

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

GİRESUN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRKÇE VE SOSYAL BİLİMLER EĞİTİMİ ANA BİLİM DALI

MİLLİYETÇİ CEPHE HÜKÜMETLERİ DÖNEMİ İÇTİMAİ, SİYASİ

VE İKTİSADİ OLAYLARIN HUTBELERE YANSIMASI;

DEVLETİN MİNBERDEN SESLENİŞİ

HAZIRLAYAN

ÜNAL ÇAKIR

TEZ DANIŞMANI

DOÇ. DR. ERAY ALACA

GİRESUN-2021

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
GİRESUN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRKÇE VE SOSYAL BİLİMLER EĞİTİMİ ANA BİLİM DALI

MİLLİYETÇİ CEPHE HÜKÜMETLERİ DÖNEMİ İÇTİMAİ, SİYASİ
VE İKTİSADİ OLAYLARIN HUTBELERE YANSIMASI;
DEVLETİN MİNBERDEN SESLENİŞİ

HAZIRLAYAN
ÜNAL ÇAKIR
TEZ DANIŞMANI
DOÇ. DR. ERAY ALACA

GİRESUN-2021

JÜRİ ÜYELERİ ONAY SAYFASI

Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün tarihli toplantısında oluşturulan jüri, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans/Doktora/Sanatta Yeterlilik öğrencisi Ünal Çakır'ın “Milliyetçi Cephe Hükümetleri Dönemi İçtimai, Siyasi ve İktisadi Olayların Hutbeye Yansıması; Devletin Minberden Seslenişi” başlıklı tezini incelemiş olup aday ...tarihinde, saat... da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Aday çalışma, sınav sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans/Doktora/Sanatta Yeterlik tezi olarak kabul edilmiştir.

Sınav Jürisi	Unvanı, Adı Soyadı	İmzası
Üye (Başkan)	Prof. Dr. Necdet EKİNCİ	
Üye	Doç. Dr. Tercan YILDIRIM	
Üye	Doç. Dr. Eray ALACA	
Üye		
Üye		

ONAY

...../..../2021

Prof. Dr. Güven ÖZDEM
Enstitü Müdürü

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans/Doktora/Sanatta Yeterlilik tezi olarak sunduğum “Milliyetçi Cephe Hükümetleri Dönemi İçtimai, Siyasi ve İktisadi Olayların Hutbelere Yansıması; Devletin Minberden Seslenişi” adlı çalışmamın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım kaynakların kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

.../.../2021

Ünal ÇAKIR

ÖNSÖZ

Türkiye Cumhuriyeti'nin en köklü kurumlarından biri olan Diyanet İşleri Başkanlığı ve bu kurumun faaliyet alanları hemen hemen kurulduğu günden bu yana çeşitli tartışmalara konu olmuştur. Kurumun uhdesinde olan Cuma ve bayram namazları hutbeleri de bu tartışmalı alanlardan biridir. Osmanlı Devleti'nin son dönemi ile birlikte özellikle hutbede dil meselesi olarak başlayan tartışmalar zaman içerisinde muhteva, söylem, tercih edilen dil yapısı gibi meseleler eklenerek devam etmiştir.

Diyanet teşkilatının Başbakanlık'a bağlı bir kurum olarak faaliyetlerini gerçekleştiriyor olması her dönemde siyasi tahakküm merkezli din hizmeti ana ekseninde değerlendirilmiştir. Erken Cumhuriyet döneminden itibaren Diyanet teşkilatının hazırlamış olduğu hutbelerde bu tahakküm belirgin şekilde kendini göstermektedir. Bu çalışmanın da ana teması; Milliyetçi Cephe Hükümetleri döneminde camilerden irat edilmiş hutbeler ve bu hutbelerdeki siyasi otorite etkisinin hangi çerçevede ve hangi düzeyde olduğunun irdelenmesidir. Bu kapsamda 1975 – 1980 yılları arasında Diyanet merkez teşkilatı tarafından hazırlanıp taşraya gönderilen hutbelerde dönemin siyasi, içtimai ve iktisadi meselelerinin hutbe üzerine yansımaları tenkit edilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmayı hazırlama sürecinde benden hiçbir yardımını esirgemeyen saygıdeğer hocam Doç. Dr. Eray Alaca'ya teşekkürü bir borç bilirim. Yine bu akademik çalışmayı neticelendirmemde madden ve manen her türlü fedakârlığı yapıp her zaman bitmek ve tükenmek bilmeyen bir sabırla beni teşvik eden vefakâr eşim Fatma Çakır'a, kızlarım Firdevs ve Gülbahar'a minnettarlığımı ve beni büyütüp yetiştiren, bu günlere gelmemi sağlayan kıymetli annem ve babam Rahime Çakır ile Hasan Çakır'a olan şükranlarımı ifade ederim.

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Milliyetçi Cephe Hükümetleri Dönemi İçtimai, Siyasi ve İktisadi Olayların
Hutbelere Yansıması; Devletin Minberden Seslenişi**

Ünal ÇAKIR

Giresun Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Ana Bilim Dalı

Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Eray ALACA

Sayfa-134

31 Mart 1975 tarihinde Adalet Partisi, Milli Selamet Partisi, Cumhuriyetçi Güven Partisi ve Milliyetçi Hareket Partisi'nin bir araya gelmesi ile oluşan “Milliyetçi Cephe” süreç içerisinde akamete uğramış olsa da 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi'ne kadar Türkiye Cumhuriyeti'ni yöneten siyasi cephe durumundadır. Milliyetçi Cephe'yi teşkil eden siyasi partiler, politik çıkarlar çerçevesinde her ne kadar bir araya gelmiş olsalar da zaman zaman görüş ayrılığına düşmüşlerdir.

Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 1968 yılından itibaren düzenli bir şekilde yayımlanmakta olan Cuma hutbeleri hazırlanırken devletin içinde bulunduğu ekonomik, siyasi ve içtimai durum belirleyici olmaktadır. Milliyetçi Cephe Hükümetleri de Diyanet uhdesinde hazırlanan hutbelerin; ikna etme, yönlendirme, önleme, eğitim gibi çeşitli fonksiyonlarından zaman zaman yararlanmıştır. Bu sayede siyasi iktidar, halk ile olan iletişim sorununu belli ölçüde gidermiş ayrıca toplumda oluşturmak istediği imaja manevi bir görünüm vererek daha makul ve muteber gösterme olanağını da elde etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Milliyetçi Cephe, Hutbe, Diyanet, Süleyman Demirel, iktidar

III

ABSTRACT

MASTER'S THESIS

Reflection of Social, Political and Economic Events in the Period of Nationalist

Front Governments; State's Address from the Pulpit

Ünal ÇAKIR

GİRESUN UNIVERSITY

Institute of Social Sciences

Department of Turkish and Social Sciences Education

Field of Social Sciences Teaching

Advisor: Assoc. Dr. Eray ALACA

Page – 134

Milliyetçi Cephe’’ which emerged when the National Salvation Party, the Republican Confidence Party and the Nationalist Action came together on March 31st 1975 was the political front which ruled the country until the 15th september military coup, despite coming to an occasional naught during this period. Although the political parties constituting the Nationalist Front came together within the framework of political interests, they were in conflict from time to time.

While preparing the Friday sermons, which have been regularly published by the Directorate of Religious Affairs since 1968, the economic, political and social situation of the state is decisive. Nationalist Front Governments also has occasionally benefited from the various functions of the sermons prepared under the responsibility of Diyanet such as persuasion, guidance, prevention, and education. In this way, the political power has eliminated the communication problem with the public to a certain extent and by giving a spiritual appearance to the image it wants to create in the society has gained the opportunity to appear more reasonable and valid, as well.

Keywords: Nationalist Front, Sermon, Religious Affairs, Süleyman Demirel, government.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
ÖZET.....	II
ABSTRACT.....	III
İÇİNDEKİLER.....	IV
KISALTMALAR.....	VI
GİRİŞ.....	1
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE MODELİ.....	15

BİRİNCİ BÖLÜM

1. HUTBE.....	19
1.1. Hz. Muhammed Dönemi Hutbe Uygulamaları.....	20
1.2. Dört Halife Dönemi Hutbe Uygulamaları.....	21
1.3. Emeviler Dönemi Hutbe Uygulamaları.....	26
1.4. Abbasiler Dönemi Hutbe Uygulamaları.....	28
1.5. Osmanlı Devleti'nde Hutbe Uygulaması.....	29
1.6. Milli Mücadele Döneminde; Din, Cami ve Hutbelerin İşlevi.....	32

İKİNCİ BÖLÜM

2.MİLLİYETÇİ CEPHE HÜKÜMETLERİ ÖNCESİ TÜRKİYESİNDE SİYASİ VE İDEOLOJİK DURUM

2.1. Erken Cumhuriyet Dönemi İnkılapları ve Din.....	36
2.1.1. Halifeliğin Kaldırılması (3 Mart 1924).....	38

2.1.2 Çok Partili Hayata Geçiş Süreci ve dinin konumu.....	39
2.1.3.Sosyal Hayatın Laiklik Çerçevesinde Dönüştürülmesi.....	42
2.1.4. Eğitim ve Kültürde Uluslaşma Çabaları.....	44
2.2.İsmet İnönü Dönemi ve Dinin İşlevinin Farklılaşması.....	45
2.2.1.CHP'nin 1947 Kurultayı ve Değişen Dini Söylem.....	46
2.3.Demokrat Parti Dönemi ve Laiklikte Liberal Uygulamalar.....	49
2.4. 27 Mayıs Askeri Darbesi sonrası Türk Siyasi Hayatı.....	54
2.4.1. Süleyman Demirel ve Adalet Partisi İktidarı.....	55

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CUMA HUTBELERİ ANA TEMASI ÇERÇEVESİNDE MİLLİYETÇİ CEPHE HÜKÜMETLERİ DÖNEMİ DİN – DİYANET VE DEVLET İLİŞKİLERİ

3.1. Milliyetçi Cephe Hükümetlerinde Yer Alan Siyasi Partiler.....	61
3.1.1. Cumhuriyetçi Güven Partisi.....	61
3.1.2.Milliyetçi Hareket Partisi.....	62
3.1.3. Milli Selamet Partisi.....	63
3.1.4. Adalet Partisi.....	64
3.2. Milliyetçi Cephe Hükümeti Dönemi Hutbelerinde İktisadi Söylem.....	65
3.3. Milliyetçi Cephe Hükümeti Dönemi Hutbelerinde Siyasi Söylem.....	75
3.4.Milliyetçi Cephe Hükümeti Dönemi Hutbelerinde İctimai Hayat.....	91
SONUÇ.....	113
KAYNAKÇA.....	119
ÖZGEÇMİŞ.....	134

SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ

AP	Adalet Partisi
BBP	Büyük Birlik Partisi
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
CGB	Cumhuriyetçi Güven Partisi
ÇTK	Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
DP	Demokrat Parti
EMİNSU	Emekli İnkılap Subayları
FP	Fazilet Partisi
MBK	Milli Birlik Komitesi
MHP	Milliyetçi Hareket Partisi
MKP	Milli Kalkınma Partisi
MNP	Milli Nizam Partisi
MSP	Milli Selamet Partisi
RP	Refah Partisi
SCF	Serbest Cumhuriyet Fırkası
SSBC	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TCF	Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
YTP	Yeni Türkiye Partisi

GİRİŞ

Kurtuluş savaşının ardından yeni bir devlet ve ulus inşa sürecine giren Türkiye Cumhuriyeti, laik bir devlet düzeni kurma hedefi ile hareket etmiştir. Laik devlet ideali, Türkiye Cumhuriyeti'nde kuruluş yıllarından itibaren din - devlet ilişkisi tartışmalarına neden olmuştur. Siyasi iktidarların dini ve laikliği algılamada ve uygulamada farklı ideolojik düşüncelere sahip olması bu tartışmaların temelini oluşturmuştur. Bu çalışmanın temel konusu olan Milliyetçi Cephe Hükümetleri Dönemi'nde de din ve devlet ilişkileri tartışmalı alanlardan birisi olmuştur.

Devletin siyasi, ekonomik ve sosyal yapısının yeni kurulan düzene göre değiştirilmesi sürecinde din ve devlet ilişkilerinin de bu değişime göre şekillendirilmesi kaçınılmaz olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nde tek parti dönemi olarak adlandırılan 1923 – 1950 yılları arası yönetimde bulunan ve devleti kesintisiz olarak tek başına yöneten CHP (Cumhuriyet Halk Partisi)'dir. Tek parti iktidarı yıllarında yapılan inkılâpların din çerçevesinde değerlendirilmesinde sosyal hayatta ve devlet yönetiminde dinin etkin işlevine ve bu yapının ortadan kaldırılma hedefiyle yakından ilişkilidir. Bu çerçevede atılan adımların din ile irtibatlı olmasından dolayı konunun '*din politikası*' çerçevesinde ele alınması mümkündür. Burada laik devlet politikaları ile neden dinin birbiri ile ilişkilendirildiği sorusunun cevaplandırılması önem arz eden bir konu durumundadır (Hatipoğlu, 2009). Yeni devletin kurguladığı siyasi sistemde dinin konumu yeniden belirlenmek istenmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nde yapılmak istenen yenileşme ve modernleşme çalışmalarının evveliyatı Osmanlı yenileşme hareketlerine kadar uzanmaktadır. Osmanlı Devleti, geri kalmışlığın nedenini Batı modernizasyonundan uzak kalmaktan kaynaklandığını düşündüğünden bu minvalde yeniliklere yönelmiştir. Başta askeri ve tedrisi sahada olmak üzere Batılı anlamda yeniliklere yönelme ile beraber birçok mefhum Türkiye topraklarına yerleşmiştir. Bu çerçevede laik eğitim veren çeşitli kurumların açılması ve Batı menşeli birçok eserin tercüme edilmesi ile *materyalizm*, aydınlar ve öğrenciler arasında yayılma olanağı bulmuştur. Materyalizmin yaygınlaşması ve çeşitli kurumlarca tartışmaya başlanması ile modern bilim kapsamında değerlendirilen *pozitivizm* yaygınlaşmaya başlamıştır (Pamuk, 2017). Pozitivizm felsefi esasına dayanan görüşe göre; dış dünyaya ait somut

gerçekler sadece maddeye dayanmakta bunun ötesi metafizik olarak tanımlanmaktadır. Bu kapsamda varlığın temeline ‘*akıl ve bilim*’ yerleştirilerek sezgi kavramı tecrit edilmiştir (Yıldırım, 2017). Böylece materyalist düşünce daha da ön plana çıkmaya başlamıştır.

Türkiye’de 1938 yılına kadar eğitim, siyaset, bilim gibi birçok alanda pozitivistimin etkin bir unsur olması için çaba harcanmıştır. Ancak Türkiye’deki pozitivistimin etki alanı Batı’da olduğu gibi bilim, ilerleme, bilimsel yöntemler gibi bazı epistemolojik ve ontolojik sorunlar üzerine değil kültür ve siyaset sorunu olarak ele alınmıştır. Bu durum da kültürel ve siyasi olan ile epistemolojik ve ontolojik olan arasında sorun olarak ortaya çıkmıştır (Sarı, 2015). Pozitivizm bu noktada devletin kısa vadeli amaçları arasında olan laik düzen oluşturmada etkili bir unsur olmuştur (Pamuk, 2017). Devletin kurucu kadroları pozitivistimi faydacı amaçları doğrultusunda değerlendirmiştir.

Erken cumhuriyet dönemi Türkiye’inde batılılaşma ideali pozitivistim ile laikliğin mündemiç bir duruma gelmesine neden olmuştur. Böylece devlet dini faydacı bir kapsamda değerlendirerek devletin kontrolü altında tutmayı tasarlamıştır. Laiklik temel hedefi çerçevesinde şekillenen uygulamalar ile dini alan siyasi otoritenin denetimine tabi olacak vasata indirgenerek topluma yansımaları minimize edilmiş böylece bu alanın pozitivist esaslara göre şekillenmesi amaçlanmıştır. Türkiye’nin laiklik hedefi Batı’da olduğu gibi sadece din – devlet ayrılığını esas almıyordu. Asıl hedef pozitivistim esaslı toplum ve devlet düzenini sağlayarak dini devletten soyutlamaktan ziyade, dini kişisel vicdan ve ibadethane ile sınırlayarak tam anlamıyla devletin kontrolünde ve hizmetinde bir kuruma dönüştürmek istenmiştir. Devlet din arası kurulan bu yeni ilişkide her ne kadar Diyanet toplum nezdinde makbul bir kurum olarak algılansa da devlet erki sadece siyasi kaygıları gözeterek şekilde Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) konumlandırmıştır (Toprak, 2018). 1950 yılına kadar etkin olan hümanizm Demokrat Parti (DP) iktidarı ile zayıflamış yerine Türk – İslam sentezi güçlenmeye başlamıştır. Türk – İslam sentezinin bu yükselişi Milliyetçi Cephe Hükümetleri dönemini içine alan 1970 – 1980 arasında da devam etmiştir (Pamuk, 2017). Muktedir güç değiştikçe ideolojik bakış da değişikliğe uğramıştır.

Devletin oluşturmak istediği laik düzen ve yeni millet inşası Tek Parti döneminin ana meselelerinden biri olmuştur. Zira bu inşa sürecine önemli karşı çıkışlar olmuştur. Ancak devlet oluşturmak istediği yeni vatandaş tipinden, laik toplum ve laik devlet kurgusundan vazgeçmemiştir. Dinin konumu ve işlevi laiklik çerçevesinde yeniden şekillendirilirken din-devlet ilişkileri de tekrar ele alınarak dinin devletten soyutlanmasına yönelik çalışmalar yapılmıştır.

Genel olarak Kemalizm'in en önemli ilkelerinden biri olan laiklik, iki farklı şekilde yorumlanmaktadır: İlk olarak dini alan ile siyasi alanın birbirinden uzaklaştırılarak devlet mekanizmasının laikleştirilmesi, bir diğeri de toplumun modern uygarlıkları örnek alarak ilmi temellere dayanan kural ve yasalara göre teşkilatlanmasıdır. Laiklikte hükmetme yetkisi dinin etkisinden ayrılarak halk egemenliğine dayanması esas kabul edilmektedir (Yıldız,2012). Devletin Tek Parti dönemindeki temel amacı yeni kurulan laik devletin ideallerine göre şekillenmiş yeni millet şeklini olgunlaştırabilmektir. Bu hedef çerçevesinde de hem sosyal hayat hem dini hayat hem de siyasi hayat düzenlenmiştir. Devlet yeni siyasi sistemi olgunlaştırırken bir taraftan da bu sistemi içselleştirmiş vatandaş tipini oluşturmaya çalışmıştır (Üstel, 2017) . Bu amaç doğrultusunda devlet halkı dönüştürmeye yönelik bütün araçları kullanmaya çaba göstermiştir.

Devleti yönetenlerin kurguladığı "*milli kültür*" herkese empoze edilmeye çalışılacak, benimsemeyenler ise soyutlanmak durumunda kalacaklardır. Bu durum ise kaçınılmaz olarak devlet ile devlete mensup olan vatandaşlar arasında ayrılığa ve karşıtlığa sebep olacaktır. Çünkü tamamen devlet tarafından idealize edilmiş millet, devletin bekası için oluşturulmuş ve gerektiğinde kendini feda edebilecek şekilde tasarlanmış adeta bir hammadde (Kılıç, 2012). Türkiye Cumhuriyeti de kurulduktan sonra kendi siyasi, felsefi ve dini bakış açısına göre şekillenmiş, bu şekillenışı de adeta ideal haline getirmiş vatandaş tipini oluşturmak için bir dizi çalışma yapmıştır. Bu çalışmalar temelde eğitim ile başlamış olsa da eğitim sistemi dışında kalan vatandaşlar için de farklı alternatifler düşünülmüştür. Bu alternatifler içerisinde belki de en fonksiyonel olanı hutbeler olmuştur (Hülür, 2014). Zira halkın önemli bir bölümünün İslam dinine mensup olması ve İslam dininde önemli bir ibadet olarak kabul edilen "*Cuma Namazı*" kapsamında okunan hutbeler devlet için

önemli bir bilgilendirme ve şekillendirme aracı olmuştur. Devlet Cuma namazında okunan hutbeler ile halka ulaşmak için Diyanet İşleri Başkanlığı'nı oldukça aktif bir şekilde kullanmıştır. Hutbeler DİB tarafından hazırlandığı için devlet kendi ideolojik bakış açısı çerçevesinde hutbeleri şekillendirebilme olanağı bulmuştur. Bu sayede devlet amaçladığı vatandaş tipini oluşturmada bir alternatif olarak hutbeleri kullanmıştır.

Hutbelerin gücünün farkında olan Mustafa Kemal Atatürk de zaman zaman bu yola başvurmuş hatta bizzat hutbeler okumuştur. 7 Şubat 1923'te okuduğu Balıkesir Hutbesi buna en büyük örneklerden biridir. Bu hutbede Atatürk, İslam'ın son ve ekmel inanç olduğunu belirttikten sonra gelecekte yapılacak dini yeniliklere örtük de olsa konuşmasında yer vermiştir. Örneğin ibadet yerlerinin insanların yatıp kalkma yeri değil, birbiri ile meşveret edeceği yerler olduğunu vurgulayarak camilerin devlet ideolojisi doğrultusunda faaliyette bulunmasını öğütlemiştir. Bunun için de hutbelerdeki temel hedefin halkın tenvir ve eğitiminden başka bir şey olmaması gerektiğini belirterek hutbelerin zamanın şartlarına göre düzenlenerek Türkçe olarak okunmasını beyan etmiştir (Toprak, 2018). Mustafa Kemal her ne kadar laik ve pozitifist temelli bir devletin inşasından yana tavır almış olsa da, bu amaçla doğrudan uyuşmamasına rağmen cami ve hutbeleri hedefine uygun hale getirerek işlevsel bir duruma getirmeyi amaçlamıştır. Burada önemli olan konu esasında devlet-din ilişkilerinin biribiri ile olan bağıdır. Althusser (2000)'e göre devlet birtakım ideolojik aygıtlara sahiptir ve bunlardan biri de dindir. Devletin sahip olduğu bu ideolojik aygıtlar her ne kadar bir baskı aracı olarak kullanılmasa da dinin sahip olduğu manevi yaptırım gücü toplumu belirli bir disipline sokma işlevini yerine getirebilir. Devletin tam bir muktedir güç olabilmesi için ideolojik aygıtlara (okul, aile, sendika..) hakim ve bu aygıtları kendi amaçları doğrultusunda kullanabilecek güçte olması gerekmektedir. Devlet sahip olduğu bu ideolojik aygıtlar vasıtası ile vatandaşlarına kimlik kazandırmayı amaçlamaktadır.

Toplumun önemli parçalarından biri de kilisedir. Devlet ile dini temsilciler arasında oluşan mutabakat toplumun temel kazanımlarını oluşturmaktadır. Bu sayede kilise halk üzerindeki gücü ve etkisini artırarak daha etkin bir güç görünümüne sahip olmayı başarır. Buradaki temel amaç din ve din bağlamı araçlar vasıtasıyla en

azından dini çerçevede üst tabaka ile alt tabaka arasındaki kopuşun önüne belirli ölçüde geçebilmektir (Gramsci, 2011). Gramsci'nin kilise üzerinden kurguladığı sistem Türkiye'de Diyanet, cami ve hutbe üçlüsü ile karşılaştırıldığında oldukça fazla bağdaştığı gözükmemektedir. Zira hutbeler halkı yönlendirme ve ideolojik açıdan şekillendirmede etkin unsur olarak kullanılmıştır.

Gramsci'nin üzerinde durduğu ana kavramlardan biri hegemonyadır. Hegemonya kontrol altındaki grupların temel düşünce ve bakış açılarını kontrol etme çabası olarak görülebilir. Bu kapsamda hegemonya bağımlı sınıf ile baskın sınıf arasındaki temel mücadeledir. Hegemonya baskın sınıfça kontrol edildiği için zaman içerisinde kendini yenileyebilir veya farklı unsurları içerisine katabilir. Siyasi olarak planlananın yeni bir görünümle gerçekleşmesi hegemonya vasıtasıyla sağlanabilir (Bank, 2015).

Diyanet teşkilatı kuruluşundan bugüne kadar her zaman devlet tarafından kendisine verilen göreve sadık kalarak müslümanların din işlerine bakmaktan ziyade *"devletin din işlerine bakan"* hatta devletin teamül ve baskılarına kimi zaman boyun eğerek dini açıklamalarda bulunan ve halkın din anlayışını devletin istediği şekle dönüştürmeye çalışan bir kurum imajı oluşturmuştur. Yönetimin ana merkezi ve Diyanet'in tarihi boyunca üstlendiği görevler incelendiğinde Türkiye'de bir din-devlet ayrılığından ziyade dinin kamu alanından soyutlanması ve bu yeni duruma göre dinin tanımlandığı görülmektedir. Diyanet teşkilatının geçmişi incelendiğinde hemen hemen hiçbir dönemde devlet yönetimince kabul edilebilir bir kurum olarak görülmemiştir. Ancak siyaset yapıcılar; Diyanet'i meşrulaştırmak, onu bir manevi tahakküm aracı haline getirmek ve onun üzerinden halka ulaşabilmek için her daim varlığından yararlanmışlardır. Bunların dışında dini endişe taşıyan halkı da ikna etmek için bir Diyanet ve dini değerler kullanılmıştır. Bu amaçla da Diyanet teşkilatı başkanlık makamına atanan Diyanet başkanları her zaman halk tarafından genel kabul gören kişiler olmasına özen gösterilmiştir. Teşkilata başkanlık yapan ilk üç isme bakılınca bu durum daha net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. DİB'in ilk başkanı olan Rifat Börekçi; Ankara Müftülüğü yapmış, Kurtuluş Savaşı döneminde İstanbul'un yayımladığı Milli Mücadele aleyhindeki fetvalara karşı mücadele etmiş ve bu dönemde daima Atatürk'ün yanında olmuştur (Toprak, 2018). Börekçi'nin

ardından göreve gelen Ord. Profesör ve müderris Mehmet Şerafeddin Yaltkaya ise kelam ilmi başta olmak üzere İslami ilimlerde ve Arap edebiyatında tekamül etmiş akademik çevrelerce de tanınan ve itibar gören bir isim idi. Göreve getirilen üçüncü isim olan Ahmet Hamdi Akseki ise teşkilatın çeşitli basamaklarında çalışmış halk nazarında kabul gören bir isimdi. Bu üç isim de her ne kadar yazılı bir kural olmasa da vefatlarına kadar teşkilatın başında kalmışlardır. Ancak bu teamül çok partili hayata geçişle son bulmuş siyasi iktidarlar gerekli gördüklerinde DİB başkanını değiştirme yoluna gitmiştir (Kara, 2000). İktidarda bulunan siyasi partinin sahip olduğu ideolojik görüş DİB başkanının seçiminde ve değişiminde etkin bir duruma gelmiştir.

DİB, Türkiye’de dini işleyişin düzenlenmesinden birinci derecede sorumlu olan kurum olarak faaliyetlerini yürütmektedir. DİB altı yüz yıllık bir şeyhülislamlık tecrübesi ve ardından gelen bir geçiş kurumu diyebileğimiz Şer’iye ve Evkaf Vekaleti deneyiminin akabinde teşekkül etmiş bir kurumdur. Her ne kadar DİB’in görev ve sorumluluk alanı geçmişe nazaran oldukça daraltılmış olsa da üstlendiği rol bakımından ehemmiyeti her daim devam eden bir kuruluş olarak faaliyetlerini sürdüren bir kurumdur. Kurulduğu günden bu yana devlet ile din arasındaki ilişkileri tartışla gelmiştir. Devlet erki DİB’i kendi anlayışı çerçevesinde şekillendirilebilecek bir kurum olarak görürken DİB’in üst düzey bürokratik teşkilatı ise dini hizmetlerin yapılabileceği bir kurum olarak görmüştür. Diyanet’in devlete ait bir kurum olması nedeniyle yaptığı bir çok uygulama tartışmalara konu olmuştur. DİB’in yaptığı hizmetler içerisinde en fazla kişinin muhatap kıldığı Cuma hutbeleridir. Üzerinde en fazla tartışılan konu da bu sebeple hutbeler olmaktadır. Zira işlenen konudan kullanılan dile ve hatta anlatımda tercih edilen hadis, ayet, kıssa gibi dini referanslara kadar her şey tartışma konusu olabilmektedir (Arslan, 2015). Bu durumun ortaya çıkmasında hutbelere yüklenilen anlamın sadece dini bir ritüel olmakla kalmayıp siyasi ve ideolojik bir işlevin de yüklenmiş olmasından kaynaklanmaktadır.

Tek Parti dönemi Türkiye’inde siyasi iktidarın dine bakışı 1946 seçimlerine kadar laik bir ulus devlet inşası çerçevesinde şekillenmiştir. Devlet seküler bir anlayışla dini, devletin ve sosyal hayatın bütün alanlarından ötelemek için önemli bir çaba sarf etmiştir. Devlet, halkı kendi istediği şekilde şekillendirmek için dini alanda

böyle bir uygulama yoluna gitmiştir. Halkı alışlagelmiş alışkanlıklarından kurtarmak için ve modern bir devlet yapısına geçebilmek için o dönemin siyasi iktidarlarınca olmazsa olmaz bir politika olarak düşünülen laisist anlayış 1946 yılında yapılan genel seçim sonrası bırakılmaya başlanmıştır. Zira her ne kadar CHP seçimi kazanmış olsa da halktan gelen önemli bir memnuniyetsizliğin olduğunun farkına varmıştır (Kara, 2008). Parti bu durum karşısında dine karşı olan tutumunu en azından halk nezdinde muteber kabul edilebilecek birtakım yenilikler yapmayı gündemine almıştır.

II. Dünya Savaşı sonrası kurulan yeni dünya düzeni içerisinde Batı bloğunda yer almak isteyen Türkiye bu minvalde yenilikler yapmaya yönelmiştir. Bu kapsamda başlayan demokratikleşme çabaları içerisinde en fazla tartışılan ilke laiklik olmuştur. CHP içerisinde laiklik müvacesesinde yapılan tartışmalar neticesinde bu ilkenin yumuşatılması gerektiği görüşünde çoğunluk sağlanmıştır. Zira bu dönemde yaşanan ekonomik sıkıntılar Batı ile yakınlaşma sürecini hızlandıran temel etkenlerden biri olmuştur. Ayrıca çok partili hayata geçişle birlikte siyasi hayatın içerisine dahil olan muhalif partiler din üzerinden söylem üretmeye yönelmişlerdir. Böylece Türkiye’de yeni bir durum ortaya çıkmış ülkede dinin konumunu, fonksiyonunu ve dini hayatın işleyişini belirleyen laiklik ve dini söylemler siyasi alanın temel polemik mevzuları arasına dahil olmuştur (Akkır, 2014). Bu dönemde siyasi ve ekonomik nedenlerin de etkisi ile Türkiye’de dinin tanımlanması yeniden yapılmıştır.

1947 yılında gerçekleştirilen CHP 7. Olağan Kurultayı’nda tartışmaya açılan önemli konulardan biri de laiklik uygulamaları olmuştur. Bu kurultayda parti içerisinde var olan görüş ayrılıkları daha da netleşmiş özellikle dine yüklenen misyonla ilgili iki farklı grup oluşmuştur. Hamdullah Suphi Tanrıöver’in öne çıktığı grupta yer alanlar laiklik uygulamalarının esnetilmesi gerektiği zira halktan bu yönde talepler olduğu, insanların ölümlerini dahi defnetmekte sıkıntı çektikleri belirtilmiştir. Bunun içinde okul müfredatına din derslerinin konulması imam hatip okulları ve ilahiyat fakültelerinin açılması gibi işlerin hızla hayata geçirilmesini öne sürmüşlerdir. Buna karşılık CHP içerisinde Otuzbeşler olarak adlandırılan grubun lideri Nihat Erim ise laikliğin tartışılmaya açılmasının yıpratılmaya yol açacağını dile

getirerek bu minvaldeki görüşlere katılmadıklarını beyan etmişlerdir. Ancak CHP, yükselen komünizm tehlikesine karşı dinin önemli bir kalkan olduğunu da dikkate alarak laiklik ilkesini algılamada küçükte olsa değişikliğe giderek din alanında yenilik yapmaya karar vermiştir (Uzun, 2012). CHP'nin 7. Olağan Kongresi neticisinde Türkiye'de jakoben laiklikten liberal laikliğe geçiş yaşanmıştır (Akkır, 2014). Siyasi amaçlar çerçevesinde dinin konumu kısmi olsa da yeniden dizayn edilmiştir.

Cumhuriyetin ilanı sonrası devletin kurucuları, yeni rejimle beraber yeni bir ulus inşası için çaba göstermişlerdir. Bu kapsamda yapılan en önemli çalışmalardan biri bu dönemde Türk Tarih Tezi'nin ortaya çıkması olmuştur (Alaca, 2019). Yeni ulus inşasının temelini oluşturan Türk Tarih Tezi'nin temel varsayımlarından biri oluşturulacak yeni ulusun laik temelli olması idi. Bu anlayış Türkiye'de uzun süre devam etmiştir. Ancak muktedir güç, 1946 seçimi sonrası siyaset temelli nedenlerle jakoben laiklikten uzaklaşma doğrultusunda din, İslam gibi kavramları doğrudan eleştirmekten kaçınma yoluna gitmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren doğrudan eleştirilen bu kavramların yerine siyasi iktidar daha temkinli bir konuşma tarzı benimseyerek dolaylı tanımlamaları kullanarak yepyeni bir politik söylemin içine girmiştir. Devlet halkın tepkisini çeken uygulamalardan vazgeçtiği görüntüsünü vermek için 1946-1950 döneminde bir dizi girişimde bulunmuştur. İmam hatip okullarının açılması, yıkılan cami ve mescitlerin onarımı, İlahiyat fakültesinin açılması, mütedeyyin bir siyasetçi olan Şemsettin Günaltay'ın Başbakan olması gibi gelişmeler bu duruma açık örnektir (Kara, 2008). Ancak buradaki temel saik iktidarın gerçek anlamda bir dine yönelmesi değildir. CHP'nin iktidarı kaybetme korkusu halk nezdinde kabul görür birtakım işlere yönelmesine zemin hazırlamıştır. Bu tarihe kadar İslam'ı toplum, aile ve devlet ekseninden tamamen çıkarmayı düstur edinmiş CHP'nin dine kısmi de olsa belirli bir serbestlik tanınması parti için önemli bir adım olmuştur (Şimşir, 2012). Bu kapsamda Şemsettin Günaltay, yeni dini söylem çerçevesinde ilkokullarda seçmeli din dersi verilmesi kararını uygulamaya koymuştur. Lakin Başvekil Günaltay, her fırsatta bu kararının dinin şahsi ve siyasi rant elde etme amacı olarak kullanılması anlamına gelmeyeceğini defaatle vurgulamıştır. Ancak onun başlattığı bu uygulama ilerleyen yıllarda ortaokul, lise ve üniversitelerde din derslerinin okutulması isteklerinin de yolunu açmıştır (Ataş,

2003). CHP'nin din dersine bakış açısını Başbakan Hasan Saka'nın '*Mekteplere din derslerini kabul etmezsek gelecek intihapta partimiz bir rey bile alamayacaktır*' (Banguoğlu, 1984) sözü özetlemektedir. Seçmeli ders olarak olsa da müfredatı din dersinin dahil olması CHP'nin din eğitiminde önemli bir dönüşüm geçirdiğinin göstergesi olmuştur.

Tek Parti Döneminde dine yüklenen işlev tarihi serüveni içerisinde farklılık göstermektedir. Erken Cumhuriyet döneminde din ve devlet oldukça sert bir şekilde birbirinden ayrılıp dinin alanı oldukça kısıtlanmışken 1946 seçimleri sonrası bu sert politika yerini daha ılımlı bir havaya bırakmak zorunda kalmıştır. Bu durumun yaşanmasındaki en önemli etken CHP iktidarının uygulamakta olduğu katı din politikalarına karşı muhalefet partilerinin eleştiride bulunarak kendilerine halk nezdinde dini himaye eden bir görüntü oluşturmaları etkin olmuştur. Bu söylemin halk nezdinde karşılık bulması ile CHP'nin kendini yenilemesi artık kaçınılmaz bir gerçeklik halini almıştır. Muhalif partilerin kurulmasıyla halkın artık CHP dışında bir seçeneğinin olması CHP'nin iktidardan düşme korkusu yaşamasına sebep olmuştur. Zira Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası örneğinde olduğu gibi CHP karşıtlığının da etkisi ile dine karşı ılımlı bir söylemde bulunan Demokrat Parti (DP) kısa sürede halk nezdinde önemli bir karşılık bulmuştur.

Türk siyasi hayatının önemli partilerinden biri olan DP, Ocak 1946'da kurulmuştur. Partinin programı incelendiğinde; milliyetçilik, laiklik, inkılapçılık gibi mevzularda CHP'den genel olarak ayrışmadığı görülmektedir. Ancak parti programda dikkat çeken başlıklardan biri din eğitimi ve din adamı yetiştirilmesi çerçevesinde gereken çalışmanın yapılacağı taahhüdüdür. Programda yer alan dinin siyasi istismarlara alet edilmemesi gerektiği vurgusu ise CHP ile ortak bir tavıra sahip olduklarının göstergesi niteliğindedir. Bu tavır DP'den daha önce kurulmuş lakin; laiklik karşıtlığı ve irtica gibi gerekçelerle kapatılan partilerin içine düştüğü durumdan ders alındığının göstergesidir (Zorbay, 2016). DP kendinden önceki muhalif partilerle aynı sonu yaşamamak için daha mutedil hareket etme yolunu seçmiştir.

DP de tıpkı CHP gibi laikliği temel prensip olarak benimsemiş olsa da uygulamada liberal laiklikten yana tavır almıştır (Şahin, 2012). Devrim

koruyuculuğu noktasında DP'nin CHP'yi takibi açıktır. Bir kimlik aracı olarak dinin farkına varan devlet eliti resmi bir İslam modeli için çalışmalar yaparken yönetime gelen DP bu sürecin ana aktörü olmuştur. Tek Parti döneminde küllenen İslamcılık DP iktidarında her ne kadar kendine bir alan açmışsa da siyasi iktidara yön verebilecek ve devlet politikasını şekillendirebilecek bir güce hiçbir zaman sahip olamamıştır. Zira dini aşırılık olarak algılanabilecek faaliyetleri İslami basından en sert eleştirileri görmesine rağmen Başbakan Adnan Menderes oldukça ağır bir şekilde bastırmıştır (Kırpınar, 2018). Menderes, Atatürk'ün temel ilkelerine bağlı kalmış bir siyasetçidir. Din – laiklik-siyaset ekseninde değerlendirildiğinde DP selefi olan CHP çizgisinde hareket etmiş bir parti görünümündedir. DP her zaman dini kontrol altında tutmuş ancak siyasetin ilk maddesi durumuna getirmemiştir. Din ve din ile ilgili konular DP'nin kurmay kadrosunun özel hayatı çerçevesinde kalmıştır (Zorbay, 2016). DP, iktidarı boyunca muhafazakar çizgide olan vatandaşlar için adeta bir kurtarıcı gibi görülmüş ve kendisinden bu çerçevede beklenti içine girilmiştir. Ancak DP her zaman dini, devletin istediği formatta tutmuş, dinin devlet işleyişine müdahalesine müsaade etmemiştir. Bu çerçevede düşünüldüğünde; DP'nin ve CHP'nin dine yüklediği misyon bazı nüans farkları ile birbirinin aynısı olarak değerlendirilebilmektedir.

DP Döneminin dini açıdan önem arz eden temel konularından biri de Arapça ezan ve kamet kanununun çıkarılmasıdır. 18 Temmuz 1932 tarihinde DİB'in yayımladığı bir genelge ile Türkçe ezan ve kamet uygulaması başlamıştır. Ancak bu uygulama toplum tarafından tepki ile karşılanmış uygulanması esnasında zaman zaman problemlerle karşılaşmıştır. 1933 Şubat'ında Bursa Ulu Cami'inde meydana gelen olay bunların en başta gelenlerinden biri olmuştur. Bursa'da yapılan bu kitlesel tepkinin dışında; İzmir, Urfa, Çorum gibi Anadolu'nun farklı şehirlerinde ve kırsal yerleşim yerlerinde Türkçe ve ezan ve kamet uygulamasına uymayan kişiler hakkında yapılan cezai işlemlerle ilgili emniyet ve basın arşivlerinde birçok kayıta rastlamak mümkündür (Dikici, 2006). DP iktidara gelince halk üzerinde önemli bir etki gücü olan ezanın asli hali ile yeniden okunmasını sağlayarak dini değerler açısından daha muteber bir parti görüntüsü vermek istiyordu. Bu amaç doğrultusunda 16 Haziran 1950'de çıkarılan kanun ile ezanın Arapça okunmasını yasaklayan maddeler iptal edilerek yeniden Arapça okunmaya başlanmıştır. Yapılan kanuni

düzenlemeye CHP sessiz kalarak bir nevi örtülü destek vermiştir. Böylece ezanı, isteyenin Türkçe isteyenin de Arapça okuyabilme özgürlüğü getirilmiştir. Ancak bu tarihten sonra hiçbir camide Türkçe ezan okunmamıştır. Kanuna karşı hem siyasette hem kamuoyunda önemli bir itiraz olmamıştır. Sadece bazı gazeteciler ve yazarlar bu gibi uygulamaların inkılap karşıtlarını cesaretlendirebileceği endişesi ile kanunun karşısında yer almayı tercih etmişlerdir (Güneş, 2012). Ezan ve kamette eski uygulamaya dönülmesi ile DP'nin halk nezdindeki karşılığı daha da güçlenmiştir.

1950 – 1960 yılları arasında, Türkiye Cumhuriyeti'nde laiklik anlayışında birtakım değişiklikler yaşanmıştır. DP bir yandan CHP'den aldığı devrimlere sahip çıkma mirasını korumaya çalışırken diğer yandan da laikliğe uygulamada ve algılamada farklı anlamlar yüklemiştir. DP'nin toplum nezdinde “*dini kurtaran parti*” imajına bürünmesi dini algı noktasında CHP'den farlılaşan noktalarının olduğunun bir göstergesi durumundadır. DP iktidarının ilk yıllarındaki din algısı; “*laiklik dinsizlik değildir*”, “*din, irtica değildir*” düsturu çerçevesinde şekillenmiştir. Bununla beraber DP laikliği tekrar tanımlayarak “*gerçek laiklik*” tabirini siyaset literatürüne sokmuştur. Bu yıllarda çeşitli nedenlerle kapanmış camiler açılmış, cami derneklerine önemli gelirler sağlanmış, hacca gidecek kişilere çeşitli kolaylıklar sağlanmıştır. Böylelikle DP, geçmiş dönemin laiklik anlayışından farklı bir laiklik uygulamıştır (Kocaçimen, 2008). Bu dönemde Laiklik ilkesinden taviz verilmeden dini alan genişletilmeye çalışılmıştır.

DP Dönemi laiklik anlayışı bir nevi gel-gitler üzerine kurgulanmıştır. DP iktidarı kimi zaman dönemin laiklik anlayışından tavizkar davranırken kimi zamanda tam bir İnkılap Kanunları koruyucusu pozisyonunu almıştır. 25 Temmuz 1951 yılında yürürlüğe konulan Atatürk'ü Koruma Kanunu bunun açık örneği durumundadır. DP iktidarı, dini siyasi açıdan oldukça işlevsel kullanmış bazen laiklikten küçük tavizler vererek dönemin anti laik kesiminin oylarını almış; bazen de aldığı tedbirlerle bu grupları kontrol altında tutmuştur. Bu ikili durumun nedeni ise her ne kadar DP üst kadroları laikliği benimsemiş olsalar da iktidarda kalabilmek için İslamcı kesimin vereceği oya ihtiyaç duymalarından kaynaklanmaktadır. Öte yandan DP irticai hareketleri engellemek için bir dizi önlem de almıştır. Bunların başında; Ticanilerin mahkum edilmesi, Sebilürreşad, Büyük Doğu gibi İslamcı gazete ve

dergilerin yayının durdurulması, Necip Fazıl gibi bazı İslamcı yazarların tevkif edilmesi, Bayar ve Menderes'in her fırsatta irtica ve yobazlığa karşı mücadeleden taviz vermeyeceklerini beyan etmesi gelmektedir (Çıplak, 2017). DP dönemi devletin dine bakışı ne çok yakın ne çok uzak prensibi doğrultusunda şekillendirilmeye çalışılmıştır.

Türkiye'de 1960 Darbesi sonrası hazırlanan anayasada DİB'in konumu ve işleyiş şekli ile ilgili önemli fikir farklılıkları ortaya çıkmıştır. Bu farklılıklar iki ayrı görüş temelinde toplanmış ve ortaya şöyle bir durum çıkmıştı; birinci grupta yer alanlar dinin dolayısıyla DİB'in devletten tamamen ayrı olması gerektiğini savunarak Batı tipi laiklik anlayışını savunmakta idi. Devletin dine müdahale eden değil yardım eden bir konumda olması gerektiğini öne sürmekte idiler. Diğer grupta yer alanlar ise devlet erkinin bütün dinlere aynı mesafede olması gerektiğini savunuyordu. Bu çerçevede de DİB'i İslam'ın temsilcisi olarak gördükleri için kaldırılması gereken bir kurum olarak görüyorlardı. Neticede Diyanet teşkilatı birinci grupta yer alanların görüşü çerçevesinde devlet işleyişi ile din işlerinin ayrıldığı ancak devletin dini alana zaman zaman destek ve yön verdiği bir anlayış çerçevesinde yeniden şekillendi (Gözaydın, 2009). Böylece dini alan devletin denetimi altında kalmaya devam etti.

1960 Darbesini gerçekleştiren askeri yapı, sivil yönetime daha çok yeni oluşturulan siyasi sistemi işletme yetkisi vermiştir. Lakin darbenin ardından yapılan ilk genel seçimde tam aksi bir durum ortaya çıkmış yönetimi tek başına devralabilecek hiçbir parti ön plana çıkamamıştır. Meclis dört partili bir aritmatığe geçmiştir. Bu partilerden Adalet Partisi (AP) ve Yeni Türkiye Partisi (YTP)'nin kendilerini DP'nin devamı olarak görmeleri askeri rahatsız etmiş ve ordu içerisinde farklılaşmaları da beraberinde getirmiştir. 15 Ekim 1961 seçimleri sonrası Türkiye, siyasi tarihinde ilk defa bir koalisyon hükümeti (AP - CHP) iş başına geçmiş ve böylece Türkiye'de uzun sürede devam edecek olankoalisyonlu yıllar başlamıştır (Alaca, 2019). Bu dönemde İsmet İnönü üç farklı koalisyon hükümetine başkanlık etmiştir. Bu yıllar Türkiye'de iç meselelerin oldukça kaotik olduğu bir dönem olarak tarihteki yerini almıştır. İnönü hükümetlerinin gündemini oldukça fazla meşgul eden meseleler; DP'lilerin affı, Emekli İnkılap Subayları (EMİNSU) olayı, üniversitelerden ihraç edilen 147 öğretim görevlisinin durumu ve iki başarısız darbe

girişiminde bulunan Albay Talat Aydemir olaylarıdır. İçeride bu gelişmeler yaşanırken uluslararası arenada ise Soğuk Savaş'ın ağır baskısı ülkede ekonomiden siyasete birçok alanda hissedilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin içerde ve dışarda oldukça farklı problemler ile uğraştığı 1960 Darbesi sonrası İnönü Hükümetleri Dönemi 1965 yılında AP'nin iktidarı tekbaşına devralması ile son bulmuştur (Önal, 2017). Böylece Türkiye'de Adalet Partisi dönemi başlamıştır.

1965 Seçimlerinden 1971 muhtırasına kadar devam eden siyasi döneme damga vuran hiç şüphesiz AP lideri Süleyman Demirel olmuştur. 1965 ve 1969 seçimlerini kazanan AP ülkeyi tek başına iktidar olarak yönetmiştir. DP'nin devamı olarak addedilen AP, politik duruş olarak merkez sağda yer almayı tercih etmiş bir parti görünümündedir. İnönü koalisyonlarının ardından gelen AP yönetiminde Türkiye için kısa süreli olsa da bir rahatlama dönemi yaşanmıştır. Uygulamaya konulan liberal ekonomi politikaları ve 1963 yılında başlayan planlı ekonomi sayesinde Türkiye önemli bir büyüme ivmesi kazanmıştır. Bu sayede ülkede önemli bir refah seviyesi yakalanırken önemli bir sermaye birikimi de meydana gelmiştir. Lakin bu iyiye gidiş 1969 seçimleri sonrası bozulmaya başlamıştır. AP içinde yaşanan siyasi çekişmeler beraberinde yeni siyasi partilerin kurulmasına ve partide bölünmeler yaşanmasına neden olmuştur. Bu durumun yaşanmasındaki ana etken partinin bir fikir partisi olmaktan ziyade adeta koalisyon şeklinde teşekkül etmesinden kaynaklanmaktadır. 1970'e gelindiğinde AP eski gücünü önemli ölçüde kaybetmiş bir parti görünümüne bürünmüştür. Parti içerisinde bu gelişmeler yaşanırken ülke genelinde de öğrenci ve işçi olayları yaşanmaya başlamıştır. Sokak olaylarının önüne geçilememesi ile de kamuoyunda AP'ye karşı bir güvensizlik oluşmuştur. Ülkedeki bu güvensiz ortam 12 Mart sürecine girişi tetiklemiştir. 12 Mart Muhtırası sonrası ise ülkede yaşanan kargaşa daha da artmış devlet büyük bir siyasi ve ekonomik kaosun içine girmiştir. Ülkedeki sağ-sol olayları sosyal hayatı durma noktasına getirmiş insanlar sokağa çıkmaya korkar duruma gelmiştir (Tarım, 2013). AP'nin ilk yıllarında sağlamış olduğu rahatlama da süreklilik sağlanamamış rahatlamanın yerini kargaşa almıştır.

1971 yılındaki askeri müdahaleden 1974 yılına kadar devam eden ara rejim sürecinde AP'nin dışında CHP'de de önemli değişikliklerin yaşandığı bir dönem

olmuştur. Muhtıraya destek veren İnönü ile muhtıraya karşı çıkan parti genel sekreteri Bülent Ecevit'in arası açılmış ve Ecevit genel sekreterlikten ayrılmak zorunda kalmıştır. Ancak 1972 yılında yapılan genel başkanlık seçiminde Bülent Ecevit CHP'nin yeni genel başkanı olarak seçilmiştir. Böylece 12 Mart Askeri Müdahalesi dolaylı da olsa 34 yıllık İsmet İnönü genel başkanlığının son bulmasına neden olmuştur. Bu ara dönemin belki de en önemli siyasi krizi 1973 yılında yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimi olmuştur. Zira askeri bürokrasi Genelkurmay Başkanı Faruk Gürler'i seçtirmek için sivil siyasi liderleri yönlendirmek istemiş ancak en çok vekile sahip olan CHP ve AP'nin liderleri Bülent Ecevit ve Süleyman Demirel'in birlikte hareket etmeleri ile Fahri Korutürk'ün Cumhurbaşkanı seçilmesi ile süreç sivil bürokrasinin istediği şekilde sonuçlanmıştır. Yaklaşık 3,5 yıl devam eden ara rejim 14 Ekim 1973'te yapılan milletvekilli genel seçimi ile son bulmuştur. Seçim sonrası CHP ve Milli Selamet Partisi (MSP) arasında koalisyon hükümeti kurulmuş ve Şubat 1974'te görevi devralmıştır (Ertem, 2018). Birbirinden oldukça farklı siyasi ideolojilere sahip bu iki parti siyasi çıkarlar çerçevesinde bir araya gelmişlerdir.

CHP- MSP koalisyonu kısa bir sürenin ardından son bulunca kontenjan senatörü Sadi Irmak Cumhurbaşkanı tarafından Başbakan olarak atandı. Sadi Irmak güvenoyu alamayan hükümetle Başbakanlık görevini yürüttü. Bu duruma karşı partiler arası görüşmeler yeniden başladı. kendilerini '*Milliyetçi Partiler Topluluğu*' olarak tanımlayan AP, MSP, Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ve Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) bir araya gelerek 12 Nisan 1975'te göreve başladı. Her ne kadar dört farklı parti bir araya gelerek koalisyon kurmuş olsalarda her birinin kendi görüşleri çerçevesinde şekillenen amaçları vardı. Özellikle MSP kendi ideolojik çerçevesine uygun bir kadrolaşma hareketi içerisinde yer alıyordu. İslamcı bir siyasi çizgide olan MSP bu çerçevede taleplerde bulunmakta idi. Valilerin müftülerden seçilmesi, yurtdışı temsilciliklerinde namaz kılanların tercih edilmesini savunması, imam- hatip okulu mezunlarına askeriyede ve emniyet teşkilatında görevler verilmesi, DİB'in fiili olarak gayri kanuni durumunun çözülmesi gibi istekleri bu kapsamda değerlendirilebilmektedir. Koalisyon içerisindeki farklılıklar neticesinde 1977 yılında AP'nin MSP'yi hükümet dışı bırakması ile yeniden seçime gidilse de hiçbir parti istediği sonucu elde edemedi. Ecevit her ne kadar bir azınlık hükümeti kurma teşebbüsünde bulunsa da güvenoyu alamayınca "II. Milliyetçi Cephe

Hükümeti'' kurulması gündeme gelmiş MSP, AP ve MHP arasında koalisyon yeniden tesis edilmiştir. Bu koalisyon döneminde de MSP daha önce olduğu gibi İslamcı politikalarını devam ettirmiş ve '*Sanayide Milli Kalkınma*' ile beraber '*Manevi Kalkınma*' düsturlarını ilan etmiştir (Sarıbay, 2018). 22 Aralık 1977 tarihinde CHP Grupbaşkanvekiliği görevini yürütmekte olan Altan Öymen ve Hayrettin Uysal hükümetin anayasanın belirlediği çerçeveden uzaklaştığı iddiası ile gensoru önergesi vermiştir. 31 Mart 1977'de mecliste yapılan güvenoylamasında gerekli çoğunluğu sağlayamayan II. Milliyetçi Cephe Hükümeti, gensoru ile düşürülen ilk hükümet olarak tarihteki yerini almıştır (Alaca, 2015). Dört ay gibi kısa bir süre devam eden II. Milliyetçi Cephe Hükümeti'son bulması ile hükümet kurma görevini Ecevit devralmıştır (Gözaydın, 2009). Ecevit hükümeti 1979 Cumhuriyet Senatosu kısmi yenileme seçimlerine kadar devam etti. Seçimlerde büyük bir yenilgi alınca Ecevit istifa etmek zorununda kaldı. Demirel bu defa MSP ve MHP'nin desteğiyle yeni bir hükümet kurdu. Ancak kurulan yeni hükümette uzun soluklu olamadı. Türkiye'nin içinde bulunduğu; siyasi, iktisadi ve sosyal karmaşıklığa Cumhurbaşkanının seçilememesi bunalımı da eklenince Türkiye yeni bir askeri darbeye doğru yol almaya başladı ve 12 Eylül 1980'de asker yönetime bir kez daha el koydu.

Araştırmanın Yöntemi ve Modeli

Tezin konusu her ne kadar DİB hutbelerinin ictimai, siyasi ve iktisadi açıdan analizi olsa da bunu belirli bir çerçevede sınırlandırmak gerekmektedir. Bu kapsamda Türkiye siyasi hayatında önemli bir dönemi teşkil eden Milliyetçi Cephe Hükümetleri Dönemi (1975-1980)'nde okunan hutbeler tezin sınırlılığı olarak kabul edilmiştir. Ayrıca bu dönemin seçilmesinde geriye dönük olarak merkezi hutbe bağlamında değerlendirilebilecek hutbelerin 1968 yılından itibaren Diyanet Gazetesi vasıtası ile yayımlanmaya başlamış olması da önemli bir etken olmuştur. Diyanet gazetesi DİB tarafından iki haftada bir yayımlanmakta ve gazetenin son bölümünde Cuma hutbeleri yayımlanmakta idi. Çalışma kapsamında Diyanet gazetesi'nde 1975-1980 döneminde yayımlanmış olan hutbelerin 80 adedine DİB'in Merkez Kütüphanesi ve Diyanet Gazetesi vasıtası ile ulaşılmıştır.

Tezin ana konusu olarak Milliyetçi Cephe Hükümetleri Dönemi'nin seçilmesinde bu dönemi konu alan akademik çalışmalarda siyasi, iktisadi ve ictimai olayların Diyanet ve Cuma hutbeleri üzerine etkilerini merkeze alan bir çalışma yapılmamış olması belirleyici olmuştur. Bu tez ile henüz akademik açıdan üzerinde fazlaca çalışılmamış olan bu mecraya katkı sağlamak, ayrıca dönemin siyasi, sosyal ve ekonomik olaylar karşısında devletin bir alternatif olarak hutbeleri işlevselleştirme amacı analiz edilmesi amaçlanmıştır.

Bu çalışmada nitel araştırma yönteminden yararlanılmıştır. Nitel kelimesi belirli ortak özelliklerin birbiri ile paylaşımı sonrası ortaya çıkan yaklaşımlar olarak tanımlanabilir. Nitel araştırmalar özellikle psikolojik araştırmalar ve sosyal olaylarla ilgili yapılan çalışmalarda nicel yöntemlere nazaran daha gerçekçi sonuçlar alınmasını sağlar. Geleneksel yöntemler çerçevesinde ifade edilebilme olanağı oldukça zor olan soruları cevaplamada nitel araştırmalar oldukça kullanışlıdır (Büyüköztürk ve diğerleri, 2016). Nitel araştırmaların nicel araştırmalara göre daha gerçekçi veya daha bilimsel olduğunu söylemek gerçekçi bir değerlendirme olmayacaktır. Önemli olan çalışma için doğru olan yöntemi seçmek veya gerekli ise her ikisini birlikte kullanmaktır. Özellikle yirminci yüzyılın sonlarından itibaren ilim çevrelerinde yorumlayıcı ve sorgulayıcı araştırmacıların sayısında meydana gelen artışla birlikte sosyal bilimler alanında nitel araştırma yönteminin kullanımında önemli bir artış meydana gelmiştir. Nicel araştırmalarda sayılarak odaklanarak genellemeler yapılmaya çalışılırken nitel araştırmalarda bireylere odaklanılarak sonuçlara ulaşmaya çalışılmaktadır (Berber, 2017). Bu çalışmada da bu ilkeler ve özellikler dikkate alınarak nitel araştırma yönteminin kullanılması tercih edilmiştir.

Çalışma ile ilgili verileri toplamada doküman incelemesi metodundan yararlanılırken, bir araya getirilen verilerin analizinde içerik analizinden yararlanılarak çalışma oluşturulmuştur. İçerik analizi tekniği özellikle sosyal bilimler alanında sıklıkla tercih edilmektedir. İçerik analizi, belirli kurallar dahilinde kodlamalar aracılığı ile metin içerisinde yer alan bazı kelimelerin küçük içerik kategorileriyle özetlenmesine dayanan sistemli ve zaman içerisinde yenilenebilir bir teknik olarak tanımlamak mümkündür. Belirli bir mesajın veya içeriğin tarafsız ve sistemli bir şekilde tanımlanmasına yönelik çıkarımların yapılması bu tekniğin temel

özellikleri arasında yer almaktadır. İçerik analiz çalışmaları metin veya metin kümelerinin içerisinde yer alan belirli kavram yada kelimelerin varlığını ortaya koyar. Burada metin ile kastedilen kitap yada kitap bölümü değil, tarihi dokümanlar, gazete başlıkları ve yazıları, görüşmeler, tartışmalar hatta tiyatro gösterileri dahi bu kapsam içerisinde değerlendirilmektedir (Büyüköztürk ve diğerleri, 2016). Çalışma kapsamında tesbit edilen hutbelerin incelenmesinde içerik analizi tekniğinden yararlanılarak hutbe metinleri değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın temel konusu olarak belirlenen Milliyetçi Cephe dönemi ve bu dönemin ictimai, siyasi ve iktisadi olaylarının hutbe ekseninde incelenmesi şeklinde belirlenmesi ve bu konunun belirli bir zaman dilimi ile kısıtlanması nedeniyle bir nitel araştırma modeli olarak tanımlanan durum çalışması (örnek olay incelemesi, vaka çalışması) yaklaşımından yararlanılmıştır.

Durum çalışması, araştırmacının belirli bir zaman dilimi ile sınırlandırılmış bir veya daha fazla olayı yada durumu çoklu kaynaklar aracılığıyla (gözlemler, görüşmeler, görsel-işitseller, dokümanlar, raporlar) incelendiği çeşitli durumların veya durumlara bağlı olarak konuların tanımlandığı bir nitel araştırma tekniği olarak tanımlanmaktadır. Durum çalışmalarında olaylar veya durumlar derinlemesine ve boylamsal olarak incelenmektedir. Durum çalışmalarında veriler sistemli bir şekilde toplanarak gerçek ortamda ne olduğu anlaşılmaya çalışılır. Elde edilen verilerle olayın niçin o biçimde olduğu öğrenilmeye çalışılarak daha sonra yapılacak çalışmalarda nelere odaklanması gerektiği ortaya konulmaya çalışılır. Durum çalışmalarında kendi doğal şartları içerisinde meydana gelen olaylar zaman ve yer açısından kısıtlanarak ve farklı farklı veri toplama araçları kullanılarak zengin bir betimleme ortaya çıkarılmaya çalışılır. Böylece derin temellere oturtulmuş çalışmaların ortaya konulması amaçlanmaktadır (Subaşı ve Okumuş, 2017). Çalışmada durum çalışması metodundan yararlanılarak belirli bir zaman aralığını kapsayan Milliyetçi Cephe hükümeti dönemi Türkiye'si hutbe ve diyanet bağlamında ayrıntılı bir şekilde incelenmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın temel konusu ve problemi; Milliyetçi Cephe Hükümetleri Dönemi'nde meydana gelen olay ve olgularla birlikte siyasi iktidarın sahip olduğu

ideolojinin, Cuma hutbelerinde tercih edilen konu ve söylemler üzerine etkisinin incelenmesi olarak belirlenmiştir.

Bu çalışmada öncelikli olarak hutbe metinleri temin edilmiş ardından da Milliyetçi Cephe Dönemi'ni ve hutbe konusunu esas alan tez, makale ve kitapların içerik analizi yapılarak çalışma tamamlanmaya çalışılmıştır Çalışmada hutbelerde ele alınan konular ve bu konuların anlatımında tercih edilen söylem ile beraber dönemin siyasi, iktisadi ve ictimai problemlerinin siyasi iktidarın denetiminde olan DİB hutbelerine yansıma şekilleri incelenmiştir. Ayrıca siyasi iktidarın hutbelerin ikna gücünden yararlanarak toplumda oluşturmak istediği algı da incelenmeye çalışılmıştır. Bu amaç çerçevesinde DİB'in hutbelerde tercih ettiği konular ve bu konuların mükerrer hale gelip gelmemesi, konuların anlatımında tercih edilen kıssa ve hadisler de dikkate alınmıştır. Cuma hutbeleri ile gündemde olan konuların birbirine olan mündemiçliği, benzerliği, ve yakınlığı tesbit edilmeye çalışılarak siyasi iktidar ile DİB arasındaki amaç ortaklığı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

HUTBE

Hutbe, genel anlamda bir insan topluluğuna herhangi bir konuda yapılan etkileyici konuşma olarak tanımlanabilir. Dini çerçeveye indirgeyerek açıklandığında ise; Türk Dil Kurumu “*Cuma ve bayram namazlarında minberde okunan dua ve verilen öğüt*” (<https://sozluk.gov.tr/>) olarak tanımlamaktadır. Hutbe kelime olarak veya emir olarak her ne kadar Kur’an-ı Kerim’de doğrudan yer almasa da birçok hadisi şerifte yer almaktadır. İslam bilginleri hadislerden ve Hz. Muhammed (SAV)’in hutbesiz hiçbir Cuma namazı kılmmasından hareketle Cuma hutbelerinin farziyyeti noktasında ictihad birliğine varmışlardır. Ancak bu durum Ramazan ve Kurban Bayramı namazlarında geçerli değildir. Bu namazlarda hutbe okunması sünnet olarak kabul edilmiştir. Yağmur duası sonrası hutbe okunması ise İslam ulemasının çoğunluğunca mendup bir vecibe olarak kabul edilmiştir (Baktır, 1998). Diyanet teşkilatının ilk başkanı olan Rifat Börekçi Cuma namazı ve hutbenin farziyeti ile ilgili görüşlerini şu şekilde açıklamıştır: Cuma Suresinde “‘Ey iman edenler, Cuma günü namaz için (*ezan okunup*) çağrı yapıldığı zaman, hemen Allah’ı zikretmeye (*ibadet etmeye, Kur’ani hükümleri ve cihat ve itaat hutbesini dinlemeye*) koşuverin ve alış-verişi bırakıp (*camiiye gidin*) . Eğer bilerseniz, bu sizin için daha hayırlıdır (ve önceliklidir)’” ayeti kerimi ile Cuma namazının farz olduğu kesin bir hükümdür. Yine bu ayette geçen “‘Allah’ı zikretmek için’’ vurgusu fakih ve müfessirlerin çoğunluğu tarafından hutbeye de şamil olduğu beyan edilerek nasıl ki Cuma namazı farz kılınmışsa Cuma namazı hutbesi de farz kılınmıştır (Akseki, 1966). Bu çerçevede hareket edilerek camilerde Cuma namazının farzı öncesi cemaate hutbe okunmaktadır.

Hutbeler dini gerekliliğin yanında zamanla birtakım farklı anlam ve gücün de sembolize edilmesi işlevini görmüşlerdir. Özellikle hükümdarlar bağımsızlık göstergesi olarak kendi adlarına hutbeler okutmuşlardır. İslam’ın ilk döneminde namazı kıldıran kişiler doğrudan halifeler olduğu için namaz sonrası yapılan duaları da kendileri yapıp Hz. Muhammed (SAV)’e salat ve selamda bulunmakta idiler. Ancak ilerleyen yıllarda hutbe ve dualardaki bu uygulamanın kapsamı genişleyerek doğrudan halifenin adı zikredilmeye başladı. Bu uygulamayı başlatan da Hz. Ali

döneminde Basra valisi olarak görev yapan İbni Abbas oldu. Abbas aynı zamanda ilk defa cami ve mescidlerde minber uygulamasını da başlatan kişi olarak bilinmektedir. Abbas'ın Cuma günü minbere çıkarak halife Hz. Ali için *‘‘Allah’ım doğru yol üzere yürümesinde Ali’ye yardım et’’* diye niyazda bulunarak hutbelerde devlet başkanlarının isminin zikredilmesi geleneğini başlatmış oldu (İbn-i Haldun, 2013). Böylece devlet başkanı camilerde propaganda yapma imtiyazını elde ederek devletin ideolojik çerçevesi kapsamında Cuma hutbeleri şekillendirilmiş ve hutbelerin muhtevaları bu minvalde belirlenmeye başlamasının ilk adımı atılmıştır.

1.1. Hz. Muhammed Dönemi Hutbe Uygulamaları

Hutbe irad etme geleneği Hz. Muhammed (SAV)’den oldukça öncelere kadar dayanmaktadır. Arap toplumunda ilk hutbe uygulamasını Hz. Muhammed’in yedinci nesilden dedesi olan Ka’b b. Lüeyy tarafından okunduğu rivayet edilmektedir. Lüeyy her Cuma etrafında topladığı insanlara hutbe irad etmiştir. Bu uygulamayı bir gelenek haline getirmek için çaba göstermiştir. Buradan hareketle İslamiyet sonrası Hz. Peygamberin, halifelerin, sultanların hutbe okuma uygulamasını devam ettirmeleri doğal karşılanabilir. Müslümanların Mekke Döneminde müstakil bir namaz kılma alanı olmadığı için bu dönemde cemaatle namaz kılma ve hutbe okunması mümkün olmamıştır (Külekçi, 2013). Müslümanlar bu dönemde ferdi olarak veya küçük gruplar halinde ibadet edebiliyorlardı.

Hz. Muhammed (SAV) hutbelerinin hemen hemen tamamında Kur’an-ı Kerim’in içeriği odaklı konulara yer vermiştir. Buradaki önemli konu hem Hz. Muhammed’in hem de onun vazifelendirdiği halifelerin idari ve siyasi işlerle beraber dini önderliği de yürütmeleri ve bu çerçevede Cuma hutbelerini üstlenmeleri dikkat edilmesi gereken bir mevzudur. Hutbeler Hz. Muhammed Dönemi’nde bir yaygın eğitim aracı olarak işlevsel hale getirilmiştir. Burada verilen eğitim tam bir İslam eğitimidir. Ancak buradaki İslami eğitimden kasıt bilimlerin birbirinden ayrışıp branşlaşma sürecine kadar devam eden ‘Genel Eğitim’ olarak tanımlanabilir. Zira bu dönemde eğitim dini eğitimden müteşekkil gözüktüğü de kapsamı oldukça geniştir. Hz. Muhammed Dönemi’nde uygulanmakta olan eğitim ile dini ve dünyevi bilgiler harmanlanarak verilmeye çalışılmıştır. Hutbelerde bu çerçevede zaman zaman

kullanılmıştır (Doğan, 1998). Hutbe irad edilerek hem dini bir gereklilik yerine getirilmiş hem de halkın farklı konularda bilgi edinmesi sağlanmaya çalışılmıştır.

Hız. Muhammed, 632 yılında yaptığı Veda Haccı ve bu hac sırasında hem orada bulunan müslümanlara hem de bütün insanlığa nasihat niteliğinde Veda Hutbesi'ni irad etmiştir. İslam peygamberi bu hutbede insan hakları temelli mesajlar vermiştir. Kul hakkı, yetim hakkı gibi konulara değinerek hak ve adaletten ayrılmamaları için ashabını son defa uyarmıştır. Zira Hız. Muhammed kendinden önce gelen peygamberlerin ümmetlerinin içine düştüğü durumu biliyordu. Kendi ümmetinin de böyle bir duruma düşmemesi için adeta tedbirler alıyordu (Özdemir, 2005). Hız. Muhammed'in vefatından kısa bir süre önce irad ettiği Veda Hutbesi, hutbelerin yönlendirici ve önleyici işlevine önemli örneklerden birini teşkil etmektedir.

Hutbeler vasıtası ile Hız. Muhammed'in idaresi altında bulunan toplumu siyasi, adli, ictimai, kültürel ve dini anlamda şekillendirmiş İslam dini ve Medine İslam Devleti'nin fikri yapısına uygun fertler olmalarını sağlamıştır (Doğan,1998). Bu kapsamda Cuma namazının farz kılınması ile birlikte hutbelerin; şekillendirici, birleştirici ve davranış belirleyici bir fonksiyon üstlendiği görülmektedir. Müslümanların siyasi ve dini lideri konumunda olan Hız. Muhammed, hutbeleri müslümanlarla iletişim kurma amacıyla kullanmıştır.

1.2.Dört Halife Dönemi Hutbe Uygulamaları

Hız. Peygamberin vefatı sonrası İslam Devleti ve toplumu önemli bir sarsıntı yaşamıştır. Devletin içine düştüğü bu geçiş döneminden istifade etmek isteyen bazı kabileler isyan etmiş, İslami otoriteyi reddederek zekat uygulamasına karşı çıkmışlardır. Hız. Peygamberin vefatını fırsat bilen bazı ayrılıkçılar kendilerini peygamber ilan ederek insanların dini değerlerini dejenere etme yoluna gitmişlerdir. İslam Devleti'nde; siyasi, sosyal ve dini karmaşanın hareketlenme eğiliminde olduğu bu dönemde yapılan istişareler sonucunda Hız. Ebu Bekir devlet yönetiminin başına getirilmiştir. Hız. Ebu Bekir İslam halifesi seçildikten sonra müslümanlara irad ettiği hutbeyi Mutlu (2009)şöyle aktarmıştır:

Hamdolsun Allah'a ki, ben ona hamd eder ve gizli ve açık işlerimde ondan yardım dilerim. Gece ve gündüzde gelecek kötülüklerden ona sığınırım. Şهادet ederim ki, Allah'tan başka ilah yoktur, O, birdir ve O'nun eşi ve ortağı da yoktur. Ey insanlar! Bilesiniz ki, ben sizin en hayırlınız olmadığım halde, size yönetici oldum. Ancak, Allah Kur'an'ı indirmiş, Peygamber de sünnetini koymuş ve bize bunları öğretmiştir. Biz de bunları öğrendik. İyi biliniz ki, bana yapılan bey'at ansızın olmuştur. Çünkü ümmet içerisinde bir fitne ve kargaşanın çıkmasından korktum.

Allah'a yemin ederim ki, hiçbir gün ve gece ne bunun peşine düştüm, ne talep ettim ne de gizli ve açık olarak bunu Allah'tan istedim. Vallahi, birinizin beni bu sıkıntıdan kurtarmasını isterdim. İyi biliniz ki, benden Resûlullah'ın yaptığı gibi amel etmemi isterseniz, bunu yapamam, çünkü Resûlullah, Allah'ın vahiyle şereflendirdiği ve koruduğu bir kuldur. İyi biliniz ki, ben sadece bir beşerim ve sizin herhangi birinizden daha hayırlı değilim. Bundan dolayı beni gözetim altında tutun! Benim doğru yolda olduğumu gördüğünüzde bana tâbi olunuz, doğru yoldan ayrıldığımı gördüğünüz zaman da, yanlışlarımı düzeltiniz! Biliniz ki, benim de bir şeytanım var ve bana musallat olmaktadır. Bundan dolayı kızdığım zaman bana yaklaşmayın ki, size bir zararım dokunmasın. Ey insanlar! Allah'ın Kitabına göre hareket edin ve onun öğütlerini tutun. Şüphesiz Allah, kullarının tövbesini kabul eder, günahlarını bağışlar ve ne yaptıklarını da bilir. Zalimlerin ne dostu ne de sözü dinlenilir bir şefaatçisi olmayan günden sakınınız. Bugün, her amel sahibi, gücünün yettiği ve kendisini Yüce Allah'a yaklaştıracak ameli, onu işlemeye güç yetiremeyeceği gün gelmezden önce işlemeye baksın(Zorlu, 2002; Mutlu, 2009).

Hiz. Ebu Bekir hutbeye alışılmış bir mukaddime ile başladıktan sonra, kendisine verilen vazifenin ani olduğunu ve bunu kargaşaya mahal vermemek için kabul etmek zorunda kaldığını beyan ediyor. Hutbenin kalan bölümlerinde ise İslam dinin temel ilke ve esaslarını belirterek devlet yönetiminde düstur olarak kabul edileceğini ilan ediyor. Hiz. Ebu Bekir, bu esasları belirttikten sonra adeta bir öz eleştiri yaparak kendinin de bir beşer olduğunu ve yanlış kararlar verebileceğini beyan ediyor. Devletin yönetim mekanizmasının adil ve doğru işleyebilmesi için de yanlış kararlar verdiğinde itaat edilmemesi hususunda uyarılarda bulunuyor.

İslam'ın ilk halifesinin irad ettiği bu ilk hutbe, muhtevası itibarı ile hem siyasi hem de dini kuralların birbirine mündemiç olarak beyan edildiği bir hutbe olarak nitelendirilebilir. Hz. Ebu Bekir, göreve geldiği günden itibaren hutbelerin dini ve siyasi gücünü kullanarak toplumu devletin menfaatleri yönünde düşünmeye sevk etme yoluna gitmiştir.

Hz. Ebu Bekir'in vefatı sonrası halife seçilen Hz. Ömer, halk ile devlet otoritesini daima barışık tutmaya özen göstermiş ve ortak kamuoyu oluşması için çaba harcamıştır. Devletin yönetimini ele aldığı andan itibaren proaktif bir devlet adamı olmaya özen gösteren Hz. Ömer İslam Devleti'nin Yükselme Dönemi'ne girmesini sağlamıştır. Devletin sınırlarının genişlemesi ile ortaya çıkabilecek sorunları önlemek için merkezi otoriteyi güçlü tutan Hz. Ömer taşra ile başkent arası iletişimin kopmamasına özen göstermiştir. Hz. Ömer halk ile devlet arasında anlayış birliğinin oluşması için çaba harcamıştır. Hz. Ömer'in İslam peygamberi vefat edince henüz Hz. Ebu Bekir halife seçilmeden ona biat niteliğinde irad ettiği hutbeyi Külekçi (2013) şöyle aktarmıştır:

Ben bugün size bir konuşma yapacağım ki ben buna bugün imkân bulabildim. Bilmiyorum belki de ecelim önümdedir. Kim sözlerimi akıllarına alır ve ezberlerse onu bineğinin varacağı yere kadar iletсин. Kim bunu yapmazsa ve benden yalan bir söz taşırsa bu ona helal olmaz. Şüphesiz Allah, Muhammed'i gönderdi. Ona Kitâb indirdi. Ona indirdiklerinden birisi de recm ayetidir. Biz o ayeti okuduk, onu öğrendik ve ezberledik. Resûlullah recm etti biz de ondan sonra recm ettik. İleride birisinin çıkıp 'Vallahi Allah'ın kitabında recmi bulamıyoruz.' diyeceğinden korkuyorum. Böylece Allah'ın indirdiği bir farzı terk etmekle dalalete düşer. Erkeklerden ve kadınlardan zina eden bir kimse aleyhine delil bulunduğu veya kadın hamile kaldığı veya itiraf mevcut olduğu zaman recm Allah'ın kitabından bir haktır. Sonra biz Allah'ın okuduğumuz ayetler içinde şu ayeti okuyorduk: 'Babalarınızdan yüz çevirmeyiniz. Çünkü babalarınızdan yüz çevirmeniz kendinizi inkâr etmektir.' Resûlullah şöyle dedi: 'Beni, İsâ b. Meryem'in çok övüldüğü gibi çok ileri derecede övmeyiniz. Allah'ın kulu ve Resûlü'dür, deyiniz.' Haberim oldu ki sizden birisi de şöyle demiş; şayet Ömer olmasaydı falana bîat ederdim. O kişinin, Ebûbekir'in hilafeti bir oldu- bittidir, sözü sizi aldatmasın. Evet, öyle oldu. Fakat Allah, fitnenin

şerrinden ümmeti korudu. İçinizde Ebûbekir gibi itaat edilen kimse yoktur. Müslümanlardan kim bir adama istişaresiz bîat ederse onun bîatı geçersiz olur. Katledilme korkusuyla aldatılan iki kişinin ne bîat edenin ne de bîat edilenin bîatı geçerli değildir. Allah, Peygamber (AS)’i vefat ettirirken Ensâr bize muhalefet etmiş ve önde gelenleriyle Benî Saîde’nin sakîfesinde toplanmışlar, diye haber geldi. Ali b. Ebî Tâlib, Zübeyr b. el- Avvâm ve onlarla birlikte olanlar bizden ayrılmışlardı. Muhacirler ise Ebûbekir’in yanında toplanmışlardı. Ebûbekir’e dedim ki; haydi, Ensâr’dan olan kardeşlerimize gidelim. Onlara doğru yöneldik. Onlardan iki kişiyle yolda karşılaştık. Onlar bize Ensâr’ın kararını anlattılar. Bize ‘Ey muhâcir topluluğu, nereye gitmek istiyorsunuz?’ diye sordular. Biz de Ensâr’dan olan kardeşlerimize, dedik. Onlar da bize bu kez ‘Sizin onların yanına gitmenize gerek yok, işinize bakın!’ dediler. Ancak biz onların yanına gitmekte kararlı davrandık ve gittik (İbn-i Hişam,1936; Külekçi, 2013).

Hiz. Ömer irad ettiğı hutbe ile İslam toplumu arasında ‘‘muhacir-ensar’’ gruplaşmasının önüne geçmek istemiş ve bu çerçevede hutbelerin birleştirici işlevini kullanmıştır. Ayrıca Hiz. Ömer hutbesinde Hiz. Ebu Bekir’e biat etmenin ehemmiyetinden söz ederek hutbelerin siyasi fonksiyonundan da yararlanmıştır. Biat kavramı Hiz. Peygamber ile birlikte İslam medeniyetine girmiş muhtevası ve etki alanı genişleyerek günümüze kadar önemini korumuştur.

Hiz Ömer’in şehit edilmesinin ardından hilafet makamına gelen Hiz. Osman da diğer halifelerde olduğu gibi insanlara bir hutbe ile nida da bulunmuştur. Hiz. Osman ilk hutbesinin ana eksenini Hiz. Ömer’in katilinin devlet kararı olmaksızın oğlu Ubeydullah tarafından öldürülmesi olmuştur. Zira müslümanlar bu konuda farklı fikirler beyan ediyordu. Bazı müslümanlar Ubeydullah’ın cezalandırılmasını isterken bazıları ise Hiz. Ömer’in şehadetinin ardından bir de oğlunun idam edilmesinin doğru olmadığını beyan ediyordu. İşte Hiz. Osman bu kargaşayı yatıştırmak için hutbede müslümanlara hitaben şu konuşmayı Taberi (2007) tarafından şöyle aktarmaktadır: *Siz geçici bir dünyadasınız, buradan göçeceksiniz, ömrünüzün sonunu yaşamaktasınız, yapabildiğiniz kadar hayır işlerinde koşunuz. Dikkat edin dünya hayatı gurur ve aldanmadan ibarettir. Dünya hayatı sizi aldatmasın, geçmişlerinizden ibret alın (...)* *Dünyada yaptıklarınızın hiçbirine göz yumulmayacaktır...’’*

Hız. Osman'ın halife sıfatı ile okuduğu ilk hutbe muhtevası itibarı ile müslümanları teskin etmeye yöneliktir. Zira Hız. Osman müslümanların içine düştüğü kargaşanın bir an önce yatıştırılması gerektiğinin farkında idi. Bu çerçevede irad ettiğı hutbe ile hem siyasi buhranın büyümesini önlemek istemiş hem de dini otoritesini kullanarak insanları dini gerekliliklere göre hareket etmeye yönlendirmiştir.

Hız. Osman'ın halifeliğı döneminde ona muhalif olanlar her türlü yola başvurarak insanları ikna etmeye çalışmakta idi. Gizli yürütölen propaganda faaliyetlerine zaman zaman hutbe ile de haber vermeyi ekledikleri olmuştur. Kûfe Valisi Saîd b. el-Âs, Medine'ye halife Hız. Osman ile görüşmeye gittiğinde muhalifler boş durmamış her Cuma hutbelerde Said'i karalama yoluna gitmişlerdir. Halkta oluşan menfi düşüncelerin haberi Medine'ye kadar ulaşınca da Hız. Ali, Said'in görevine son vermiştir (Şimşir, 2011). Said'e muhallif olanlar hutbenin de gücünden yararlanarak görevden alınmasını sağlamışlardır.

İslam Devletindeki fikri ayrılıklar Hız. Osman'ın halifeliğı döneminde büyüyerek devam etmiştir. Hız. Osman her ne kadar toplumu içine düştüğü fikir ayrılıklarına karşı toparlamaya çalışmışsa da İslam devletinin içinde bulunduğı bu kargaşa ortamı Hız. Osman'ın katledilmesi ile daha da büyümüştür. Hız. Osman'ın ölmesi ile İslam Devleti'nin içine düştüğü görüş ayrılıkları siyasi buhrana dönüşmüştür.

Üçüncü İslam halifesinin şehid edilmesinin ardından müslümanlar lidersiz kalmışlardı. Hem Medine halkı hem de isyancılar büyük bir şaşkınlık içerisinde idi. İsyancılar kendilerinden bir kişinin halife seçilmesinin mümkün olmadığını bildiklerinden Medinelilere baskı yapmaya başladılar. Hız. Ömer'in oluşturduğu şura heyetine yapılan bu baskılar sonucu Hız. Ali'nin halife olması için yapılan çalışmalar hız kazandı. Hız. Ali ise her defasında; *"Bu iş halkındır. Halkın görevlendirdiğinin dışında halifelige kimsenin hakkı yoktur."* Diyerek ısrar edenlere halkın iradesini gösteriyordu. Yapılan istişareler neticesinde Hız. Ali İslam'ın dördüncü halifesi olarak işbaşına getirilmiştir (Azimli, 2007). Hız. Ali'nin halife seçilmesinin ardından çözmesi gereken en temel sorun Hız. Osman döneminde ortaya çıkan siyasi ve toplumsal buhranı sonlandırmaktır.

Dört Halife Döneminin son halifesi olan Hz. Ali'nin seçilmesinin akabinde okuduğu hutbe adeta kendinden önceki halifelerin okuduğu hutbelerin özeti mahiyetindedir. Hz. Ali'nin ilk hutbesi şöyle idi:

“Doğrusu yüce Allah, hidayet edici bir kitap indirmiştir. O kitapta iyiliği ve kötülüğü açıklamıştır. Siz iyiliği tutun. Kötülüğü bırakın. Allah'ın size farz kılmış olduğu emirleri yerine getirin ki onlar sizi Cennet'e iletсин. Allah sizlere meçhul olmayan bazı şeyleri haram kılmıştır. Müslüman'ın kanının haram kılınması da diğer bütün haramlar üzerine üstün kılınmıştır. Müslümanların haklarını da bir arada kenetlenmek ve samimiyetle İslam'a sarılmakla düzenlenmiştir. Müslüman, diğer Müslümanların elinden ve dilinden salim olan kimsedir. Müslüman'ın kanı gerekli haller dışında hiçbir şekilde dökülemez. İnsanların hukukuna riayet edin. Özellikle ölümü iyi hatırlayın. İnsanlar sizin önünüzde duruyorlar. Fakat sizin arkanızda sizi tehdit eden bir kıyamet saati vardır. Dünya mallarından ne kadar hafif yük yüklenirseniz diğerlerine o kadar çabuk ulaşırsınız. İnsanlar, kendilerini izleyen en sonuncuları bile bekleyip duruyorlar. Şu yeryüzünde Allah'ın kullarının hakları konusunda Allah'tan korkunuz. Her türlü ufak şeylerde hayvanlara karşı olan davranışlarınızda bile sorumlu olacaksınız. Her konuda Allah'a itaat edin ve ona isyan etmeyin. Bir yerde hayır gördüğünüz zaman onu mutlaka alın. Kötülük gördüğünüz zaman da ondan uzak durun!”(Taberi, 2007).

Hz. Ali'nin irad ettiği hutbe muhtevası itibarı ile adeta İslam Devleti'nin içinde bulunduğu durumu betimlemektedir. Zira bu dönemde Müslümanlar hem dini açıdan hem de siyasi açıdan birtakım ikilemlerin içerisine düşmüş durumda idi. Halife, Kur'an-ı Kerim'e atıfta bulunarak dini sorunların çözüm noktasına işaret ederken, Müslümanın zorunlu olmadıkça kan dökmemesi gerektiğine vurgu ile siyasi ayrılıkların önüne geçmek istiyordu. Vaki olduğu üzere, bu dönem İslam dünyası için tam bir bölünme dönemi olmuş neticede Müslümanlar arasındaki fikri birliktelik Hz. Ali dönemi siyasi olayları neticesinde son bulmuştur.

1.3. Emeviler Dönemi Hutbe Uygulamaları

Dört Halife Döneminin ardından (632-661) Suriye'nin merkezi Dimaşk (Şam)'ta kurulan Emevi Devleti İslam tarihindeki ilk hanedan devletidir. İsmi Beni

Ümeyye Kabilesinden alan Emeviler'in iktidar yılları İslam tarihi açısından önemli siyasi, askeri ve sosyal değişimlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Devletin kurucusu olan Muaviye, Hz. Peygamber'in vahiy kâtipliğini yapmış erken İslamiyet Döneminde Müslümanlar arasında önemli bir saygınlık kazanmıştır. Muaviye, Hz. Osman'ın şehit edilmesi sonrası halife seçilen Hz. Ali ile katillerin cezalandırılması konusunda fikir ayrılığına düşmüştür. Bu fikir ayrılığı Cemel ve Sıffin Vakaları ile derinleşmiş, süreç Hz. Ali'nin şehit edilmesi ve Emevi Hanedanlığının kurulması ile neticelenmiştir. Muaviye'nin halifeliğini Hakem Vakasının ardından veya Hz. Ali'nin vefatı sonrası ilan ettiği konusunda farklı görüşler olsa da Sünni görüş onun halifeliğinin Hz. Hasan'ın kendisine biat etmesi ile geçerlilik kazandığını kabul etmektedir (Yiğit, 1995). Sunnilerin bu görüşte olmalarının temel dayanağı halifenin “Kureyş” soyuna mensup olması ön şartının olduğuna inanmalarıdır.

Raşit halifeler döneminin son yıllarında olgunluk kazanan İslami hitabet Emeviler döneminde adeta altın çağını yaşamıştır. Emeviler döneminde hitabenin büyük bir ivme kazanmasında dönemin; siyasi, dini, sosyal, askeri vb. birçok özelliği belirleyici olmuştur. Zira bu dönemde kabileciliğin ve ırkçılığın yeniden yükselişe geçmesinde Arap hatiplerin söylemleri ile devletin hutbelerin muhteva ve işlevinde değişikliğe gitmesi belirleyici olmuştur. Emeviler döneminin en önde gelen dini hutbe tarzlarından biri olan vaazların umumiyetle devlet otoritesine asilik yapan gruplara tehdit içerikli ve devletin gücünü ön plana çıkarır nitelikte olmasına önem gösterilmiştir. Emeviler genellikle siyasi hutbe şeklini tercih etmişlerdir. Hatipler hutbelerde tehdit ve korkutma üslubunu kullanarak devlet otoritesine itaat ve kabullenme kavramlarını insanlarda davranış biçimi haline getirmeye çalışmışlardır. Emevi Devleti; hitabeti tam bir ideoloji mekanizması haline getirmiş, hutbeleri devletin resmi görüşleri çerçevesinde halkı şekillendirme amacıyla kullanılmıştır (Başçı, 2016). Hutbelirin siyasileştiğinin en iyi örneklerinden biri Muaviye'nin hutbelerde Hz. Ali'yi suçlayıcı Hz. Osman'ı ise öven konuşmalar yapılmasını emretmesinin ardından buna karşı çıkan Hucr b. Adiyy'in idam edilmesi hadisesidir. Camide Hz. Ali'yi küçük düşürücü hutbe irad edilmesine karşı çıkan Addy bu itirazının Muaviye tarafından öğrenilmesinin ardından arkadaşları ile birlikte idam edilmiştir. Emevi dönemi hutbelerinde görülen din görevlilerinin salahiyeti dışında şekillendirilen “*devletin hutbesi*” uygulaması aynı zamanda fikir hürriyetinin de

önemli ölçüde ötelendiğinin göstergesidir (Aksu, 2001). Emevi iktidarı hem dini hem fikri alanda önemli kısıtlamaların yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu kısıtlamalar Emevi Devleti'nin zaman zaman iç karışıklıklar yaşamasına ve devletin zayıflamasına zemin hazırlamıştır.

1.4. Abbasilerde Hutbe Uygulaması

İsmi Hz. Muhammed (SAV)'in amcası Abbas'tan alan Abbasiler'e atalarına nisbet olarak Haşimiler de denilmektedir. Emevi Hanedanlığı'nın ardından İslam aleminin liderliğini üstlenen Abbasiler 750 yılında iktidara gelmişlerdir. Abbasiler'in iktidarı devralması İslam Tarihi açısından önemli dönüm noktalarından birini oluşturmaktadır. Zira Abbasiler ile Emeviler'in siyaset ve yönetim anlayışı birbirinden tamamen farklılık göstermektedir. Abbasiler'in iktidarı, Emeviler'den memnun olmayan büyük grupların ve bu grupların öncülerinin yaptığı propaganda faaliyetleri neticesinde mümkün olmuştur. Bu durumun yaşanmasında Emeviler'in bir asır kadar devam eden iktidarlarında uyguladıkları idare şekli ve neticede ortaya çıkan büyük bir gayri memnun kitlenin varlığıdır (Yıldız, 1995). Emevi Devletinin baskıcı uygulamalarına dayanamayacak hale gelen halk Abbasiler'i adeta bir kurtarıcı olarak görmüşlerdir.

Abbasi Devletinde de daha önceki uygulamalarda görüldüğü gibi hutbe önemli bir siyasi ve dini sembol olarak önemini korumuştur. Eski bir gelenek olan hutbeler vasıtası ile halifeler siyasi politikalarını halkı ile paylaşma olanağı bulmuştur. Bu dönemde camilerde ve özellikle Kabe'de okunan hutbelerde halifenin ismi zikredilmiştir. Halife seçiminin ardından yapılan törenlerde okunan hutbelerde peygambere ait hırka, asa, sarık gibi eşyalar gösterilerek makamın niteliği vurgulanmıştır (Alan, 2018). Her ne kadar dini bir ritüel olarak kabul edilse de hutbeler, dini ve sosyal yönleriyle ön plana çıkmakta iken 8. Yüzyıldan itibaren Abbasiler dönemiyle siyasi hakimiyetin en önemli sembollerinden biri haline gelmiştir (Baktır, 1998). Abbasi halifeleri sahip oldukları makamın dini gücüne hutbeleri de katarak hem dini açıdan hem de siyasi açıdan tam bir otorite kurmayı amaçlamışlardır.

1.5.Osmanlı Devleti'nde Hutbe Uygulaması

Osmanlı Devleti dönemine ait hutbelerle ilgili fazla çalışma yapılmamıştır.Yapılan çalışmaları büyük bir bölümü devletin son döneme ait hutbelerdir. Bu döneme ait hutbelerle ilgili bilgilere Süleymaniye Kütüphanesi'nde yer alan ve bir kısmı yazma eser olan Hutbe mecmualarından ulaşılmaktadır. Ancak bu eserlerin tamamı Arapça olarak yazılmıştır. Osmanlı döneminde irad edilen hutbelerde dil olarak Arapça tercih edilmiştir. Bu uygulama oldukça güçlü bir gelenek halini almış hilafına davrananlar hakkında adli ve idari işlem yapılması için ilgili makamlara şikayetlerde dahi bulunulmuştur. Arapça hutbe okuma geleneğine devletin son yıllarına kadar devam edilmiştir. Dönemin hutbelerinin eğitici yönü ön plana çıkmaktadır. Ancak tercih edilen dilin halkın anlamadığı bir dil olması hutbelerin amacına ulaşmasının gerçek anlamda mümkün olmadığı görülmektedir. Hutbelerdeki bu dil sorunu nedeniyle anlatılan mesajın halka ulaşma sorununu çözüm için devlet birtakım alternatifleri uygulamaya çalışmıştır. Bunların başında; Kürsü Şeyhliği, Selatin Şeyhliği, Cuma Vaizliği gibi din görevlilerinin vazifelendirilerek hutbelerde anlatılan konuların Türkçelerinin halka anlatılmasıdır (Zengin, 2008). Halkın dili ile hutbenin dili aynı olmadığı için devlet hutbeleri tevil ederek halk ile iletişim kurmaya çalışmıştır.

Hutbelerin Arapça okunduğu ve Osmanlı coğrafyasında yaşayan halkın büyük çoğunluğunun Arapça bilmediği göz önüne alındığında hutbelerin muhteva itibarı ile siyasi mi, dini mi içeriğe sahipti veya hangi amaçla kullanılıyordu gibi soruları sormak çok da makul gözükmemektedir. Zira dinleyenlerin büyük bir çoğunluğunun hutbe içeriğini anlamadıkları dikkate alındığı zaman hutbelerin hazırlanış amacının kayda değer pek bir önemi kalmamaktadır. Bu hutbeler ile dinleyenlerde anlık bir heyecan uyandırabilir ve dini bir ritüel yerine getirilmiş olur (Doğan, 1998). Osmanlı aydınları devletin son döneminde hutbelerin işlevsel hale getirilip propaganda amaçlı kullanılabileceğini ileri sürmüştür.

Osmanlı Devleti'nde Arapça hutbede uzun süre ısrar edilmesinde dönemin dini algılayış şeklinde aramak yerinde olacaktır. Zira Osmanlı Devleti'nde din adamlarının çoğunluğunun Hz. Muhammed (SAV)'in hutbeleri Arapça okumasından hareketle bunun sünnet-i seniyye hükmünde olduğu noktasındaki ısrarlı görüşleridir

(Doğan, 1998). Ayrıca hutbede Arapça dışında bir dilin tercih edilmesinin hutbenin şartlarından olan zikirin yerine gelmediğine dair oluşan genel kabul de bu uygulamanın kuvvetli nedenleri arasında olmuştur. Bu inanış zaman içerisinde o kadar güçlenmiştir ki henüz DİB teşekkül etmemişken Ekim 1920’de hutbelerin Türkçe olarak okunmasına dair kanun tasarısı Şeriyye Encümeni tarafından reddedilmiştir (Bulut, 2019). Hutbe dilindeki bu algı ve sorgulanamaz durum ancak; Avrupa’da ortaya çıkıp daha sonra Osmanlı Devleti’nde de etkisini kısmi olarak gösteren dinde reform hareketleri ile olmuştur. Dinde modernleşme sürecinin başlaması ile birlikte halktan daha açık ve anlaşılır bir din talepleri gelmeye başlamıştır. Özellikle Yeni Osmanlılar olarak adlandırılan siyasi grubun güçlenmesi ile birlikte din dilinde millileşme talepleri en üst seviyeye çıkmıştır. Bu çerçevede Namık Kemal’in Kuran’ın matbaa aracılığı ile basımının artırılması talebi ile Ali Suavi’nin Kuran’ın Türkçeye çevrilmesine dair fikir ve çalışmaları dönemin önemli faaliyetleri olmuştur. Lakin dinde yenilik ve değişiklik yapma fikri II. Abdühamid’in saltanatı döneminde önemli oranda yavaşlamıştır. Sultan Abdühamid’in siyaseten uygulamak istediği Pan İslamist politika ve din adamları ile arasını iyi tutma düşüncesi din dilinde Türkçeleşmeyi yavaşlatmıştır. Sultan Abdühamid’in bu yaklaşımına Şeyhülislamlık makamının Arapça dışında bir dille okunan hutbenin dinen mekruh olacağı yönündeki fetvası da eklenince dinde modernleşme düşüncesini önemli derecede sekteye uğratmıştır (Durmaz, 2017). Dini alandaki taleplerin yeniden harekete geçmesi ancak II. Meşrutiyet’in ilanı ile olmuştur.

Dildeki Türkçeleşme ile birlikte Osmanlı Devleti’nde hutbelerin içeriğinin ön plana çıkması ve siyasi etki alanının gelişmesi II. Meşrutiyet sonrası mümkün olmuştur. Dönemin aydınları hutbelerin yönlendirici işlevini daha fonksiyonel hale getirmek için zaman zaman kendi yazdıkları edebi ve siyasi metinlere dahi hutbe ismini vermişlerdir. Halka meşrutiyeti benimsetmek için hutbelerde meşruti sistem ve İslamiyetin benzeştiği noktalar anlatılarak, gazetenin dışında kayda değer başka medya organının bulunmadığı bir dönemde camiler yeni siyasi anlayışın adeta eğitim ve yönlendirme merkezi rolünü üstlenmiştir (Doğan, 1998). Özellikle Ziya Gökalp’in öne sürdüğü ‘*Dini Türkçülük*’ tezinin temel görüşü din kitapları, hutbe ve vaazları Türkçe olması esasına dayanıyordu. Yine bu fikir doğrultusunda hareket eden Türkçü aydınlardan Ali Suavi Ayasofya ve Beyazıt camilerinde Türkçe vaaz ve hutbeler

vererek halkı bilgilendirmeye çalışıyor, bir taraftan da Ulum gazetesinde Arapçayı eleştiren yazılar kaleme alıyordu (Toprak, 2018). Ali Suavi Ulum gazetesinde 1 Mayıs 1870 tarihli ‘*Zemane Hutbesi*’ başlığını taşıyan bir yazısında dönemin hutbelerini ağır bir şekilde eleştirdi.

Mümkün olsa da vak-i saadette ve evkat-ı hilafette hutbe dinleyen sahabeden biri kalksa ve bizim mesela Ayasofya Cami’indeki hutbeyi dinlese acaba ne zanneder? Şol sahabi ki hutbe, müstemi’lerin anlayacakları lisanda nasihat ve tebliğ-i emr-ü nehy ve icabında talim-i tedabir-i harbiye ve ilan-ı harp ve bunlar gibi talimattan ibaret olduğunu bilmiş anlamış. Bu sahabi bizim hurç binişli, burc imameli, imamesi sırmalı cicili bicili hatip efendinin o müzeyyen minbere çıkıp Türklerin anlamadıkları bir lisanda arabandan yahut acem aşırandan tutturup elhamdülillah (180 elif miktarı), elhamdülillah, elhamdülillah (70 elif miktarı) meddi boğaz boğumlarına bi’t- taksim negamat çevirdiğini görse acaba ne der? Merak bu ya ihtimaldir maa’t –teaccüb dinler, dinler de hatip minberden inince yakalayup “ey mümin bunca mümünin hutbe ve nutuk istimai için ictima ve kemal-i edep ve ısga ettiler. Sen ise minbere çıkıp bağırdın, çağırdın. Ne idi muradın” der. Zannolunulur ki beyinlerde şöyle bir mükaleme geçer: “bu ne cahil Arabisin. Beni bağırdı çağırdı zannediyorsun. Ben Araban’dan girdim, Acem’e atladım, Acem’den İsfahan’a geçtim”. Sahabi der ki: “ben Bedir Gazvesi’nde bulundum. Şam fethinde hazır idim. Yermük’te dahi kılıç salladım füsü-ı Mısır’da dahi bulundum. Şimdi seyahat mefahetini bırakalım. Şu sen minberde ne dedin”. Hatip der ki: “o hutbeyi ben mi yaptım. O merhum büyük imam efendinindir. Ben onu hutbe mecmuasından ezberledim. Onu cühela ne anlar”. Sababi: “be mümin sana manasından sual ediyorum. Sen teganni ederken kalbin ne mana tefekkür eder.” Hatip efendi derki: “ne cahil imişsin!... Ben sana Araban’dan Acem’e, Acem’den İsfahan’a gezindim dedim. Sen seyahat naklediyorum zannettin. Şimdi de manasından sual ediyordun. Zahir ben hutbe okurken kalbimle ve parmaklarımla dümtük vurmaya bırakıp da başka şey düşüneceğim ve makamı gaib edip rezil olacağım öyle mi.” Derken birkaç efendi yanlarına gelir, “efendi nafiye yüreğini üzme” diyerek hatip efendiyi alırlar. Sahabi: “bunlar dinlerini bir oyun ve eğlence edindiler ‘haulei ittehazu dinehum lehven ve laiba’ der. Ve bize cahil olduğundan camilerin musiki meclisleri

ve hutbelerin bülbül avazesi olduğunu ne anlar?’’
(http://isamveri.org/pdfosm/D01760/1287_18/1287_18_SUAVIA5.pdf).

Ali Suavi hutbeleri okuyan kişinin dahi anlamadığını bu önemli mevzunun sadece dini bir ritüel haline geldiğini eleştirerek hutbelerdeki dil sorununa dikkat çekmeye çalışır. Meşrutiyet Dönemi aydınları hutbelerin dilinin Türkçe olmasını her ne kadar dillendirmiş olsalarda dönemin siyasi şartlarında böyle bir değişimin yapılması ancak Cumhuriyet Döneminde mümkün olmuştur. Meşrutiyet’ten itibaren tartışılmakta olan hutbe dilinin Türkçeleştirilmesi meselesi toplum tabanına yayılmamış olması hayata geçirilememesinde etkili olmuştur. Zira geleneksel bir yapıya sahip olan Osmanlı coğrafyası toplumunda değişim ve yenileşmenin gerçekleşmesi oldukça yavaştı.

1.6. Milli Mücadele Döneminde; Din, Cami ve Hutbelerin İşlevi

Mondros Ateşkes Antlaşması’nın imzalanmasının ardından Anadolu’da başlayan kurtuluş mücadelesi oldukça zor şartlar altında yürütülüyordu. Okuma yazma oranı oldukça düşük, hemen hemen hiçbir iletişim vasıtası olmadığı bu dönemde; hocalar, dervişler, mollalar, müftüler, şeyhler; cami, medrese, tekke gibi sahip oldukları olanaklar vasıtası ile kamuoyu oluşturmada ve kamuoyunu yönlendirmede oldukça etkin bir konumda idiler. Ordunun terhis edildiği ve halkın uzun yıllardır devam eden savaşlarla iyice yorulduğu bu dönemde din adamları halkı yeniden ayağa kaldırmada ve kurtuluş mücadelesi taraftarlarını artırmada en etkin rollerden birini üstlenmişlerdir. Din adamlarının nüfuzunun etkinliğini fark eden General Harbord hazırladığı raporunda şu ifadelere yer vermiştir; *“Türk köylüsü üzerindeki en müessir kuvvet birkaç evlik mezkun yerlerde bile bulunan cami ve mescidlerde bulunan hocalardır”*. Bu tesbitin doğruluğu Anadolu’da kurulan Müdafai Hukuk Cemiyetlerinde etkin görevler üstlenen din görevlilerinin bir hayli fazla oluşu ile bağdaştırmak oldukça mümkündür. Mustafa Kemal’i Samsun, Havza, Amasya, Erzurum ve Sivas’ta karşılayan heyetler içerisinde şehrin önde gelen din adamları hazır bulunarak desteklerini belirtmişlerdir. Yine kurtuluş savaşı yıllarında İstanbul’da bulunan tekkelerin önemli bir kısmı milli mücadeleye destek olmuş Anadolu’ya silah, mühimmat ve insan ulaştırmada büyük yararlar sağlamışlardır (Turan,1999). Milli mücadele yıllarında Anadolu’nun topyekün ayağa kalkmasında

din, din adamı ve cami birlikteliği siyasi ve askeri gücün önemli dayanaklarından olmuştur.

Milli mücadele döneminde her ne kadar özellikle Anadolu'da bulunan din adamlarından menfi bir tavır benimseyen pek fazla din adamı olmamışsa da Şeyhülislam Mustafa Sabri milli mücadelenin bütün safhalarında karşı tavır benimsemiştir. Bu karşı tavır alışıta milli mücadeleyi İttihat ve Terakki'nin yürüttüğünü düşünmesi oldukça etkili olmuştur. Zira kendisi bir dönem İttihatçılarla beraber olmuş ancak daha sonra ayrılarak Teali İslam Cemiyeti'ne katılmıştır. Mustafa Sabri sadece milli mücadeleyi desteklememekle kalmamış, destek veren müftüleri de görevden almıştır. Bu tavrını o kadar ileriye götürmüştür ki milli mücadelenin meşru olduğuna dair fetva veren Ankara müftüsü Mehmet Rifat (Börekçi)'in idam edilmesine dair fetva yayımlamıştır. Mehmet Rifat ile Mustafa Sabri arasındaki karşılıklı fetva verme ve camilerden vaaz verme durumu milli mücadele döneminde oldukça uzun bir süre devam etmiştir. Zira Atatürk de İstanbul'dan yayımlanmakta olan milli mücadele karşıtı fetvalara karşı Ankara'dan karşı fetva yazılmasını istemiştir. İstanbul merkezli yapılan bu fetvalar neticesinde Anadolu'da milli mücadele karşıtı ayaklanmalar çıkmış bu durum kurtuluş mücadelesini daha da zorlaştırmıştır (Sarıkoçuncu, 1997). Caminin kamuoyu oluşturma ve insanları ikna edebilme gücünün farkında olan Mustafa Kemal bu gücü sistemli ve etkili bir şekilde Kurtuluş Savaşı yıllarında kullanmıştır. İstiklal Marşı şairi Mehmet Akif Ersoy da kurutuluş mücadelesine cami hutbelerinden yaptığı vaazlara destek olmuştur. Bunlardan biri de 6 Şubat 1920 Cuma günü Balıkesir'de Zağonos Paşa Camisi hutbesinden yaptığı konuşmadır.

Evet, biz Müslümanlar cihan çalışırken, didinirken, uğraşırken, namütanahi terakkiler, namütanahi inkılaplar geçirirken, uzaktan seyirci sıfatıyla baktık. Bilhassa şu son senelerde başımıza birçok felaket yağdı. El'an çilemizi doldurmadık. Sebebi? Hep seyirci kalmamız, din işlerinde olduğu gibi, dünya işlerine karşı da bigane durmamızdır. Hayat herkesin hakkıdır. Evet Allah'ın bütün yarattıkları, hayat hakkına maliktir. O halde Allah'ın diğer mahlukları arasında biz de yaşamakta haklıyız. Lakin bilirsiniz ki haklı olmak başka, haklı çıkmak başka yine başkadır. Herhangi hak olursa olsun olunmadıkça sahibine hiç menfaat temin etmez. Bugün

hangi milletin mahkeme-i adaletine koşsanız, elinizde kuvvetiniz varsa, derdinizi duyurabilirsiniz. Yok böyle yapmaz da ağlarsanız; onun insanlık hissine, medeniyet hissine ilticaya kalkarsanız, hüsrandan başka bir netice elde edemezsiniz (<http://www.medeniyetvakfi.org>).

Mehmet Akif, hutbede temel konu olarak geri kalmışlığı ve bunun sonucunda dünya karşısında düşülen zayıf durumu dile getirmiştir. Bu durumun üstesinden gelinebilmesinin yolu olarak yeniden toparlanıp harekete geçmenin gerekliliğinden bahsetmiştir. Mehmet Akif bu hutbe ile aynı doğrultuda bir başka hutbeyi Kastamonu'da Nasrullah Camisi kürsüsünden halka irad etmiştir.

Kurtuluş Savaşı yıllarında Mehmet Akif'in dışında din adamları da hutbeler ve vaazlar okuyarak milli mücadeleye destek olmuşlardır. Bunlardan bazıları; Amasya'da 13 Haziran 1919'da, Abdurrahman Kamil Efendi'nin Sultan Beyazıt Camii'ndeki hutbesi, Yunan işgali öncesinde İzmir'de düzenlenen mitingte de İzmir Müftüsü Rahmetullah Efendi'nin vatan sevgisinin imandan olduğunu, İzmir'in asırlardır ezan sesleri yükseldiğini dile getirdiği konuşma, İstanbul'da cuma namazı çıkışı yapılan mitingde Sıtkı Hoca'nın konuşması, denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi'nin, *“İşgal edilen memleket halkının silaha sarılması dini bir görevdir”* fetvası çerçevesinde okuduğu hutbe, Afyonlu Şükrü Hoca'nın Hacı Bayram Camisinde *“Evde duvarlarda asılı duran harb silahları boşuna asılı kalırsa ev sahibine lanet edeceğim. Memleket ve din tehlikede kalırsa yedisinden yetmişine kadar bütün Müslümanlar cihadla mükelleftir”* sözü ile başlayan hutbesi, milli mücadelenin son döneminde Atatürk'ün Balıkesir'de hutbeye bizzat çıkarak yaptığı konuşma (Erci, 2014) milli mücadele döneminde propaganda ve kamuoyu oluşturmada cami ve hutbelerin oldukça etkin bir şekilde kullanıldığını göstermektedir.

Kurtuluş Savaşı yıllarında cami ve diğer dini objeleri kullanan bir diğer kişi Mahmut Celal Bayar'dır. Bayar İzmir'in işgali sonrası harekete geçerek Ege Bölgesi'nde kurtuluş mücadelesinin önderleri arasında yerini almıştır. Özellikle Galip Hoca lakabını kullanmaya başlayıp din adamı kıyafetlerini giymesiyle halk üzerindeki etkisini artırmıştır. Büründüğü bu yeni hale uygun olarak Nazilli'ye giderken Dağyenice Köyü'nde Ramazan hocası olarak kalmayı kabul etmiştir. Lakin namaz kıldırma ve ezan okuma problemler yaşayınca kendisinin vaaz hocası

olduğunu dile getirdi. Bu dönemde camilerde ve mescitlerde halka yaptığı vaazlar ve okuduğu hutbeler vasıtası ile milli mücadele taraftarı kişilerin artmasında önemli faaliyetlerde bulundu. Yine Galip Hoca lakabının sağladığı güç ve nüfuz ile bölgedeki en etkin güçler olan efeleri bir araya getirerek aralarındaki kırıgınlıkları giderdi. Bu sayede İzmir ve çevresinde kurulan Kuva-i Milliye birliklerinin güçlenmesinde ve başarılar sağlamasında etkin bir rol üstlendi. Milli mücadele döneminde Yörük Ali Efe ile Demirci Mehmet Efe arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar ve rekabet yine Galip Hoca'nın yaptığı arabuluculuk ve verdiği nasihatler ile bu anlaşmazlık son bulmuştur. Galip Hoca'nın bu dönemdeki gayretlerini Atatürk Nutuk'ta şu ifadelerle taltif etmiştir; “... *İzmir'den ad ve kıyafet değiştirerek o bölgeye gitmiş olan Celâl Bey (İzmir Milletvekili Celâl Bey'dir)'in gayret ve fedakârlığı anılmaya değer.*” (Birlik, 2018). Kurtuluş Savaşı'nın hemen hemen bütün aşamalarında din ve din kapsamına giren bir çok argüman etkili bir şekilde kullanılmıştır. Özellikle iletişim olanaklarının oldukça kısıtlı olduğu bu dönemde hutbe, vaaz gibi araçlar halka ulaşmada ve halkı milli mücadele konusunda bilinçlendirmede etkili bir yol olarak kullanılmıştır.

II. BÖLÜM

MİLLİYETÇİ CEPHE HÜKÜMETLERİ ÖNCESİ TÜRKİYESİNDE SİYASİ VE İDEOLOJİK DURUM

2.1. Erken Cumhuriyet Dönemi İnkılapları ve Din

1920’li yılların başından itibaren yeni kurulan devletin ideolojik yapısının oluşturulması ve bu ideolojinin gelecek kuşaklara aktarılması siyasi iktidarın temel uğraş alanlarından biri olmuştur. Osmanlı Devleti’nden ayrılışı ve yeniye devinimi amaçlayan bu ulus inşası süreci oldukça önemlidir. Her yönüyle batıyı şiar edinen Erken Cumhuriyet dönemi aydınları dinden soyutlanmış, bilimi rehber edinen bir kültür oluşumuna ihtiyaç olduğunu öne sürmüşlerdir. Bu nedenle genç Cumhuriyet’in yöneticileri dışlayıcı modernite–gelenek karşıtlığı anlayışı ile Osmanlı’dan kalan her şeyi dönüştürmeye çalışmışlardır. Yenilikçilerin temel hedefi bütün farklılıkları, benimsenen yeni millet olgusu potasında eriterek Osmanlı’nın çok milletli, çok kültürlü yapısını ortadan kaldırıp ortaya daha homojen bir Türk milleti çıkarmaktı. Dönemin devlet yöneticileri dünyadaki diğer modern ulus devletlerde olduğu gibi dini kimlikli bir milleti modern bir ulusa dönüştürmek ancak laik bir devletin inşası ile mümkün olduğu görüşü çerçevesinde devleti ve milli kimliği şekillendirme yönünde çaba göstermişlerdir. Böylece İslam’ın etki alanı daraltılmış, şekillendirmeye çalışılan yeni millet kurgusu sürecinde dinin etki gücü minimize edilmiştir . Eski muktedir ideolojiden kopuş için gerekli görülen bu anlayış laiklik ilkesi çerçevesinde gerçekleştirilmeye çalışılmıştır (Durgun, 2014). Devletin, milleti şekillendirilmeye çalıştığı bu dönemde ideolojik oluşum ve siyasi olaylar birbirlerine mündemiç bir haldedir.

Cumhuriyet dönemi aydınından beklenen temel hizmet değişime ve ilerlemeye inanmış yurttaşlar yetiştirmesidir. Devlet kurguladığı ideolojik yapıyı ve dizayn ettiği yeni ulus kavramını halk nezdinde içselleştirebilmek için edebiyat çevrelerinden de yararlanmıştır.Bu süreçte birçok yazar devletin ortaya koyduğu hedefler çerçevesinde hareket etmiştir. Bu hizmeti daha iyi verebilme gayesi ile; Hamdullah Suphi, Ziya Gökalp, Falih Rıfkı Atay, Yakup Kadri, Memduh Şevket Esenal, Mehmet Emin Yurdakul, Hüseyin Rahmi Gürpınar gibi önemli yazarlar

CHP'den milletvekili seçilmişlerdir. Buradan hareketle Cumhuriyetin kuruluş ve içselleşmesinde aktif roller üstlenen aydınlara siyasi yetkiler de verilerek işlevlerini yerine getirmede kolaylık sağlanmak istenmiştir. Devlet '*makbul aydın*' ile halkı yeni şekillenen devlet düzeni ve ideolojisine göre dönüştürmeyi amaçlamıştır (Kızıлтаş, 2011). Devletin her dönemdeki temel amacı makbul vatandaşını yetiştirmek olmuştur (Üstel, 2017). Devlet bu amacını tam anlamıyla gerçekleştirmek için çaba göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nin yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ne bıraktığı; ekonomik, sosyal, siyasi ve kültürel miras halktan gelebilecek “devrimci-reformist” bir yapıyı imkansız kılmıştır. Bunun sonucu olarak Osmanlı dönemindeki Genç Osmanlılar, Jön Türkler, İttihat ve Terakki gibi hareketler halktan kopuk belli bir elit tabaka tarafından yürütülen çalışmalar olarak kalmışlardır. Yeni devleti kuran CHP üst kadroları ve Türk Devrimi'ni gerçekleştiren yönetim de aynı anlayıştan gelmişlerdir (Erdoğan,2017). Bu nedenle yeni Türk devletinin kurucu kadrosu tarafından gerçekleştirilen köklü değişikliklerin Fransız Jakobenizm'inden etkilendiği hemen her aydın tarafından beyan edilen ortak kanaat olmuştur. Birçok araştırmacı seküler cumhuriyetçilik, tepeden inmecilik, halka rağmen halkçılık gibi kavramlar ile Jakobenizm ve Kemalizm'i bağdaştırmıştır (İrem, 2004). Devlet kurucuları inşa etmek istedikleri ulusal yapıyı oluşturma sürecinde zaman zaman baskıcı uygulamalarda bulunmuştur.

Tek Parti döneminde; dinin etki alanının daraltılması ve dinin reforme edilerek yeni devlet anlayışına göre şekillendirilmesi, sosyal hayatın dini etkiden uzaklaştırılması, kamusal alanın dinden soyutlanması ve son olarak dinin devletin politik ve ideolojik anlayışına göre yeniden tanzimi yapılmıştır. Yapılan inkılaplar ve inkılapların dini şekillendirme işlevi bu minvalde önem arz etmektedir. Bu kapsam çerçevesinde değerlendirildiğinde saltanatın kaldırılmasından itibaren siyasi olaylar ve ideolojik şekillenme içerisinde dinin farkı konumlandırılan yapısının devlet eliyle nasıl işe yarar hale getirilmeye çalışıldığı oldukça önem ittihaz eden konulardan biri olmuştur.

2.1.1. Halifeliğin Kaldırılması (3 Mart 1924)

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM)'nde saltanatın kaldırılmasının ardından Rıza Nur ve arkadaşları tarafından verilen iki maddelik takrire göre hilafet makamı varlığını devam ettirirken saltanatın varlığına son verilmiştir. Hilafet makamının temsiliyeti Osmanlı ailesine verilirken halifeyi seçme yetkisi meclisin tasarrufuna bırakılmıştır. Bu kanunla birlikte meclis kişi egemenliğine dayalı hiçbir uygulamayı kabul etmeyeceğini ilan etmiştir (Çetin, 2014). Saltanatın kaldırılması Türklerin devlet yönetimi anlayışında önemli bir yere sahiptir. Hakimiyet anlayışında köklü bir değişikliğe gidilerek halk fiili olarak yönetimin içinde yer alma olanağı bulmuştur. Lakin saltanatın kaldırılması kolayca kabul edilen bir olay olmamıştır. Saltanatın kaldırılmasını kabul edemeyen bazı milletvekilleri mecliste oluşturulan İkinci Grup bu durumu özetler niteliktedir. Her ne kadar saltanat kaldırılırken hilafet makamına dokunulmasa da bunun sembolik olduğu hemen herkes tarafından bilinmekte ve şartlar oluşunca halifelik makamının da aynı sonu yaşayacağı tahmin ediliyordu (Ünver, 2012). İktidar, toplumun değişime hazır hale gelmesi için bazı köklü değişiklikleri zamana yaymıştır.

Saltanatın kaldırılmasından sonra son Osmanlı padişahı VI. Mehmet Vahdettin Han yurttan ayrılmıştır. Vahdettin Han'ın yurttan ayrılmasının ardından TBMM'yi toplayan Mustafa Kemal halife seçimi için çalışmaları başlatmıştır. Osmanlı hanedanına mensup olan Abdulmecit Efendi ile görüşülmüş meclisin öne sürdüğü şartlar kabul ettirilerek, halife olarak seçilmiştir (İnce, 2018). Mustafa Kemal ve arkadaşları saltanatı kaldırırken halifeliğin varlığını bir süre daha sürdürmesi yönünde karar verilmesindeki temel amaç halkın dini hassasiyetlerinin gözetilmesi, ayrıca dini değerler kullanılarak devlet otoritesine karşı cephe oluşmasının engellenmek istenmesidir.

Halifelik makamı İslam peygamberi Hz. Muhammed'in vefatı sonrası dini ve siyasi bir otorite olarak teşekkül etmiştir. Uzun yıllar Kureyş soyundan gelenlerin temsil ettiği halifelik makamının Türklere geçişi Osmanlı Devleti hükümdarı Yavuz Sultan Selim'in 16.yüzyılda Arap Yarımadasının kontrolünü ele geçirmesi ile mümkün olmuştur. Padişah II. Abdulhamit döneminde uygulanmak istenen "İslamcılık" fikir akımı çerçevesinde her ne kadar halifeliğin dini gücünden

yararlanılmak istenmişse de başarılı olunamamıştır. TBMM 1 Kasım 1922’de saltanatı kaldırırken halifelik makamını kaldırmamış bu göreve Abdülmecit Efendi’yi getirmiştir. Lakin Abdülmecit Efendi’nin meclisin çizdiği yetki sınırının dışına çıkması, adeta bir hükümdar kisvesine bürünmesi gibi sorunlar halifeliğin kaldırılmasını gündeme getirmiştir. Halifeliğin kaldırılmasına giden süreçte en büyük etken hiç şüphesiz Mustafa Kemal’in tutumu olmuştur. Zira Mustafa Kemal bu makamın varlığını koruduğu müddetçe Türkiye’de gerçekleştirmek istediği laiklik muhtevalı değişikliklerin hayata geçirilemeyeceğini savunmuştur (Aytepe, 2002). Mustafa Kemal halifeliği kaldırarak devletin etki alanının dışına çıkabilecek bir dini kontrol sisteminin de önüne geçmiştir. Bu sayede hem dinin kullanılmasının önüne geçilmiş hem de devlet kendi ideolojik sistemine göre dini şekillendirme olanağı bulmuştur.

Halifeliğin lağvedilmesi hem dünyada hem de İslam coğrafyasında şaşkınlıkla karşılandı ve bunun geçici bir uygulama olduğu düşünüldü. Ancak zaman geçtikçe bunun geçici bir durum olmadığı anlaşıldı ve çeşitli tepkiler geldi. Özellikle Müslüman ülkelerde sömürgesi bulunan İngiltere bu olayı yakından takip ederek uzun süre gazetelerde haberleştirdi. Sömürgesi altındaki Müslüman milletlerin tepki göstermesinden endişe duyan İngiltere, bunun Türkiye’nin bir iç meselesi olduğunu ve kendi müdahalelerinin bulunmadığını basın yayın araçları vasıtası ile duyurmaya çalışmıştır. Yurt dışında olduğu gibi yurt içinde de halifeliğin kaldırılması büyük yankı uyandırmış çeşitli tepkiler ortaya çıkmıştır. Bunların bir kısmı halifeliğin kaldırılmasını büyük bir memnuniyetle karşılarken, bir kısmı ise bu olaya tepki ile yaklaşmıştır (Akkor, 2012). Halifeliğin kaldırılması ile laik devlet düzenine geçişteki en önemli adım atılmış oldu.

2.1.2. Çok Partili Hayata Geçiş Süreci ve dinin konumu

Türk siyasi hayatında, partileşme adına ilk girişimde bulunan ve etkin bir noktaya ulaşan siyasi topluluk İttihat ve Terakki Cemiyeti’dir. II. Abdulhamit’e muhalif olan asker, aydın ve siyasi hareketleri içine alarak güçlenen İttihat ve Terakki II. Meşrutiyet Dönemi’nde partileşme sürecini tamamlamıştır. Bu dönemde faaliyet gösteren diğer bir siyasi parti ise Hürriyet ve İtilaf Fırkasıdır. İttihat ve Terakki’nin rakibi olan bu fırka zamanla siyaset meydanının dışında kalmıştır. Bu

durumun yaşanmasında İttihatçıların kullandığı şiddet yanlısı yöntemlerin etkisi büyüktür (Karatepe, 2018).

Yeni Türk devletinin kurulmasının ardından Mustafa Kemal ve arkadaşları bir dizi yenilik hareketine girişmişlerdir. Milli mücadelenin liderliğini yapan bu kadro her ne kadar cephede birlikte mücadele etmiş olsalar da siyaseten ortak bir noktada buluşamadıkları konular olmuştur. Bu siyasi farklılıklar 17 Kasım 1924 tarihinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF)’nin kurulması ile son halini almıştır. TCF’nin bir muhalif parti olarak kurulmasından ziyade partiyi kuran kadronun; Ali Fuat Paşa, Kazım Karabekir, Rauf Paşa, Dr. Adnan gibi Mustafa Kemal ile yakın teşrikimesaiye sahip kişilerce kurulmuş olmasıdır. Liberal, laik ve milliyetçi bir parti olarak kendilerini tanımlayan siyasi hareket, kuruluş bildirgesine “*dini fikir ve inançlara saygılıdır*” maddesini koyarak CHP’den ayrı bir dini algılayışa sahip olduğunu göstermiştir (Ekincikli, 2012). Bu isimlerden özellikle Rauf Paşa’nın halifeliğin kaldırılması sırasında mecliste takındığı muhalif tavır Atatürk tarafından oldukça sert bir şekilde eleştirilmiştir. Nitekim Nutuk’ta da en fazla eleştirilen kişilerden olmuştur. Rauf Paşa’nın hilafetle ilgili fikirleri Ankara’da endişe ile karşılanmıştır (Koçak,2015). Halifeliğin kaldırılması konusu Kurtuluş Savaşı’nın mimarlarını karşı karşıya getirmiştir.

Şubat 1925’te Türkiye’nin doğusunda cumhuriyet rejimine karşı ilk ciddi başkaldırı olan Şeyh Sait İsyanı başlamıştır. TCF genel başkanı Kazım Karabekir mecliste yaptığı konuşma ile bunun dini hassasiyetlerin kullanılarak kurgulanan bir isyan olduğunu ve bölgede örfi idare ilan edilerek suçluların cezalandırılması yönünde beyan vererek hükümetin yanında olduklarını duyurmuştur. İktidar tarafından isyanın kontrol altına alınması için hazırlanan Takrir-i Sukun Kanunu’na TCF de destek vererek kanun oy birliği ile çıkarılmıştır. TCF’nin isyan sürecinde aldığı bu tavır gözönüne alındığında parti programında bulunan dini inançlara saygı vurgusunun direkt olarak isyanla bağlantı kurularak partiye maledilmesinin pek de doğru olmadığını göstermektedir. Zira isyanın dini kaynaklı mı yoksa bölgedeki etnik kimliğe yönelik ayrılıkçı bir hareket mi olduğuna dair literatürde müşterek bir noktaya varılamamıştır (Müezzinoğlu, 2018). İsyanı dolay yürürlüğe koyulan Takrir-i Sukun Kanunu ile TBMM’de varlığına devam eden tek muhalif grup olan

TCF'nin kapatılacağı açıkça ortada idi (Tuncay, 2015). Dönemin yazarlarından Aydemir (2008)'e göre TCF'nin isyan ile doğrudan veya dolaylı hiçbir bağlantısı ispatlanamamıştır. Ancak TCF karşıtları '*ekar ve itikadı diniyeye hürmetkardır*' maddesinden hareketle partiyi dinci ve gerici olarak yaftalamışlardır. Lakin yürürlükte olan anayasaya göre devletin dini İslam'dır. Buradan hareketle fırkanın programına dini fikir ve inançlara saygı göstereceğini koyması yadırganmayabilir (Aydemir, 2008). TCF kurulduğu dönemden itibaren dinle bağdaştırılmaya çalışılmış ve Şeyh Sait İsyanı sonrası da kapatılmıştır. Parti her ne kadar kuruluş felsefesi itibarı ile CHP ile benzer olsa da dönemin şartları aralarındaki nüans farklılıklarını dahi kaldıracak durumda olmadığından Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk çok partli siyasi sistem tecrübesi hüsrarla neticelenmiştir.

Türkiye'nin 1930'lu yılları 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'nın etkisi ve yükselen faşist - diktatöryal yönetimlerin söylemlerinin karşılık bulmaya çalıştığı bir dönem olmuştur. Henüz yedi yılını yeni tamamlamakta olan genç cumhuriyet bu çalkantılı dönemden etkilendiği gibi dışarıdan da tam bir cumhuriyet yönetimi olarak görülmemektedir. 1925-1926 yıllarında muhalefetin etki alanı hem siyasi alanda hem de Takrir-i Sükun Kanunu ile basında kısıtlanmıştır. Parti-devlet bütünleşmesinin arttığı bu yıllarda CHP içerisinde birtakım siyasi gruplaşmalar ortaya çıkmıştır. Devletin demokratik görünme arzusu Türkiye'de ikinci çok partili hayat tecrübesinin yaşanmasını sağlamıştır. 12 Ağustos 1930 tarihinde Ali Fethi Okyar, Mustafa Kemal'in de isteği doğrultusunda Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF)'ni kurmuştur. Yeni muhalefet partisinin dikkat çeken en önemli noktalarından biri laikliğin bir ilke olarak kabul edilmiş olmasıdır. Henüz laiklik anayasaya girmemişken partinin böyle bir düsturu benimsemesi önem arz etmektedir. Hatta parti, "*Serbest Laik Cumhuriyet Fırkası*" ismiyle ilan edilmiş daha sonra laik kelimesi kaldırılmıştır. SCF'nin muhalif duruşu ile TCF'nin duruşu birbirinden oldukça uzaktır. SCF, dönemin ekonomik, siyasi ve uluslararası ilişkilerinin bir ürünü olarak "*güdümlü muhalefet*" şeklinde teşekkül etmiştir. TCF ise tamamen siyasi düşünce farklılıkları neticesinde kurulmuştur (Akın, 2012). Her iki parti de siyaseten sürekli olamamışlardır.

SCF her ne kadar kontrollü bir muhalefet olarak kurulmuş olsa da kurulduğu ilk günlerden itibaren kendisine çizilen çerçevenin içinde kalamamıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren ötelenmiş olan muhaliflerin desteğini alarak arzu edilmedik bir şekilde güçlenmeye başlamıştır. SCF deneyi ile birlikte halkın önemli bir bölümünün Halk Partisi'nin uygulamalarından memnun olmadığı ortaya çıkmıştır. Fethi Okyar'ın yaptığı İzmir gezisinde halkın gösterdiği yoğun ilgi partinin sadece meclisle sınırlı bir rakip olmadığını yakın gelecekte ülke çapında önemli bir siyasi seçenek olacağını ortaya koymuştur. SCF, iktidarının alternatifi gibi görülmeye başlayınca Mustafa Kemal, Halk Partisi'nin yanında olduğunu açıklamak zorunda kalmıştır. Parti giderek kuruluş amacının ve işlevinin dışına çıkmaya başlayınca genel başkan Ali Fethi Okyar partinin siyasi hayatına son verdiğini açıklamıştır (Karatepe, 2018). Devlet tarafından kurgulanan muhalif hareket kontrolden çıkmaya başlayınca partinin lağvi gerçekleşmiştir.

Türkiye'de çok partili hayata geçiş sürecinde kurulan siyasi partilerin kuruluş beyannamelerinde ve siyasi söylemlerinde dini mevzular oldukça geniş bir şekilde yer almaktadır. Muhalif partiler bu tavrı takınırken ülkedeki sert laik uygulamalarına ve dini problemlere ısrarla yer vermişler ancak bunu yaparken de siyasi otoritenin tepkisini çekmemek için dikkatli bir dil kullanmaya özen göstermişlerdir (Kara, 2008). Laiklik ilkesine zarar gelmemesi için devlet kurulan partilere dini konularda hiçbir ayrıcalık tanımamıştır.

2.1.3.Sosyal Hayatın Laiklik Çerçevesinde Dönüştürülmesi

Türkiye Cumhuriyeti'ni Osmanlı Devleti'nden ayıran en temel farklardan biri ulus-devlet prensibi ile şekillenmiş olmasıdır. Tek Parti Dönemi'nde sosyal hayatta köklü değişikliklere giden yönetim, dini değerlerle çevrelenmiş bir millet tasavvurundan uzak durmaya özen göstermiştir. Cumhuriyet rejiminin kurulması ile birlikte yenileşme kavramının içerisinde laiklik prensibi vazgeçilmez olmuştur. Bu ilkeden hareketle çağdaşlaşmanın önemli bir başlığını ümmet toplumundan millet toplumuna dönüşüm çabası oluşturmuştur (Kara ve Uyanık, 2016). Devlet bir yandan çağdaşlaşırken bir yandan da yeni bir millet tanımlaması yapmıştır.

Mardin'e (1998) göre Kemalist sistem, yurttaşı İslam'ın cemaat yapısından uzak tutabilmek için milli bir kimlik oluşturmayı gerekli görmüştür ancak bunu gerçek anlamda başaramamıştır. Dinin kişinin var olmasındaki güvensizliğine

seslenen bir yapısı vardır. Bu çerçevede din, kişinin var oluşla ilgili problemlerine çözümler üretmiştir. Ancak bu sorunlara cevap verme noktasında Kemalizm oldukça eksik kalmıştır. Bu sebeble dini ideoloji varlığını bütün ötelemelere rağmen sürdürebilmiştir.

Tek Partili yıllarda toplumun Batılılaşmasını sağlamak amacıyla dini simgelerle bezenmiş olan sosyal hayatın dönüştürülmesi amaçlanmıştır. Sosyal Hayatın modernize edilmesi için 2 Eylül 1925'te toplanan Bakanlar Kurulu'nda; Tekke ve Zaviyelerin Kapatılması Kanunu, dini giysilerin yasaklanması ve devlet memurlarının şapka giymesine dair üç farklı kararname çıkarılmıştır. Bu kararnameler ile aynı zamanda dini değerlerin suistimalinin de önüne geçilmek istenmiştir. Devletin ve milletin dönüştürülmesi gelenekli simge ve alışkanlıklarının Batılılaştırılması faaliyetinin büyük oranda tamamlandığı Erken Cumhuriyet Döneminde, dinin *“millileştirilmesi ve modernleştirilmesi”* gerçekleştirilmek istenmiştir. Ancak bu yenilik hareketlerinin zaman zaman halk tarafından benimsenmediği durumlar olmuştur (Hatipoğlu, 2009). Halkın bazı yenilikleri davranış haline getirmesi uzunca bir süre gerektirmiştir.

Kurulan yeni devlet *“yeni topluma yeni din”* ve *“yeni vicdan intibahı”* fikirlerini dini çağdaşlaştırmak, değiştirmek ve uyarlamak maksadı ile hareket ederken zaman zaman laisizim çizgisine kaymıştır. Dinin yeni dizayn edilen halka göre şekillendirilmesinde her ne kadar Batı modeline bürünme amacı varsa da yeni kimlik oluşumu ve ulus inşası hedefi her zaman devletin vaz geçilmez ideası olmuştur. Bu noktadan bakıldığında dinin millileştirilmesi, yokluğundan daha önemli görülmüştür (Vergin, 1994). Devlet, dini kendi ideolojik yapısına göre tanımlayıp bu çerçevede şekillendirmeye çalışmıştır.

Mustafa Kemal, dinin yeni konumunu belirlerken laiklik prensibine göre hareket etmiş bu kapsam çerçevesinde dini toplum iş ve uygulamalarından ayırarak vicdani bir mesele durumuna indirgemıştır. Böylece dinin alanı inanç ve ibadetler noktasına indirgenerek şahsileştirilmiş dini ibadetlerin ön plana çıkarılması hedeflenmiştir. Bu doğrultuda değerlendirildiğinde Erken Cumhuriyet döneminin laik düzen ile amacı sadece siyasi alanın değil toplumsal alanın da laik bir hale gelmesi olarak öngörülmüştür. Bu amaç doğrultusunda Şer'iyeye ve Evkaf

Vekaleti'nin kaldırılmasının ardından DİB'in teşekkülü sağlanmış devletin bütün bileşenlerine ait her türlü dini ve uhrevi işler kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Yapılan bu değişimlerde temel amaç; Kemalist ve laik düzeni ülkenin tam ve tek etkin gücü haline getirmek olmuştur. Bu çerçevede Diyanet devletin ve siyasi iktidarın kontrolü altında tutulması çerçevesinde Başbakanlık makamına bağlı bir kurum olarak kurulmuştur. DİB reisinin atanması ise Başbakan'ın teklifi ve Cumhurbaşkanı'nın onayına bağlanmıştır. Kurulan bu yeni düzeni devletin nüfusunun hemen hemen tamamının aynı dine mensup vatandaşlardan oluştuğu göz önüne alınarak değerlendirildiğinde, kurucu iradenin oluşturduğu yeni sistemin kendi amaçlarına ne kadar iyi hizmet edeceğini hesaplamış oldukları su götürmez bir gerçek olduğu ortadadır. Bu noktada ortaya çıkan durum şu olmuştur; laiklik sadece dinin devletten ayrılması olarak değil devletin bütün adli ve idari yapılarından ayrılması olarak tezahür etmiştir (Tarhanlı, 1993). Böylece dini alan minimize edilerek etkisizleştirilmeye çalışılmıştır.

2.1.4. Eğitim ve Kültürde Uluslaşma Çabaları

Milli devletler özellikle kuruluş dönemlerinde toplumu bir millet sistemi içerisinde bütünleştirmek için çaba gösterirler. Bu çalışmaların başında milli eğitim ve kültür gelmektedir. Tek parti Dönemi'nde de bu çalışmalar özenle yapılmaya çalışılmıştır (Türkmenoğlu, 2007). Bu dönemde Tevhid-i Tedrisat Kanunu çıkarılarak eğitimin pozitif bilimler çerçevesinde geliştirilmesi ve yenilenmesi amaçlanmıştır. Bu kapsamda; üniversite reformu, Türk Tarih Kurumu'nun kurulması, yeni harflerin kabulü, Türk Dil Kurumu'nun kurulması gibi köklü reformlar yapılmıştır (Özkan, 2018). Özellikle Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu "*Türk Milli Kimliği*" tasavvurunun inşasında önemli roller üstlenmişlerdir. Bu milli devlet düşüncesi Osmanlı'nın son döneminden itibaren oluşturulmaya çalışılan "ulus devlet" fikrinin devamı niteliğindedir. Cumhuriyet ile birlikte bu modernleşme süreci kaldığı yerden devam etmiştir. Osmanlı'dan devralınan kurumların dönüşümü devam ederken, bilhassa Harf İnkılabı ve dil devrimi düşüncesi yeni bir kültür ve ulus inşası için önem arz etmektedir. Milli kültürün oluşturulmasında edebiyat ve sanat çalışmaları da oldukça önemlidir. Çünkü toplumda ortak bir kültür ve algı oluşturmak için milli kültürün oluşmasında ortak bir

payda inşa etmek şarttır. Bu kapsamda Tanzimat'tan itibaren yapılan birçok kültür faaliyeti ve daha sonra siyasi hale gelen yapılanmalar ile belirli bir düşünce çerçevesinin toplum tarafından içselleştirilmesi hedeflenmiştir (Akgül, 2015). Ancak bu tam anlamıyla gerçekleşmemiştir.

Erken Cumhuriyet Döneminde gerçekleştirilen sosyo-kültürel inkılaplar, uluslaşırken laikleşmeyi ve bu çerçevede modernleşme şeklinde özetlenebilecek şekilde gerçekleşmiştir. Bu dönüşümün gerçekleşmesi için toplum hafızasına kazınmış birtakım kavramlara müdahale edilmiştir. Bu çerçevede laikleşme anlamında; ümmet, hilafet, tarikat, Kur'an, Arapça gibi kavramlar ağır yaptırımlar aracılığı ile toplumsal hayattan soyutlandırılmaya çalışılmıştır. Buna benzer şekilde sosyal hafızanın millileşmesi minvalinde; padişah, hükümdar, saltanat, sancak, reaya, mektep gibi sembolik değere sahip kurum ve kavramların yerini, cumhuriyet, vatan, okul, vatandaş gibi yeni semboller almıştır. Bu değiştirme hareketlerine fötr şapka, pantolon, balo gibi modernizmi simgeleyen kavramları da eklemek mümkündür. Bu çerçevede değerlendirilince ulusal bayramlar, törenler ile yeni rejim anlayışının sosyal hayattaki temsilcileri konumundaki bürokratların halk ile kurduğu ilişkileri adeta Erken Cumhuriyet Dönemi kültür yeniliklerinin birer laboratuvarı konumunda tanımlamak yerinde olacaktır (Saltık, 2016). Cumhuriyet aydın ve devlet adamları topluma modernizm konusunda rol model olmaya çalışmıştır.

Erken Cumhuriyet Döneminde milli kültür oluşturma çabaları eğitim ekseninde şekillenmiştir. Örgün ve yaygın eğitim vasıtası ile devlet milletin geçmişi ve geleceğini dizayn etmiştir. Dönemin siyasileri ve eğitim önderleri eğitim konulu konuşmalarında “*millet, vatandaş, istikbal, milli tarih, milli kültür*” gibi kavramları özenle kullanarak toplum hafızasına yer etmesini amaçlamışlardır. Erken cumhuriyet dönemi eğitim ve kültür politikalarının ana eksenini yeni vatandaş tipini oluşturmak olmuştur (Ateş, 2019). Yeni devletin inşasını gerçekleştiren kurucu kadro bundan sonra yeni devlete yeni millet oluşturmaya çalışmışlardır.

2.2. İsmet İnönü Dönemi ve Dinin İşlevinin Farklılaşması

10 Kasım 1938'de Atatürk'ün vefatı sonrası toplanan Cumhuriyet Halk Fırkası Meclis Grubunda Türkiye Cumhuriyeti'nin II. Cumhurbaşkanı olarak İsmet

İnönü seçilmiştir. İnönü'nün Cumhurbaşkanı olarak seçilmesi sonrası ikinci aşama olan CHP genel başkanlığı seçimi kalmıştı. Genel başkanlık seçimi öncesi CHP Genel Başkan Vekili Celal Bayar, parti kurultayına bir tasarı sunmuştur. Bu tasarıda; partinin ebedi genel başkanı Mustafa Kemal Atatürk olduğu belirtildikten sonra, değişmez genel başkanın İsmet İnönü olduğu ve parti genel başkanlığının ancak ölüm, istifa ve görev yapamayacak kadar hastalık ile değişebileceği hükmü karara bağlanmıştır. Oy birliği ile alınan bu karar ile İnönü devlet başkanlığının yanında parti genel başkanlığı görevini de üstlenerek tek partili iktidarın da değişmez başkanı ve Milli Şef'i olmuştur. 10 Mayıs 1946 yılına kadar devam eden ve II. Dünya Savaşını da içine alan bu çetin süreç İnönü'nün teklifi ile '‘Milli Şef ve Değişmez Genel Başkan’' sıfatlarının kaldırılması ile son bulmuştur (Dikici, 2008). İnönü'nün bu bir nevi zorunlu feragati CHP'de önemli bir kırılma noktası olarak kabul edilebilir.

Milli Şefli yıllara her ne kadar II. Dünya Savaşı ve savaşın getirdiği ekonomik buhran damgasını vursa da, sosyal ve politik ortam bu durumdan ziyadesi ile etkilenmiştir. Halk savaşın getirdiği ekonomik darlık nedeniyle yoksullaşmış devlete karşı güveni sarsılmıştır. İnönü Dönemi aynı zamanda inkılapların toplum tarafından içselleştirilmeye çalışıldığı yıllar olmuştur. Devlet; eğitim, ekonomi, toprak reformu gibi halkı yakından ilgilendiren konularda çalışmalar yapmıştır (Bozkurt, 2011). Ancak bu çalışmalar dönemin şartlarının da etkisi ile tam olarak amacına ulaşamamıştır.

2.2.1. CHP'nin 1947 Kurultayı ve Değişen Dini Söylem

II. Dünya Savaşı sonrası dünyada ve Türkiye'de değişen siyasi ortam, CHP'yi yeni siyasi anlayışa göre yenilikler yapmaya zorlamıştır. CHP, yeni siyasi şartlara uyum sağlayabilmek amacıyla 1945 sonrası hem parti içinde hem parti dışında birtakım yenilikler yapmak zorunda kalmıştır. Milli Kalkınma Partisi ve Demokrat Parti'nin birer muhalif parti olarak siyaset sahnesine çıkması CHP'nin yeni politik söylemler üretmesinde itici bir etki oluşturmuştur. CHP'de oluşan değişim talebi 1947 yılında yapılan kurultayda gerçekleşme imkanını yakalamıştır. Kurultayda özellikle Devletçilik ve Laiklik ilkeleri çerçevesinde önemli tartışmalar yaşanmıştır. Devletle bütünleşmiş bir yapı görünümünde olan CHP 1947 kurultayı ile hem parti

için hem de Türk siyasi hayatı için önemli bir döneme kapı aralamıştır. Kurultay ile CHP, bir devlet partisi olma kimliğinden sıyrılarak devletçilik ve laiklik anlayışında önemli değişikliklere gitmiştir. Kurultayda ele alınan din eğitimi ve dine bakıştaki değişiklikler parti içerisinde önemli kırılmaların yaşanmasına neden olmuştur (Çevik ve Dinçer, 2018). CHP'nin 1947 kurultayı hem partinin kendi iç yapısı açısından hem de ülkede demokratikleşme adına atılmış önemli bir adım olmuştur. Ancak kurultayın ana eksenini partide değişimi sağlayarak iktidarı koruyabilme amacı oluşturmuştur. 1947 yılında gerçekleşen CHP'nin bu olağan kurultayını olağanüstü yapan altı oktan biri olan laikliğin tartışılmaya başlanması ve toplumda yükselen din eğitimi talebinin tartışmalara neden olmasıdır (Uzun, 2012). CHP laiklik ilkesini tartışmaya açarak önemli bir ideolojik esneklikte bulunmuştur.

Bülent Ecevit'in tanımlaması ile "*Cumhuriyetin Aşıl topuğu*" olan laiklik CHP'nin 7. Kurultayı ile birlikte eleştirilmeye başlanmış ve demokrasinin gereği olarak esnetilmesine karar verilmiştir. Bu dönüşüm süreci ile birlikte laikliğin liberal bir görünüme bürünmesi ile din eğitiminin önü açılmıştır. Böylece din yeniden toplum hayatında etkin olmaya başlamıştır. CHP'nin din politikasında bu kurultay ile keskin bir değişime gitmesinde çok partili hayata geçişle birlikte ortaya çıkan oy kaygısının etkisi oldukça önemlidir. CHP'nin katı laik tutumunda meydana gelen bu yumuşama her ne kadar bazı suistimalleri beraberinde getirmiş olsa da, Erken Cumhuriyet'in din tasavvuruna uygun din görevlilerinin yetiştirildiği çeşitli dini kurumların açılmasını sağlamıştır. Bu kapsamda ilahiyat fakültelerinin kurulması, ilkokullarda seçmeli din dersinin verilmeye başlaması CHP'nin ideolojik değişimini özetler mahiyette gelişmelerdir (Akkır, 2015). Ancak yapılan bu küçük yenilikler halk tarafından istenildiği kadar karşılık bulmamıştır.

CHP'de 7. Kurultay öncesi din eğitimi ve laiklik anlayışında iki farklı anlayış ortaya çıkmıştır. Tahsin Banguoğlu'nun önderliğini yaptığı grupta yer alanlar CHP'nin Tevhidi Tedrisat Kanunu'nun dışına çıkmadığını imam hatip liseleri ve ilahiyat fakültelerinin kapanmasının öğrenci azlığı ve ilgisizlikten dolayı meydana geldiği tezini savunmuşlardır. Hamdullah Suphi Tanrıöver'in de yer aldığı diğer grup ise geçmişte yanlışlar yapıldığını ve bu hatalardan dönülmesi gereğine vurgu yapan çeşitli öneriler vermişlerdir. Bu tartışmalar ile dini eğitime dönüş meselesi masaya

gelmeye başlamıştır (Sivri, 2017). Bu tartışmalar neticesinde CHP içerisinde ve Türkiye’de din eğitimi verilip verilmemesinden ziyade ne şekilde verileceği tartışılmaya başlamıştır. Meclis grubunda oluşturulan komisyon, hazırlayıp meclise sunduğu raporunda diğer modern ülkelerde olduğu gibi Türkiye’de de ilkokullarda seçmeli olarak din derslerinin verilmesinin laikliğe aykırı olmadığını beyan etmiştir. Bunun üzerine parti divanı laikliğe aykırı olmamak kaydıyla din eğitiminin yeniden verilebileceğini açıkladı. CHP Parti Meclisi, hükümete Milli Eğitim Bakanlığı’nın denetimi ile resmi ve özel kurumlarda Latin Alfabesi ile din eğitimi verebilme yetkisinin verilmesini teklif etti. Ancak bu çalışmalar uygulama aşamasına geçemedi (Karpat, 2017).

7. Kurultayda tekrar gündeme gelen din eğitime yeniden dönülmesi meselesinde 1948 yılına gelindiğinde artık somut gelişmeler yaşanmaya başladı. CHP Van Milletvekili İbrahim Arvas 20 milletvekili adına verdiği kanun teklifinde DİB tarafından imam hatip ve vaiz mekteplerinin açılmasını ve üniversitelerde ilahiyat fakültesi kurulması gerektiğini savundu. Hem 7. Kurultayda hem mecliste din eğitime dönülmesi için imam ve hatip okullarının açılması istenmesine rağmen dönemin Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu’nun ve Nihat Erim’in karşı durması ile ancak çeşitli imam hatip kursları açılabilirdi (Sivri, 2017). Komisyonun okul açılması yönündeki kararı, imam hatip kursu olarak değiştirildi. Bu çerçevede açılan kurs sayısı on olarak planlanmış Ankara, İstanbul, İzmir, Afyonkarahisar, Isparta, Kayseri, Kastamonu, Adana, Trabzon, Urfa şehirlerinde kurs merkezleri açılmıştır. Ancak açılan kurslar beklentiye ve ihtiyacı karşılamamıştır. Dönemin Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki uygulanmakta olan eğitimin yetersizliğinden ve denetim yetkisinin Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlı olmasının doğru olmadığı görüşünü savunmuştur. Buradan hareketle CHP’de 7. Kurultay sonrası yaşanan dine yönelme, imam hatip kursları açma gibi faaliyetlerde gerçekçi davranılmamış, sadece siyaseten halk nezdinde uğranılan itibar kaybının önüne geçmek için bir yol olarak kullanılmak istenmiştir. Bu durum açılan kurumların okul olarak değil de kurs olarak tasarlanması, sürenin on ay ile kısıtlanmış olması, kurs öğretmenlerine dönemin şartlarına göre oldukça düşük ücret verilmesine ve eğitimde sürekliliğinin sağlanamayıp birkaç yıl içerisinde kapanması gibi nedenlere bağlanabilir (Öcal,

2015). Devlet siyaseten refleksif davranarak birtakım küçük yeniliklere gitmiş ancak süreklilik sağlanmamıştır.

CHP'nin 7. Kurultayında ön plana çıkan iki kavram; ‘‘yeni CHP’’ ve ‘‘maneviyat’’ idi. Partinin manevi alanı kuvvetlendirmesi feregat ve fazileti fonksiyonel hale getirmek istemesi halk nezdinde kabul görür bir zemin oluşturulmak istemesi temelli idi (Çakmak, 2017). CHP'nin 1947 Kurultayında alınan kararlar bazı kişilerce devrime ve Kemalizm’e ihanet olarak kabul edilse de bu kararların esasında çok partili siyasi sistem içerisinde iktidarda kalmanın gerekliliği olarak görmek mümkündür. Bununla beraber bu kurultay devrim sürecinden dönüşüm sürecine geçiş olarak değerlendirileceği gibi, II. Dünya Savaşı sonrası oluşan yeni dünya düzeni içerisinde kendine yer edinme gereğinin bir tezahürü olmuştur (Uzun, 2012). Ancak yapılan kısmi değişiklikler CHP’yi iktidarda tutmada yeterli olmamıştır.

2.3. Demokrat Parti Dönemi ve Laiklikte Liberal uygulamalar

II. Dünya savaşı sonrası devlet yönetimleri yeni bir siyasi anlayışa geçerken Türkiye’de bu değişime duyarsız kalamamış çok partili sisteme geçmeye yönelik adımlar atmıştır. 19 Mayıs 1945’te Cumhurbaşkanı İsmet İnönü Gençlik ve Spor Bayramı vesilesiyle yaptığı konuşmada bu gerekliliği şöyle açıklamıştır: *Ülkemizin Politik Yönetimi Cumhuriyet ile kurulan halk yönetiminin her doğrultuda ilerlemesini ve koşullarıyla gelişmesini sürdürecektir. Savaş günlerinin ihtiyatlı tedbirleri gerektiren darlıkları kalktıkça ülkenin politika ve düşünce yaşamında demokrasi ilkeleri daha geniş ölçüde egemen olacaktır* (Toker, 1970).

Türkiye’nin çok partili hayata geçiş sürecini sadece iç siyasi gelişmelere bağlamamak gerekir. Zira Milli Kalkınma Partisi (MKP) ve DP’nin kurulmasına müsaade edildiği dönemde Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Birliği (SSCB)’nin yeni şartlara uymadığı gerekçesi ile Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması’nı artık devam ettirmeyeceğini açıklamıştır. Bu sebeple CHP yönetimindeki Türkiye, ABD ve İngiltere gibi batılı devletlerin siyasetçilerini ve kamuoylarını sakinleştirerek bu ülkelerin ‘‘Sovyet Tehditi’’ karşısında desteğini almayı amaçlamıştır. Bu minvalde çok partili demokratik hayat ilk adım olarak atılmıştır (Ekinci, 2016). Bu

kapsamda seçim sisteminin değiştirilerek tek dereceli seçim sistemine geçilmesi önemli bir değişim olmuştur.

Çiftçiye Topraklandırma Kanunu ile başlayan CHP içerisindeki hizipleşme, 7 Haziran 1945 tarihinde eski Başbakan Celal Bayar, tarihçi Fuat Köprülü, CHP eski müfettişi Adnan Menderes ve eski bir vali olan Refik Koraltan'ın parti grubuna Dörtlü Takrir'i sunması ile ayrılık noktasına gelmiştir. İnönü'nün, iktidarı denetleyebilecek bir muhalif partinin olması gereği yönündeki açıklamaları takriri veren grubun partileşme yönünde hareket etmesini hızlandıran bir etki oluşturmuştur. Kuruluşunu tamamlayan DP kısa sürede Anadolu'da teşkilatlanmaya başlamıştır. Halkın büyük bir ilgisiyle karşılaşan DP kuruluşundan bir buçuk ay sonra 26 il ve 75 ilçede parti teşkilatlarını kurmayı başarmıştır. Öyleki partininkuruluşundan bir ay sonra Celal Bayar partiye bir milyonun üzerinde üye kaydı yapıldığını açıklamıştır. Bu durum karşısında CHP'de yeni kurulan partiye karşı başta oluşan memnuniyet havasının yerini artık memnuniyetsizliğe bıraktığı açık bir hal almıştır (Tunç ve Şahin, 2015). SCF deneyiminin bir benzeri daha yaşanmış İnönü'nün desteklediği muhalif hareket CHP'ye önemli bir rakip haline gelmiştir.

1946 Yılına gelindiğinde CHP muhalefetin daha fazla yükselmesini önlemek için adeta bir "*baskın seçim*"e gitmiştir. Normal şartlarda bir yıl sonra yapılması gereken seçimleri öne çeken CHP bu hamle ile DP'nin halk nezdindeki müsbet karşılığının daha fazla büyümesinin önüne geçmek istemiştir. Seçimin hemen her aşamasında DP aleyhinde gelişmeler yaşansa da parti yöneticilerinin seçime girmekten vaz geçmemesi TBMM'nin gerçek anlamda iktidar – muhalefet çekişmesi ile tanışmasını sağlamıştır. 1950 seçimlerine giden bu süreçte yaşanan gelişmeler hiç kuşkusuz demokrasinin güçlenmesini sağlamıştır (Özenç, 2019). 1946 seçimleri bir taraftan siyasi alanın yeniden tanzim edildiği, bir yandan da toplumdaki kapsamlı değişim sürecinin ön plana çıkması ile yeni bir siyaset ve halk ilişkisi dönemine girildiğini göstermesi açısından önem arz etmektedir (Yılmaz, 2010). 1946 milletvekili genel seçimi ile TBMM'ye muhalefet partileri girmeyi başarmıştır.

Seçim öncesi çıkarılması istenen seçim kanunu DP'nin sıkı muhalefeti ile 1950 seçimleri öncesi kanun halini almıştır. Bu kanun ile seçmene kullandığı oyun

denetimi hakkı verilmiştir. Ayrıca seçimler yargı güvencesine alınarak seçimlerin güvenilirliği ve denetlenebilirliği artırılmaya çalışılmıştır. Yeni seçim kanunun ilk defa uygulandığı 14 Mayıs 1950’de yapılan genel seçimler ile 27 yıl süren CHP iktidarı son bulmuştur (Karadeniz, 2018). Türk siyasi tarihindeki bu önemli dönüşüm ‘*Beyaz Devrim*’ olarak nitelenmektedir. 1950 seçimlerinin bir diğer önemi de Türkiye Cumhuriyeti’nde demokrasinin içselleşmeye başlamasıdır (Balcı, 2018). Seçim sonrası Türkiye Cumhuriyeti’nde DP’li yıllar başlamıştır.

27 yıllık CHP iktidarının artık yorulduğunu ve hizmet üretemeyecek noktaya geldiği temel varsayımı ile hareket eden DP, halka iyi bir gelecek vaat ederek iktidarı devralmıştır. DP görevi devir aldığı ilk dönemde iktidara gelmesinde kendisine ön ayak olup gayret gösteren bütün toplum kesimlerini memnun edecek icraatlar yapmaya çalışmıştır. Halk ile devlet arasındaki mesafeyi kaldırmak için bürokratik tekelciliğe son vermeye çalışmış, özgürlük ortamının toplumun bütün kesimleri tarafından hissedilmesini sağlamıştır. DP 1950 yılından itibaren kırsal kesimin sorunları ile de yakından ilgilenmiş yaptığı yenilikler ile köylünün ekonomik olarak rahatlamasını sağlamıştır. 1954 yılına kadar devam eden DP iktidarının ilk döneminde hem demokrasi ve özgürlük adına hem de sanayi, tarım gibi üretime yönelik alanlarda devlet önemli bir ivme yakalamıştır. Ancak 1954 – 1957 yıllarını kapsayan II. DP iktidarı döneminde ekonomik ve siyasi alanda yaşanan çalkantılar nedeniyle siyasi iktidar basın ve muhalefet tarafından sıkı bir şekilde eleştirilmiştir. DP’nin yıpranma ve ardından çöküş dönemi olarak niteleyebileceğimiz 1957 – 1960 yılları arasında tekrar eski günlerine dönmek isteyen parti, muhalefete karşı sert tutumunu daha da artırmış bu baskı ortamı partiden kopuşları tetiklemiştir. Basın Yasası, Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu, Tahkikat Komisyonu gibi icraatlar muhalefeti pasifize ederek işlevsiz hale getirmiş bu da muhalefetin halkın içine girmesini sağlamıştır (Alp, 2019). Meclisin dışına taşan siyasi gerginlik ve yönetilemezlik neticesinde ülke askeri darbe sürecine girmiştir.

27 Mayıs 1960 tarihinde kendilerini Milli Birlik Komitesi (MBK) ismi verilen bir grup genç subay on yıldır devam eden DP iktidarını sonlandırıp yönetimi devraldıklarını ilan etmeleri ile Türkiye Cumhuriyeti’nde ilk askeri müdahale gerçekleştirilerek sivil yönetim sonlandırılmıştır. Darbe sonrası yapılan yargılamalar

Başvekil Adnan Menderes, Dış İşleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ve Maliye Bakanı Hasan Polatkan idam edilmiş (Kuru, 1998) böylece Türk siyasetinde önemli bir dönem sona ermiştir.

DP'nin dine ve laikliğe bakış açısını yorumlamak açısından parti programında yer alan ilgili maddeleri Tunaya (2015) şu şekilde aktarmıştır:

Madde 13. Yurttaşlar arasında müşterek bir tarihin yarattığı kültür ve ülkü birliğine dayanan ve her türlü ayırıcı temayülleri reddeden bir milliyetçilik telakkisine bağlıyız. Partimiz, bütün yurttaşları din ve ırk farkı gözetmeksizin, Türk sayar ve Türk olmanın bütün haklarına sahip tanır. Kanuni vazifelerini yerine getiren her ferde iyi bir yurttaş gözü ile bakarız. Bu ana görüşlerin tatbikatta yer almasına dikkatle çalışacağız. Eğitim ve öğretim müesseselerimizi böyle bir milliyetçilik idealinin tahakkukunda vazifeli saymaktayız.

Madde 14. Partimiz laikliği devletin siyasette, dinle hiçbir ilgisinin bulunmaması ve hiçbir din düşüncesinin kanunların tanzim ve tatbikinde müessir olmaması manasında anlar ve laikliğin din aleyhtarlığı şeklindeki yanlış tefsirini reddeder; din hürriyetini diğer hürriyetler gibi insanlığın mukaddes haklarından tanır.

Gerek dini tedrisat meselesi ve gerekse din adamlarını yetiştirecek müesseseler kurulması hususunda mütehassıslar tarafından esaslı bir program hazırlanması zaruridir. Üniversite içinde yer almış İlahiyat Fakültesi ve ilmi mahiyette mümasil müesseseler, Milli Eğitim Bakanlığı'nın bu kabil müesseseleri gibi muhtar olmalıdır. Dinin siyaset aleti olarak kullanılmasına, yurttaşlar arasında sevgi ve tesanütü bozacak şekilde propaganda vasıtası yapılmasına, serbest tefekküre karşı taassup duygularını harekete getirmesine müsamaha olunmamalıdır.

DP'nin Parti programı incelendiğinde özellikle; milliyetçilik, laiklik, din, inkılapçılık gibi ana konularda CHP ile hemen hemen aynı noktada olduğu ancak dini alanı genişleten birtakım özgürlükler sağlaması ile halk nezdinde daha makbul bir görüntü kazandığı gözükmetedir.

1950 genel seçimleri ile hükümeti devralan DP'nin I.hükümet programı sunuş konuşmasında Başvekil Adnan Menderes'in milli ve manevi değerlere vurgu yapması, antidemokratik görülen uygulamaların tadil edileceğini beyan etmesinin

ardından din ve vicdan hürriyetinin icabına muhal hareket edilmeyeceğini açıklaması ile parti içerisinde yer alan bazı milletvekilleri bu beyanı minvalinden çıkarıp suistimal ederek birtakım öneriler ileri sürmüşlerdir. Bunun üzerine başvekil tekrar söz almış konuşmasını revize ederek CHP döneminde başlatılan din eğitimi çalışmaları doğrultusunda icraatlar yapılacağını belirtmiş ve dinin kominizm tehlikesine karşı kullanılacağını ifade etmiştir. DP, birinci iktidarı döneminde her ne kadar laiklik konusunda CHP ile benzer olsa da ilköğretimden yüksek öğretime dek dini eğitim verilmesi gerektiğini savunması ve din adamı yetiştirilmesinin elzem olduğu görüşünde olması ile CHP'den farklılaşmıştır. DP'nin din ve laiklik bağlamında gerçekleştirdiği faaliyetler arasında ezanın asli lisanı ile okunmasının sağlanması, Adnan Menderes ve dönemin öne çıkan cemeat liderlerinden biri olan Sait Nursi ile '*Mürşit Diyalogu*' olarak adlandırılan münasebetidir (Zorbay, 2016). Menderes'in bu irtibatı muhalefet tarafından eleştirilere konu olmuştur.

İlk yıllarında İslamcı aydınlar ile sıkı ilişkiler içine giren DP, Sait Nursi'nin dışında Eşref Edip ve Ahmet Emin Yalman gibi siyaseten DP'yi destekleyen yazarlara birtakım müsamahalarda bulunmuştur. Ancak 22 Kasım 1952'de Yalman'ın süikaste uğraması DP'nin din politikalarında bazı düşünürlerce kırılma noktası olarak kabul edilmiştir. Zira bu olay ile DP, İslamcı camia ile münasebetlerini minimize etmeye çalışmış hatta Eşref Edip ve Sait Nursi'nin bazı eserleri toplatarak cezai işleme tabi tutmuştur. DP döneminin tartışmalı bir diğer konusu ise hutbe dili ile ilgili olmuştur. Bu konuda da dönemin Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki bir genelge yayımlayarak Hanefi fıkına göre hutbenin dinleyenler tarafından anlaşılması gerektiğini ifade etmesi ile Türkçe okunmasının devamına karar verilmiştir. Yine bu dönemde Arapça eğitim ile ilgili talepler olmuş DİB Müşavere Kurulu konu ile ilgili verdiği kararda yüksek öğretim ve imam hatip okullarında Arapça eğitimin verildiğini bunun dışında kalan yaş grupları için kurulun inceleme yetkisi olmadığını beyan etmiştir. Yapılan bu uygulamalar göz önüne alındığında DP'nin siyaseten CHP'den ayrılrsa da din siyaset ilişkileri bağlamında aynı noktada olduğu her iki partinin de laiklik ilkesine mügayır davranmaktan uzak durduğu görülmektedir. Uygulamada çeşitli kolaylıklar sağlanarak toplumun birçok dini ve mezhebi farklılıklarına hoşgörü ile yaklaşılmış ancak siyasi alana müdahil olmak isteyen tarikatlara mücade edilmemiştir. Alevi -

Sünni ayrımına neden olabilecek birtakım belgelerin hükümetçe yasaklanması buna örnek olarak gösterilebilir (Uyanık ve Kara, 2015).

DP iktidarı boyunca bir taraftan laiklik ilkesine zarar gelmemesi için çaba harcarken bir taraftan da dini özgürlüklerin artırılması için çaba göstermiştir. Bu dönemde çıkarılan Atatürk'ü Koruma Kanunu, Türk Ceza Kanunun 141 ve 142. Maddelerinde değişikliğe gidilmesi, Din ve Toplanma Hürriyeti Kanunu ile irticai faaliyetlerin önüne geçmeyi amaçlarken diğer yandan da kendi iktidarını devam ettirmeye çalışmıştır (Abay, 2010). DP, dini alanda yaptığı küçük değişiklikler ile siyasi olarak avantaj elde etmeyi başarmıştır.

2.4. 27 Mayıs Askeri Darbesi sonrası Türk Siyasi Hayatı

Askeri darbe sonrası yapılan seçimlerde hiçbir siyasi parti hükümet kurabilecek siyasi çoğunluğu elde edememiştir. Böylece Türk siyasetini uzun yıllar meşgul edecek olan “koalisyon” kavramı siyasetin ana problemi haline gelmiştir. Darbe sonrası yapılan seçimlerin ardından Cemal Gürsel Cumhurbaşkanlığı, Suat Hayri Ürgüplü Senato Başkanlığı, Fuat Sirmen Meclis Başkanlığı, İsmet İnönü de Başbakanlık makamına gelmiştir. Böylece Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ilk koalisyon hükümeti CHP ve AP arasında kurulmuştur. İsmet İnönü darbe sonrası üç farklı hükümet kurarak başbakanlık yapmıştır. Bu dönemde iç politikada eski DP'lilerin affı, EMİNSU, yüksek öğretim kurumlarında çalışan 147 akademisyenin ihracı olayı, Albay Talat Aydemir'in darbenin amacına ulaşmadığı gerekçesi ile iki başarısız darbe girişiminde bulunması gibi hadiseler İnönü hükümetlerinin temel meseleleri olmuştur. İç politikada bu gelişmeler yaşanırken dış politikada Soğuk Savaş döneminin ağır baskısı ülkeyi derinden sarsmıştır. Zira ABD ve SSCB arasındaki silah yarışında Türkiye denge politikası izleyerek en az zarar ile iki devletle olan ilişkilerini iyi tutmaya çalışmıştır. Ayrıca U2 hadisesi, Küba Krizi ve Kıbrıs Meselesi kurulan koalisyon hükümetlerinin ana problemleri olmuştur. Oldukça çalkantılı iç ve dış siyasi olayların gerçekleştiği bu dönemde kurulan hükümetler kısa süreli olmuşlardır (Önal, 2017). 1965 yılı bütçe görüşmelerinde AP diğer muhalif grupları da yanına alarak İnönü hükümetinin hazırlamış olduğu bütçeye red oyu vererek hükümetin düşmesini ve genel seçimlere gidilmesini sağlamıştır. Bu geçiş döneminde ülkeyi seçime götürecek hükümeti kurma görevi

Suat Hayri Ürgüplü'ye verilmiştir. Muhalefetin desteğiyle dördüncü koalisyon hükümeti kurularak ülke genel seçime kadar Ürgüplü tarafından idare edilmiştir (Kuru,1996).

27 Mayıs 1960 tarihinde yapılan askeri darbenin Cuma hutbesine yansımalarına dair Denizli'nin Buldan ilçesinde bu dönemde irad edilen hutbe oldukça önemli bir örnek durumundadır.

Kahraman ordumuzun hummalı çalışmaları ve semereli gayretleri cümlemizin malumudur. Bu yolda bize düşen milli, dini ve insani vazifelerimiz vardır. Her şeyden evvel şunu bilmeliyiz ki Türk milleti cesur ve metin ve olgun ve necip bir millettir. Asla haksızlığa, adaletsizliğe ve baskıya tahammülü yoktur. Varlığını ve egemenliğini vatan ve millet uğrunda canını feda etmekten çekinmeyen ulvi bir millettir. Zira ecdadından aldığı terbiye bunu iktiza ettirmektedir. Fatihlerin, Yavuzların, Yıldırımın ve Atatürk'ün izinden giden kahraman bir milletiz. İşte Milli Birlik Hükümeti ve azası bu ulvi milleti temsil etmektedir. Her şeyden önce imanda birlik vatanda dirlik şiarına şiddetle ihtiyacımız vardır. Vatan için en aziz canımızı dahi esirgemeyiz. Zira vatanını sevmek imandandır. Vatanı ihanet ise cinayetlerin en büyüğüdür. Fertlerden cemiyetler, cemiyetlerden de hükümetler teşekkül ettiğine şüphe yoktur. Çünkü millet devletsiz, devlet de milletsiz olamaz. Bunlar birbirlerinin mülazımıdır. O halde aziz cemaat, biz de millet olarak köylü ve şehirli hepimiz elbirlik Milli Birlik Hükümeti'mize, ordumuza müzahir olmalıyız. Geceli gündüzlü durmadan çalışmalıyız. İlimden, fenden ve sanat ve teknikten yana olmalı ve olanca kuvvet ve kudretimizle uğraşmalıyız. Ecnebi milletlere karşı kıymetli mevkimizi yükseltmeliyiz. Bu yolda bizim çalışmalarımız hem dini ve hem de vatani bir vazife olduna şüphe yoktur (Kara, 2008).

Hutbenin muhtevası 27 Mayıs 1960'ta yapılan askeri darbenin makul olduğu şeklindedir. Hutbe ile halkın Milli Birlik Komitesi'ne destek olması öğütlenmiştir. *“İmanda birlik vatanda dirlik”* sloganı ile darbenin meşruiyeti güçlendirilmiştir.

2.4.1. Süleyman Demirel ve Adalet Partisi İktidarı

Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü görevine erken denilebilecek bir yaşta atanan Süleyman Demirel'in siyasette de yükselişi hızlı olmuştur. 1962 yılında

AP'nin ilk kongresinde siyasete atılan Süleyman Demirel kısa süre sonra genel başkan yardımcısı olmuş iki yıl sonra yapılan kongrede ise parti genel başkanı seçilmiştir. Ancak AP içerisinde muhalif hareketler her zaman varlık göstermeye devam etmiştir (Kaya, 2004). AP, parti içerisinde her ne kadar bölünmeler yaşamış olsa da uzun yıllar iktidarda kalmayı başarmıştır.

27 Mayıs Askeri Darbesi ile 1965 seçimleri arası kurulan hükümetlerin tamamı koalisyon hükümetleri olmuştur. Hükümetlerin kısa ömürlü olması ve koalisyonda yer alan partilerin siyasi çekişmeleri nedeniyle ülkede gerçek anlamda istikrar sağlanamamış, hükümetler kısa sürelerde fesedilmiştir. Dönemin diğer önemli konuları olan komünizm tehlikesi Kıbrıs Sorunu, ekonomik istikrarsızlık AP'nin temel argümanları olmuştur. Süleyman Demirel 1965 seçimlerinde kullandığı saldırı taktiği ile CHP'yi savunma pozisyonuna düşürerek adeta seçim sürecinin kurgulayıcısı olmuştur. Oldukça çekişmeli geçen seçim sürecinin sonunda 10 Ekim 1965'te yapılan seçimlerde AP büyük bir zafer kazanmıştır. Nisbi Temsil sistemine rağmen meclise 241 milletvekili sokmayı başaran AP tek başına iktidar olmayı başarmıştır (Kuru, 1996). DP ve Adnan Menderes ile ortaya çıkan akım bu defa suret değiştirerek AP adı altında Türkiye'de sahneye çıkıp yönetimi devralıyordu (Arcayürek, 1984). Seçim neticesinde uzun bir sürecin ardından ülkede siyasi istikrar tekrar sağlanmıştır.

12 Ekim 1969'da yapılan seçimlerde AP tekrar tek başına iktidar olma başarısını göstermiştir. Ancak parti içi huzursuzluk ve "hizipçilik" AP'yi siyasi olarak zayıflatmıştır. Bu süreçte "yeminliler" grubu dışındaki vekiller partiden uzaklaştırılmıştır. Bu durum karşısında muhalif cephe harekete geçerek 11 Şubat 1970'te yapılan bütçe oylamasında Saattettin Bilgiç ve Faruk Sükan'ın liderliğinde 41 milletvekili CHP ile hareket ederek bütçeye red oyu vermiştir. Böylece Türk demokrasi tarihinde bir ilk gerçekleşerek bütçeye güven oyu alamayan hükümet düşmüştür (Sarı, 2019). Parti içerisinde yaşanan fikri ayrılıklar hükümetin düşmesine neden olarak partinin siyasi açıdan güç kaybına neden olmuştur.

Askeri Muhtıranın ardından Başbakan Süleyman Demirel hükümetin istifasını cumhurbaşkanına sunmuştur. Süleyman Demirel'in istifasının ardından CHP'den ayrılmış olan Nihat Erim başkanlığında yeni hükümet kurulmuştur. Bu hükümete

Süleyman Demirel ve İnönü destek vermişlerdir. İnönü'nün bu desteği sonrası parti genel sekreteri Bülent Ecevit görevinden istifa ettiğini açıklayarak İnönü'nün rakibi konumuna geçmiştir. Muhtıra sürecinde, Dev-Genç gibi birtakım dernekler ve Türkiye Komünist Partisi (TİP) ve Necmettin Erbakan liderliğindeki Milli Nizam Partisi (MNP) kapatılmıştır. Ordunun da desteği ile ülkedeki kaosu bitirip çeşitli reformlar yapması beklenen Nihat Erim hükümeti 11 bakanın istifa etmesi ile 3 Aralık 1971'de düşmüş ancak yeni hükümet yine Nihat Erim'in başkanlığında kurulmuştur. Lakin bu hükümette beklenileni veremeyince 28 Nisan 1972'de hükümeti kurma görevi bu defa Suat Hayri Ürgüplü'ye verilmiş ancak kabineyi Cumhurbaşkanı onaylamayınca yeni hükümet ancak 22 Mayıs 1972 tarihinde Ferit Melen tarafından kurulabilmiştir. Bu hükümet de çeşitli siyasi çekişmeler nedeniyle uzun ömürlü olamamış 12 Mart döneminin son başbakanı olan Naim Talu ülkeyi seçimlere kadar idare etmiştir (Özçelik, 2011). Hükümetlerin kısa süreli olmasından dolayı siyasi iktidar sağlanamamıştır.

Bu süreçte 12 Mart muhtırasının dini tedrisad üzerindeki önemli etkilerinden biri imam hatip liselerinin üç yıldan dört yıla çıkarılırken ortaokul bünyesinde bulunan imam hatip faaliyetlerine son verilmesi olmuştur. Bu kararın alınmasında 1969 sonrası yükselişe geçen MNP - MSP siyasi hareketinin takındığı siyasi tavrın etkisi kuvvetle muhtemeldir. Dini eğitim uygulamasında yapılan bu değişiklik ile imam hatip okulları eskiye nazaran daha problemlili ve daha yetersiz bir hal alırken siyaseten daha fazla kullanılan bir hal almıştır. İmam hatiplerdeki bu uygulamaya CHP – MSP koalisyon hükümetinin iş başında olduğu 1974 yılında son verilerek tekrar yedi yıllık eğitim veren yapıya bürünmeleri aralarındaki siyasi ilişkiyi kısmi de olsa açıklar mahiyettedir (Kara, 2008). Dini eğitim, imam hatip ve ilahiyata bakış siyasi iktidarların ideolojisine ve amaçlarına göre şekillenmiştir.

14 Ekim 1973'te yapılan seçimde Bülent Ecevit liderliğindeki CHP, oyların % 33,3'ünü alarak birinci parti olurken; AP 1969 seçimine kıyasla büyük bir düşüş yaşayarak %29,8 ile ikinci, %11,9 ile Demokratik Parti üçüncü, %11,8 ile MSP dördüncü parti olmuştur. Bülent Ecevit, Necmettin Erbakan ile masaya oturmuş *“sosyal adalet, dar gelirliileri koruma”* gibi konularda ortak düşüncede olduğu MSP ile koalisyon hükümetini kurmuştur (Çağlar ve Uluçakar, 2017).

MSP – CHP hükümetinin en önemli dış meselesi Kıbrıs meselesi olmuştur. Bülent Ecevit, Kıbrıs Harekatı'nda sağlanan askeri başarıyı siyasi avantaja çevirmek için seçime gitmek istemiştir. Ancak diğer partiler buna karşı çıkınca Bülent Ecevit istifa etmiş ve bu süreç en nihayetinde 31 Mart 1975 tarihinde Süleyman Demirel tarafından '*I. Milliyetçi Cephe*' hükümetinin kurulması ile son bulmuştur (Ahmad, 2014). Türkiye'de 1970'li yılların başından itibaren Türk İslam Sentezi fikri güçlenmeye başlayarak Milliyetçi Cephe fikrinin olgunlaşmasına katkı sağlamıştır. Türk İslam Sentezi düşüncesinin temel sloganlarından biri antikomünizm vurgusu olmuştur. Bu vurgu Milliyetçi Cephe çatısında toplanan partilerin ortak paydalarından birini oluşturmuştur (Çağlar ve Uluçakar, 2017).

3. BÖLÜM

CUMA HUTBELERİ ANA TEMASI ÇERÇEVESİNDE MİLLİYETÇİ CEPHE HÜKÜMETLERİ DÖNEMİ DİN – DİYANET VE DEVLET İLİŞKİLERİ

Türkiye Cumhuriyeti’nde hutbelerin merkezileştirilmesi çalışmaları DİB’in kurulduğu döneme kadar dayanmaktadır. Zira DİB’in ilk başkanı olan Rifat Börekçi 1927 yılında taşraya gönderilmek üzere Ahmet Hamdi Akseki’ye hutbe kitabı hazırlatmıştır. Bu kapsamda Tek Parti Döneminde iktidarın DİB teşkilatına hazırlatmış olduğu Türkçe hutbeler kurumsallaşmaya örnek mahiyette değerlendirilebilir. DİB tarafından hazırlanan bu 51 hutbenin yer aldığı kitabın ilk hutbesi “*Çalışan Mükafatını Görür*” başlığını taşıırken ikinci hutbe “*Vatan Müdafası*” başlığını taşımaktadır. Kitapta yer alan üçüncü hutbe konusu ve başlığı ile dikkat çekmektedir; “*Tayyare Cemiyetine Yardım*” başlığı ile hazırlanan hutbe ile DİB adeta devletin hatibi kisvesine bürünmüştür (Paşaoğlu, 2019). Hazırlanan bu hutbe kitabı süreç içerisinde güncellenerek ve muhtevası genişletilerek tekrar yayımlanmıştır.

Akseki’nin dışında DİB mensubu olmasına rağmen hazırladığı hutbe kitabı Diyanet aracılığıyla yayımlanmamış yazarlar da mevcuttur. Bunlardan bazıları: Eyüp Necati Perhiz’in 1934’te yayımladığı Felsefeli Dini Esaslar Cami Hatiplerine Hutbe, Ehli İmama Ahlak, Şerafettin Yaltkaya tarafından 1946 yılında yayımlanan Hatiplik ve Hutbeler, Abdurrahman Şeref Güzelyazıcı tarafından 1966 yılında yayımlanan Müminlere Hutbeler, İsmail Coşar tarafından 1970 yılında yayımlanan Minberden Müminlere, Kemal Güran tarafından 1994 yılında yayımlanan Hatiplere Hutbeler kitaplarıdır. Ancak uygulanabilirlik ve güncel olayları göz önünde bulundurarak merkezi hutbelerin hazırlanıp taşra teşkilatlarına ve camilere gönderilmesi 1968 yılından itibaren iki haftada bir yayımlanmaya başlayan Diyanet Gazetesi ile mümkün olmuştur. Diyanet Gazetesi 1990 yılına kadar yayın hayatına devam etmiş toplamda 382 sayıya ulaşmıştır (Bulut, 2019). Gazete ile Cuma günleri okunacak hutbeler yayımlanmış böylece hutbelerin camilere ulaşması kolaylaştırılmış ayrıca hutbelerde güncellik sağlanmıştır. Milliyetçi Cephe Hükümetleri dönemi hutbeleri de bahsi geçen şekilde yayımlanan ve Türkiye’de bütün camilerde irad edilen merkezi

hutbelerden oluşmaktadır. Burada önem arz eden diğer bir konu ise; hutbelerin herkes için aynı anlama ve aynı işleve hizmet edip etmeme durumudur. Bu noktada din adamı, devlet yöneticisi ve aydınların hutbeden beklentisinin ne olduğu oldukça önemlidir. Bu üç bileşen için aslında temel mesele hutbenin muhatabı olan halkta bıraktığı etkinin ne olduğudur.

1973 seçimlerinden her ne kadar CHP birinci parti olarak çıkmış ise de tek başına hükümet kuracak çoğunluğu elde edemeyince MSP ile koalisyon hükümeti kurmuştur. Ancak bu hükümet Kıbrıs Barış Harekatı sonrası görevi bırakmıştır. Bu süreçte AP lideri Süleyman Demirel'in öncülüğünde tasarlanan Milliyetçi Cephe oluşturma çabaları hız kazanmıştır. Yapılan görüşmeler neticesinde altı aydır yaşanmakta olan hükümet bunalımı AP – MSP – MHP - CGP tarafından oluşturulan I.Milliyetçi Cephe hükümeti ile son bulmuştur. Kurulan koalisyon hükümeti içerisinde yer alan partilerin temel ortak noktası "*milliyetçi*" reflekslere sahip olmalarıdır. Partileri bir araya getiren güç milliyetçilik ortak paydası olmuştur. Bu durumu koalisyon metninde yer alan "*Türk milliyetçiliği ilham kaynağımızdır*" cümlesi özetler mahiyettedir. Koalisyon Protokolü'nde siyasi partiler; anarşi ve sokak olaylarının son bulması, komünizmle mücadele, genel sağlık sigortası, Avrupa Ekonomik Topluluğu ile ilişkiler ve Kıbrıs sorununun çözüme kavuşturulması (Neziroğlu ve Yılmaz, 2015) noktasında fikir birliğine varılmıştır.

Koalisyon protokolünde dini ve manevi hizmetlere ehemmiyet verileceği DİB'e ait ayrı bir başlık oluşturularak gösterilmek istenmiştir. I. Milliyetçi Cephe Koalisyon Protokolü'nde Diyanet başlığı altında yer alan maddeleri Neziroğlu ve Yılmaz (2015) şöyle aktarmıştır:

- Diyanet İşleri Başkanlığı, her türlü siyasi mülahazaların üstünde tutulacak ve yüksek manevi değeri göz önünde bulundurularak, yasalarında belirtilen görevlerini yerine getirmesi sağlanacaktır.
- Din Görevlilerinin toplumumuzdaki manevi yeri ve değeri dikkate alınarak, sosyal ve ekonomik kalkınmamızda kendilerinden yararlanılacaktır.
- Din Görevlilerinin demokratik düşünce ve inanç özgürlüğü çerçevesinde sürekli eğitimden yararlanmaları sağlanacaktır.

- İslami ve ilmi araştırmalar yapmak ve ilmi eserler telif etmek üzere bir Başkanın idaresinde, Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı bir İlim Heyeti kurulacaktır. Bu İlim Heyeti, sadece bu görevin ifasıyla meşgul olacaktır. Ecdat yadigârı vakıf eserlerin, vakfın şartnamesi ve kanuni esaslar dışında kullanılmasına müsaade edilmeyecek, vakıf eserlerin onarım ve restorasyonuna itina gösterilecektir.

Koalisyon hükümeti protokol metninde bahsi geçen maddelerin yer alması milli ve manevi değerlere vurgunun yanında DİB teşkilatı aracılığı ile devletin gerçekleştirmeyi tasavvur ettiği temel gayelere de işaret etmektedir. Koalisyon protokolünün Mili Eğitim başlığı altında yer alan “*İlk ve orta öğretimde okutulmakta olan Ahlak Dersleri, gayesine uygun ve milli ahlak esaslarına göre düzenlenecek ve bu dersleri öncelikle, İlahiyat Fakültesi, Yüksek İslam Enstitüsü ve İmam-Hatip Okulları mezunları okutacaklardır*”(Neziroğlu ve Yılmaz, 2015) maddesi DİB başlığı altında toplanan amaçlarla mündemiç mahiyettedir.

3.1. Milliyet Cephe Hükümetlerinde Yer Alan Siyasi Partiler

3.1.1. Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGB)

Milliyetçi Cephe hükümetlerinin kurulmasında önemli bir yere sahip olan CGP 1967 yılında Bülent Ecevit liderliğindeki CHP'nin “*Ortanın Solu*” politikasını benimsemesi üzerine partiden ayrılan Turan Feyzioğlu başkanlığında kurulmuştur. Parti yöneticileri CGP'yi Atatürkçü, milliyetçi ve antikomünist olarak tanımlamıştır (Akıncı, 2010). Güven Partisi adı ile kurulan siyasi oluşum; içerisinde yönetimin seçimle belirlenmesi, merkeziyetçi bir yönetimi benimsemesi ve lider kadronun belirleyici olması açısından demokratik sosyal bütünleşme parti tipine daha yakın bir siyaseti benimsemiştir. Partinin 1967 – 1980 arası dönemde üç defa isminin değiştirilmesine (Güven Partisi, Milli Güven Partisi, CGP) rağmen genelbaşkanı Turan Feyzioğlu adeta değişmez lider olarak kalmıştır. Bu açıdan CGP “*Lider Partisi*” özelliği göstermektedir (Bozkır, 2007). Parti her ne kadar isim değişiklikleri yapmış olsa da politik olarak önemli bir değişim yaşamamıştır.

1971 yılında Güven Partisi bünyesine Yeni Türkiye ve Millet Partisi'nin katılması ile “*Milliyetçi Cephe*” olarak tanımlanan siyasi cephe oluşmuştur. CGP'ye katılım 12 Mart Askeri Muhtırası sonrası da devam ederek CHP'den ayrılan bir grup

milletvekili tarafından kurulan Cumhuriyetçi Parti de bu siyasi teşekkül içerisine girmiştir (Ilıman, 2014). Bu dönemde CHP'den parti içi muhalefet nedeniyle yaşanan ayrılıklar CGP'ye katılımları artırmıştır.

12 Eylül Askeri Darbesi sonrası birçok siyasi parti çeşitli yaptırımlarla karşılaşp liderleri sürgüne gönderilmesine rağmen CGP askeri yönetim ile sıkı bir ilişki içerisinde olmuştur. Hatta darbe sonrası kurulacak olan hükümetin başbakanı olarak Turhan Feyzioğlu düşünülmüştür. Ancak Feyzioğlu siyasi olarak gerekli güce sahip olmadığı için bu teklifi reddetmiştir. CGP'nin askeri yönetim ile yakın ilişkileri anayasa yapım sürecinde de devam etmiş kendisi de Anayasa Hukuku profesörü olan Feyzioğlu aktif görevler üstlenmiştir. Bütün bu yakın ilişkilere rağmen ordu eski siyasi partilerle yola devam etmeme yönünde karar verince CGP'nin de içerisinde yer aldığı bütün siyasi partiler 16 Ekim 1981'de kapatılarak siyasi varlıklarına son verilmiştir. İlerleyen yıllarda siyasi yasaklar kalksa da Feyzioğlu tekrar aktif siyaset içerisinde yer almamıştır (Bozkır, 2007). CGP de siyasi yasaklar sonrası tekrar siyasi faaleyyette bulunmamıştır.

3.1.2. Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)

MHP, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nin 8-9 Şubat 1969 tarihlerinde gerçekleştirilen kongresi ile siyaset sahnesine çıkmıştır. Kendini sağ bir parti olarak tanımlayan Alparslan Türkeş liderliğindeki siyasi hareket; milliyetçi, ülkücü çizgide politik bir konum almıştır (Akıncı, 2010).

MHP, 1969 – 1974 arası dönemde parlamentoda siyasi olarak etkin bir rol üstlenememiştir. Ülkü Ocakları sokakta her ne kadar anti-komünist bir tavır almış olsalarda diğer derneklerle birlikte faaliyetine son verilmiştir. Ancak 1974'te gerçekleştirilen Kıbrıs Barış Harekatı ve ardından uygulanan Amerikan ambargosu ile toplumda milliyetçi duygular yeniden hız kazanmıştır. Bu siyasi rüzgarı arkasına almayı başaran MHP, 1975 yılında kurulan I. Milliyetçi Cephe hükümetinde iki bakan ile temsil edilerek iktidar ortağı olma olanağı bulmuştur. Parti bu çıkışını 12 Eylül'e kadar sürdürmeyi başarak mecliste etkin bir rol üstlenmiştir (Karakurt, 2016).

MHP'nin temel ilkeleri Alparslan Türkeş tarafından ilan edilen ‘*Dokuz Işık*’ olarak belirlenmiştir. MHP'nin sahip olduğu milliyetçilik görüşü İslami değerleri de kucaklar mahiyette düşünülmüş ‘*Tanrı Dağı kadar Türk, Hira Dağı kadar Müslüman*’ düsturu ile ortaya koyulmuştur. Ortaya koyduğu bu doktorin vasıtası ile büyük Türkiye idealini gerçekleştireceğini iddia eden MHP, I. ve II. Milliyetçi Cephe hükümetlerinin en aktif partilerinden olma özelliğini taşımaktadır. MHP, Mecliste her ne kadar sayıca az olsa da sahip olduğu siyasi nüfuz aracılığı hükümette söz sahibi olmuş, parti genel başkanı Türkeş kurulan hükümetlerde başbakan yardımcılığı görevini üstlenmiştir (Uçar, 2014). MHP'nin siyaseten güçlü olmasında Ülkücü Hareket'in meclis dışı faaliyetleri etkin olmuştur.

12 Eylül sonrası MHP'nin mirasçısı olarak kurulan Muhafazakar Parti'nin politikalarına Türk – İslam milliyetçiliğini savunan Muhsin Yazıcıoğlu liderliğindeki bir grup karşı çıkmıştır. Parti lideri Türkeş bu süreçte ilk defa eleştirilir duruma gelmiştir. Parti içerisindeki bu siyasi çekişme 1993'te son noktaya gelmiş Yazıcıoğlu liderliğinde Büyük Birlik Partisi (BBP) kurularak MHP'den ilk büyük kopuş meydana gelmiştir (Bayraktar, 2015). MHP 2020 yılı itibarı ile Türkiye'de siyasi faaliyetlerine aktif olarak devam eden partilerden biridir.

3.1.3. Milli Selamet Partisi (MSP)

AP içerisinde yer alan bir grup İslamcı, parti içi çeşitli anlaşmazlıklar neticesinde partilerinden ayrılarak 26 Ocak 1970'te MNP'yi kurmuşlardır. Ancak partinin siyasi hayatı fazla uzun olmamış 12 Mart muhtırası ile kapatılmıştır. MNP'nin kapatılmasının ardından siyasette ortaya çıkan din merkezli politika boşluğu 11 Kasım 1972'de MSP kurulularak doldurulmak istenmiştir. Kısa bir zaman diliminde 42 farklı şehirde teşkilatlanan partinin genel başkanlığını Süleyman Arif Emre yürütmüştür. 1973 yılında yapılan genel seçimlerde oyların %11,8'ini alan MSP 48 milletvekili ile meclise girmiştir. Bu seçim başarısı ile parti 1973'te CHP ile 1975'te de Milliyetçi Cephe ile ortak hükümet kurmuştur. Bu hükümetlerde başbakan yardımcısı olarak görev yapan Necmettin Erbakan, parti genel başkanlığı görevini Süleyman Arif Emre'den 1973 seçimlerinden bir süre sonra devir almıştır (Kuş, 2018). Böylece doğal lider olan Erbakan partinin başına geçmiştir.

MSP temel prensipleri itibarı ile İslamcı özelliklere sahip bir parti konumundadır. Partinin temel ideolojik çerçevesi ‘*Milli Görüş*’ doktrini olarak belirlenmiştir. Milli Görüş’ün temel gayesi; maddi kalkınmayla beraber manevi kalkınmayı da sağlamak, toplumun manevi gelişimine ve ahlaki değerlerine gereken önemi vermek bu amaç doğrultusunda da ihtiyaç duyulan eğitimin halka verilmesini sağlamak olarak belirlenmiştir. MSP dış politikada milliyetçi bir çizgi benimsemiş özellikle Kıbrıs Sorunu konusunda tavizsiz davranmıştır. MSP I. ve II. Milliyetçi Cephe hükümetlerinde yer almasına rağmen AP ile zaman zaman siyasi anlaşmazlıklar yaşamıştır. MSP, AP ile siyasi anlaşmazlıklar yaşamasına rağmen Milliyetçi Cephe hükümetleri sonrası Süleyman Demirel tarafından kurulan azınlık hükümetine dışarıdan destek vermiştir. MSP çözüm odaklı siyaset yaptığı temel varsayımı ile kendisini daima ‘*anahtar parti*’ olarak tanımlamıştır (Uçar, 2014).

1970 yılında MNP ile siyaset sahnesine çıkan ‘*Milli Görüş*’ MNP, MSP, Refah Partisi (RP) ve Fazilet Partisi (FP)’nin Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmasının ardından(Arslan, 2018) günümüzde Saadet Partisi olarak politik hayatına devam etmektedir.

3.1.4. Adalet Partisi (AP)

27 Mayıs askeri müdahalesinin ardından Türk siyasetinde ana eksen AP ve Süleyman Demirel oluşturmuştur. 1965 seçimlerinin ezici bir zafer ile kazanılması ile birlikte AP ülkenin en güçlü siyasi partisi konumuna yükselmiştir. Söylem ve siyasi düşünce olarak DP’nin devamı niteliğinde olan AP, merkez sağ ekseninde politika yapan parti görünümündedir. AP iktidarının ilk yılları Türkiye için bir nevi rahatlama ve huzur dönemi niteliğindedir. Ekonomide yaşanan iyileşme ile halkın refah seviyesi yükselmiştir. 1963 sonrası uygulanan planlı ekonomi sayesinde milli gelir artmış, ülkeye sermaye akışı sağlanarak ekonomik istikrar güçlendirilmiştir (Tarım, 2013). AP’nin ilk yıllarında ülkede kısmi de olsa birtakım iyileşmeler yaşanmıştır.

1970 sonrası dönemde AP kendini yeniden tanımlayarak Türkiye Cumhuriyeti’ni komünist tehlikeye karşı koruma ve kollama görevini kendine yüklemiştir. Bu gelişme sonrası partinin milliyetçi – muhafazakar bir çizgiyi

benimsediği görüşü sürekli dillendirilmiştir. Bu çerçevede değerlendirildiğinde AP sağıın bütün renklerini barındıran büyük bir koalisyon görüntüsü imajını vermektedir. Ancak partinin kendi içerisinde yaşanan siyasi çekişmeler ve görüş farklılıkları neticesinde yaşanan ayrılıklar ile parti önemli bir güç kaybına uğramıştır (Ilıman, 2014). 12 Mart muhtırası sonrası iktidarı kaybeden AP, 31 Mart 1975'te I. Milliyetçi Cephe hükümetinin teşekkülü ile tekrar iktidara gelmiştir. AP, parti programında kendisini; egemenliğin milletin elinde olduğu, her zaman gücünü milli iradede alan hürriyetperver, maneviyatçı, komünizme karşı siyasi bir güç ve sosyal adaleti sağlamayı hedefleyen bir parti olarak tanımlamıştır (Akıncı, 2010).

Milliyetçi Cephe hükümetlerinin ana gövdesi konumunda olan AP kurulan hükümetlerde en büyük payı almıştır. AP genel başkanı Süleyman Demirel kurulan hükümetlerin başbakanı olmuştur (Kuş, 2018). Uzun bir dönem iktidarda kalmayı başaran AP 12 Eylül sonrası çıkarılan yasa ile birlikte kapatılarak siyasi tarihteki yerini almıştır.

3.2. Milliyetçi Cephe Hükümeti Dönemi Hutbelerinde İktisadi Söylem

Milliyetçi Cephe hükümetinin hazırlamış olduğu koalisyon protokolünde; ülkenin sanayi merkezi olması gerektiği, tarım sektörünün kalkınması için gerekli desteklerin sağlanması, temel ihtiyaçların temini için yeni şeker fabrikalarının, demir çelik fabrikalarının, gübre fabrikalarının kurulmasına öncelik verileceğine dair ortak karar alınmıştır (Uçar, 2014). Milliyetçi Cephe hükümetlerinin temel amaçları doğrultusunda ülkenin üretim kapasitesinin artırılmasına yönelik planlar yapılmıştır.

31 Mart 1975'te hükümetin kurulmasının ardından 1 Nisan'da mecliste güvenoyu görüşmeleri başlamıştır. Mecliste oluşan aritmatikten dolayı ana muhalefet konumunda olan CHP bu görüşmelerde hiçbir şekilde uzlaşıcı bir noktaya gelmeyi kabul etmemiş ülkenin yeniden seçime gitmesi gerektiği tezini savunmuştur. CHP'nin böyle bir tavır almasında seçimden birinci parti olarak çıkmış olmasına rağmen koalisyonun içerisinde yer alamaması etkili olmuştur. CHP görüşmelerde özellikle 1974'te birlikte hükümet kurduğu MSP ile sözlü münâşakalar yaşamıştır. Zira MSP kurmayları, CHP'nin sırf siyasi çıkar odaklı hareket ederek hükümetten çekildiği görüşünüileri sürmüşlerdir. CHP ise bu süreçte oluşturulan Milliyetçi

Cephe'nin kendilerinde var olan iktidar potansiyelini engelleme amaçlı olduğunu savunmuştur. Mecliste yapılan uzun süreli tartışmaların ardından Süleyman Demirel 6 Nisan 1975'te hükümet programını meclise sunmuştur. Hükümet programında özellikle; komünizmle mücadele, işsizlik, pahalılık, sokak olayları ve ekonomik sorunlar üzerinde durulmuştur (Coşkun, 2017). Hükümet programı, koalisyon protokolü ile aynı doğrultuda hazırlanmıştır.

I. Milliyetçi Cephe Hükümeti'nin ilk yılında (1975) DİB tarafından hazırlanan hutbeler adeta siyasi iktidarın içinde bulunan dönemle ilgili ileri sürdüğü argümanların cami hutbelerinden dini ritüeller vasıtası ile halka ulaştırılması şeklindedir. 15 Temmuz 1975 tarihinde '*Akıl ve İnsan*' başlığını taşıyan hutbede;

Dünyanın her yerinde insanlar rızıklarını temin için, sabahleyin evlerinden çıkıp çeşitli şekillerde hayatla mücadeleden sonra akşam yine evlerine dönerler. Bu mücadele, sadece insanların değil; yeryüzünde yaşayan bütün canlılarındandır. Çünkü bu bir hayat kanunudur. Yaşayan her canlı için değişmez. Değişen sadece zaman, zemin ve teferruatıdır (...) Allah'ın kitabı ve peygamberin sünnetinin doğrultusunda bulunan bir insanın elindeki akıl; hep iyiyi düşünür, sahibini doğruluk çizgisinden ayırmaz. Böyle bir akıl, hem sahibi hem de diğer insanlar için nimettir (...) Allah cümlemize, aklını nefsinin eline vermeyen gözü tok, kanaatkar kullarından eylesin!...(DİB,15.07. 1975.)

Hutbe metninde öne çıkan özellikler incelendiğinde hutbede ayet ve hadise yer verilmiş olmaması dikkat çekmektedir. Hutbenin muhtevasını incelediğimizde ise; çalışmanın öneminden ancak çalışan kişilerin rızık elde edebileceğinden bahsetmektedir. Kişilerin bu çalışma esnasında akıllarını kullanmaları gerektiği vurgusu ile herhangi bir iş yapılırken daima aklın ön plana çıkarılması gerektiği belirtilmiştir. Dönemin iktisadi şartları düşünüldüğünde hutbedeki asıl vurgunun sona bırakıldığı göze çarpmaktadır. İnsanların '*şükredici ve kanaatkar*' olmaya davet edilmesi ülkenin içinde bulunduğu ekonomik buhran göz önüne alındığında hutbenin ana teması olarak seçildiğini doğrular mahiyettedir.

Yukarıda bahsi geçen hutbe ile aynı doğrultuda hutbeler hazırlamaya devam eden DİB teşkilatı bu minvalde 1 Kasım 1975 tarihinde '*Müminin Özelliği*' başlıklı yeni bir hutbe daha yayımlamıştır.

(....) İman eden insanı hiçbir maddi kıymet ve değer avutamayacaktır. Bu dünyada var olan bütün maddi kıymetlerin ahiret yurdu için vesile ve bir vasıta olduğunu aklından hiç çıkmayacaktır. Müminde temel gaye beka alemidir. Orası için buradaki maddi yığınları bir vasıta bilmektir (....) Rasûlüllah “şüphesiz Allah size üç şeyi iyi ve üç şeyi de kötü görür: Ona ibadet etmeyi, hiçbir şeyi ortak koşmamayı ve toptan Allah’ın kopmaz ipine sarılıp, ayrılmamayı sizden ister. Ve size dedikoduyu, çok soru sormayı ve malı anormal şekilde harcamayı çirkin görür” diye buyurdu (DİB, 01.11.1975).

Bu hutbede de bir önceki hutbenin ana teması olan şükür ve aza kanaat etme ve dünya malına değer vermeme konusu seçilmiştir. Hadis-i Şerif kullanılarak anlatım kuvvetlendirilmeye çalışılmıştır. Maddi kazancın yerine manevi doyum telkin edilmiştir. Bu hutbeden yaklaşık bir yıl sonra DİB, 15 Haziran 1976 tarihinde yine aynı öğütleri içeren “*İyiliğe Ulaşmak*” başlıklı bir hutbe daha yayımlayarak şu telkinlerde bulunmuştur:

(....) Düşünen bir insan için anlamak pek zor değildir ki; madde bir gün mutlaka yok olacaktır. İnsan da bir gün ölümü tadacaktır. Durum bu olduğuna göre, nedendir acaba bu insanoğlu, bütün hayatı boyunca, bu hırsla kazanç peşinde koşar, manayı değil de daima maddeyi ister. Ve onun uğrunda bir ömrü heba eder. Nedendir acaba kendisinde sadece mide değil, bir kalbin de olduğundan habersizdir? (DİB, 15.06.1976)

1975 yılında Türkiye’de meydana gelen grev, lokavt, boykot gibi olaylar neticesinde ekonomide her ne kadar önceki yıla nazaran iyileşme gerçekleşmiş olsa da istenilen iyileşme gerçekleşmemiştir. Ekonomik durumun genel anlamda kötü oluşu halkın sosyo - ekonomik anlamda yaşadığı uzun süreli sıkıntılı durum anarşizme varan olayların yaşanmasında itici bir unsur haline gelmiştir. Geçim sıkıntısı çeken halk protesto ve gösterilere başlamıştır.

Ekonomideki gerçek iyileşmenin sağlanamaması, halkın refah seviyesinin yükseltilememesi DİB tarafından hazırlanan hutbelerde işlenen konularda da dikkat çekmektedir. 15 Ağustos 1975 tarihinde camilerde okunan “*Kanaatsizlik*” başlığını taşıyan hutbe ile devlet vatandaşını bir nevi manen teskin etme yoluna gitmiştir.

Kanaatsizlik; aklın, nefsin emrine girmesi neticesinde meydana gelen bir hırs hastalığı veya dünya metana karşı gösterilen aç gözlülüktür (....) Bu bakımdan bugünün insanı, büyük bir bencilliğin içine düşmüş, hayat yolculuğunun bir çok yerinde şuurlu ve faziletli davranışların ötesinde ‘her şey benim için’ felsefesinin hizmetçisi durumuna gelmiştir. Bu düşüncenin, insana kazandırdığı hırs ve kanaatsizliği günlük hayatın her yönünde görmek mümkündür. Eğer insan, insanın daha geniş anlamda toplumun menfaatlerini yutmaya çalışır ve alışırsa bir müddet sonra bu hırs ona dünyayı da yutmayı arzular (....) Devrimizde birçok insan imkan ve mevki içinde olmasına rağmen, devamlı olarak durumlarından şikayetçidirler. Bedenlerini ve ruhlarını kaplayan hırsın kazandırdığı aç gözlülük, dünya malına doymazlık; onları böyle bir hastalığın, hem de ömürlerinden öteye bir ızdırabın içine sürüklemiştir (....) Allah cümlelerinizi gözü tok aklını nefsinin eline vermeyen, gözü tok, kanaatkar kullarından eylesin (DİB,15.08.1975).

Hutbede ana tema olarak ‘*kanaatkar olma*’ mevzusu işlenmiştir. Dönemin iktisadi şartları değerlendirildiğinde devlet hutbe vasıtası ile vatandaşına eldeki mevcut imkanlar ile idare edilmesi gerektiğini öğütlemiştir. Hutbede ayrıca ‘*bencillik*’ kavramına vurgu yapılarak insanlar paylaşmaya ve bölüşmeye sevk edilmek istenmiştir. Hutbenin son cümlesi 15 Temmuz 1975 tarihine ait hutbede de aynı şekilde yer aldığı dikkate alınınca DİB’in amacın gerçekleşmesi için mükerrer cümleler ve hutbeler tercih ettiği söylenebilir.

DİB’in; *bencillik, yardımlaşma birlik beraberlik, paylaşma, kardeşlik* gibi konuları hutbelerde sıkça tercih ettiği göze çarpmaktadır. Milliyetçi Cephe Hükümetleri döneminin sokak olayları ve sosyal kargaşa ortamı dikkate alındığında hutbe muhtevalarındaki tercihin raslantı olmadığı dikkat çekmektedir. Bu doğrultuda Diyanet’in hazırladığı bir diğer hutbe ise 15 Şubat 1976 tarihinde ‘*Yardımlaşma*’ başlıklı ile hazırlanmıştır.

Bir milletin fertleri, birbirlerinin yardımına ne kadar çok koşar, birbirinin ihtiyaçlarına ne kadar alakar olup, giderilmesine çalışırsa, cemiyet de o kadar sağlam olur. Bu yardımlaşmalar bazen bir kişinin gücü dışında olur ki, bunun içinde yardım demekleri vardır. Aslında cemiyet, muhtaç ve çeşitli ihtiyaç içinde bulunan fertleri korumak için her tedbiri almalıdır(....)

Muhtaçların gözetilmesi, yardımlarına koşulması, dertlerine ortak olunması, hem dini, hem de milli bir vazifedir. Çünkü, ictimai yardım ve sosyal dayanışma, milletin cüzlerini teşkil eden fertlerin, herbirinin cemiyet karşı mesuliyetini idrak etmesi demektir. Fertleri maddi ve manevi cihetten birbirinin her türlü yardımına koşan cemiyet, huzur ve sukun içinde içinde saadette yükselen ve terakki eden bir cemiyettir (...) Müslüman toplumu, hiçbir ferdine zarar gelmesine müsaade etmediği gibi, onu bütün fenalıklardan koruyan kişilerin oluşturduğu bir cemiyettir. Bu da gerçek iman sahibi olmaya ve İslam'ın terbiye prensipleriyle eğitime bağlıdır (...) İyi mümin, iyi kul, iyi insan olarak huzurlu bir cemiyet içerisinde yaşamak istiyorsak, dayanışmamızı kuvvetlendirmek ve birbirimize yardım ellerimizi uzatmak mecburiyetindeyiz (DİB, 15.02.1976).

Hutbede yardımlaşma ve yardımlaşma ile toplumda oluşan birilik ve beraberlik bağının güçlendiği vurgusu üzerinde durulmuştur. Hutbenin hemen hemen tamamında kişilerin birbirine karşı olan sorumluluklarından bahsedilmiş ve karşılıklı yardımlaşmanın öneminden bahsedilmiştir. Müslümanların, yardıma muhtaç kişilere karşı görevlerinden uzun uzadıya bahsedilmesine rağmen, devletin yoksul ve yardıma muhtaç kişilere karşı yapması gerekenlere değinilmemiş ve geçmişten buna dair hiçbir örneğe yer verilmemiştir. Düşkünlere yardım konusu sadece kişiler arası yapılabilecek bir uygulama gibi ele alınmıştır. Diyanet'in konuyu bu çerçevede ele almasında siyasi iktidarı eleştiriyor konumuna düşmemek için tercih ettiği düşünülebilir. Yukarıda bahsi geçen hutbeden yaklaşık iki yıl sonra Kerhen Milliyetçi Cephe Hükümeti döneminde yayımlanan DİB hutbesi yine aynı doğrultuda hazırlanmıştır. 15 Ocak 1980 tarihli hutbe "*Yoksulu ve Yetimi Koruma*" başlığını taşımaktadır.

(...) Genel bir çerçeve içinde yüce Allah ile mahlukatı arasındaki ilişkileri böylece ortaya koyduktan sonra şu temel gerçeği unutmamakta büyük yarar vardır: yoksulluk, güçsüzlük ve düşkünlük hiçbir zaman insanların değişmez kaderi değildir. Hayatta insanca yaşamının İslamca kazanabilmenin yolları vardır, değişmeyen şartları vardır. Bunun için herşeyden önce alınlar terleyecek; azim ve iradeler bilinecek umutsuzluk batağı kurutulacak, iki gününü birbirine eşit olarak geçiren mümin zararda bulunduğu inancından hareketle yarınlara mutlaka bizim olacağına

gönülden inanılıcaktır. Kazanmanın yolu çalışmaktır. Verilen bu ölçülere göre hareket edilse bile cemiyet fertleri arasından hiçbir zaman yoksulluk tamamen ortadan kaldırılamayacaktır. Bu güne kadar ortadan kaldırılamadığı gibi. Ancak varlık sahibi kişiler ile yoksul kişiler arasında kurulacak insani ve İslami bir bağ vasıtası ile hayatın kendi özelliğinden doğan bu uçurum, kapatılacak ve gerçek manada insan toplumları arasında ahenkli bir bütünleşme sağlanacaktır. İşte dinimiz İslam'da bizlere Müslüman cemiyetinde bütünleşmeyi, zengin ile yoksul arasındaki uçurumu süratle kapatmayı emretmektedir (...). Ölmeden evvel hayatın, yoksul düşmeden önce zenginliğin, hasta olmadan evvel de sıhhatin değerinin iyi bilinmesini öğütleyen Hz. Muhammed (SAV) bizlere yoksulları gözetmemizi, yetimleri himaye ederek eğitip yetiştirmemizi, mallarını da muhafaza ederek onların yararına işletmemizi, düşkünlere ve güçsüzlere göz-kulak olmamızı emretmiştir. Gerçekten onun ümmeti olduğumuza kani isek onun tavsiyelerinin dışında kalamayız. Onun çizdiği yoldan dışarı asla çıkamayız (15.01.1980).

DİB'in hazırlamış olduğu yukarıda bahsi geçen Cuma hutbesinin dönemin şartları ile mukayese edilebilmesi açısından Süleyman Demirel tarafından TBMM'ye sunulan hükümet programını (Kerhen Milliyetçi Cephe Hükümeti) incelemek yerinde olacaktır. Süleyman Demirel sunuş konuşmasında:

Memleket geçim derdine düşmüştür. Hayat pahalılığı fakir, fukarayı, dar gelirli vatandaşları ezmiş, 1979'un ilk 9 ayında, yılsonunda %100'ü aşacak bir eğilim içine giren enflasyon, ekonomik hayatı felce uğratmıştır. Her şeyin fiyatı kat kat artarken, gelirler bu artış hızının çok gerisinde kalmıştır. Köylü, memur, emekli, dul, yetim, emekli içi, esnaf ve küçük sanatkâr, Devletin maaş bağladığı ihtiyar ve gaziler, malûller fevkalade zor duruma düşmüşlerdir. Vatandaş başta yağ, akaryakıt, kömür, ilaç, ampul, olmak üzere gümrük ihtiyaç maddelerinin pek çoğunu bulamaz haldedir. Yokluk milleti canından bezdirmiş, kara borsa, dar gelirli, vatandaşları ezmiş. Ülke adeta bir kuyruklar diyarı haline gelmiştir. Kasım 1979'da Türkiye'de yokluk her şeyi sarmış geçim sıkıntısı hayatı çekilmez hale getirmiş. Türkiye parası sürekli değer kaybına mahkûm edilmiştir. Memleket gelecek endişesine düşmüştür. Ülkenin en önemli meselelerinden biri olan işsizlik, azalacağı yerde artmıştır. İşsizliği en büyük sosyal adaletsizlik saymışsınız.

Yüzbinlerce işçi, işi bırakmak mecburiyetinde kalmış ve işsizler ordusu azalacağına çoğalmıştır. Böylece işsizlik had safhaya ulaşmıştır. Büyüyen gelişen, zenginleşen Türkiye'nin yerini, Kasım 1979'da küçülen, daralan, fakirleşen Türkiye almıştır (Neziroğlu ve Yılmaz, 2015).

Hükümet programının da ana meselesi ülkenin içinde bulunduğu yoksulluk, yokluk, fakirlik olmuştur. Ülke içerisindeki siyasi çalkantılar ve sokak olaylarının bir türlü önüne geçilememesi sonucunda ekonomik buhran baş göstermiştir. Halkın ekonomik olarak zorluk içerisinde olması ve devletin kısa vadede buna çare bulamamasının sonucu olarak Diyanet hutbelerinin iktidar tarafından halkı tezkin için devreye sokulduğu değerlendirilmektedir.

Türkiye'de 1963 yılından itibaren 5 yıllık kalkınma planları uygulanmaya başlanmıştır. Uygulanan kalkınma planları ile planı yapılan yatırımların tam anlamı ile örtüşmemesi nedeniyle kalkınma planlarının başarı grafiği inişli çıkışlı bir süreç izlemiştir. Milliyetçi Cephe hükümetleri döneminde de kalkınma ve toplumsal refahı sağlamada süreklilik sağlanamamıştır. 12 Mart döneminden itibaren uygulana gelen tekelci politikalar nedeniyle işçi kesimi ciddi bir dar boğaza girmiştir. Et, tütün, sigara gibi ürünlerdeki tekelci uygulamalar yüzde yüzün üstünde zamları beraberinde getirmiş halkın alım gücü adeta zamlar karşısında erimiştir. 1974 sonrası yaşanan Kıbrıs Sorunu ve ardından ABD ambargosu ile ülkenin döviz stokları erimiş Süleyman Demirel'in ifadesi ile ülke "70 sentemuhtaç" hale gelmiştir. Yaşanan olumsuzluklar neticesinde dış borçların ödenmesinde sıkıntıya düşülmüş hükümet çözüm olarak kısa vadeli yüksek borçlanmaya giderek soruna geçici çözümler üretmeye çalışmıştır. Bu dönemin ekonomideki temel meselelerinden biri de dövize çevrilebilir mevzuat olmuştur. Tekelleşmeyi daha da artıran bu uygulama ile dışa bağımlılık artarken çalışan kesimin iktisadi anlamda daha da zor durumda kalmasına sebep olmuştur. 1976'nın sonlarına doğru sistem tıkanma noktasına gelmesine rağmen yaklaşan seçimlerden dolayı hükümet mevcut uygulamayı devam ettirmiştir. Nihayetinde ülkede tekelci sistem güçlenirken devletin nakit stoğu bitme noktasına gelmiştir (Akıncı, 2010). Piyasada yaşanan bu tekelleşmeye DİB teşkilatı kayıtsız kalmamış 15 Kasım 1976 tarihinde yayımlanan "Ticaret Ahlakı" başlıklı hutbe ile alış verişlerde dikkat edilmesi gereken hususları belirtmiştir.

(...) Kıyamette ne dünyadaki zenginlik, ne öğünülen evlatlar ne de dünyanın yüksek makamları fayda verecektir. Ancak dünyada yapılan dürüst hareketler, geçirilen namuslu hayat, hakka hukuka gösterilen riayet insanın elinden tutacaktır (...) Bazen fiyatı yükselme ihtimali olan mallar piyasasan çekilir, ihtikar yapılır. Böylece milletin sırtından vurgunlar vurulur. Resulullah şöyle buyurur; “Ticaret yapan rızıklandırılır. Ancak ihtikar yapan pahalı olunca satarım düşüncesiyle malı piyasaya sürmeyip saklayan lanetlenir” (...) Hiç şüphe yoktur ki; İslam’ın bütün kainata ışık tutan, bütün insanları düşünen şumullu anlayışını reddedip maddeyi mabud haline getiren materyalist anlayışın hakim olduğu cemiyetlerde, emniyet ve sadakat duygusu yok olup gider. Kimsenin kimseye itimatı olmaz. İnsanı maddenin esiri ve oyuncacı yapar. Beşeri münasebetler gerginleşir. Sevgi ve dayanışma yerine nefret ve nifak cemiyete hükmetmeye başlar. Ahlaki nizam bozulur (DİB, 15.11.1976).

Ticaret düzeninin bozulması ve ardından ortaya çıkan tekelleşme sorunu Milliyetçi Cephe hükümetlerinin ekonomik alanda yaşadığı temel problemlerden biri olmuştur. Özellikle gündelik hayatta sürekli ihtiyaç duyulan ürünlerdeki tekelleşme problemi halkın ihtiyaç duyduğu maddelere ulaşamamasını beraberinde getirmiş ve netice itibarı ile hükümete karşı olumsuz bir tavır alınmasına neden olmuştur. Ticaretteki tekelleşme problemine çözüm arayan devlet hutbelerin bilgilendirici, ikna edici ve eğitici işlevini kullanarak madden takibini sağlayamadığı bir konuda manevi değerleri ve dini ritüelleri kullanarak çözüm arama yoluna gitmiştir.

Milliyetçi Cephe Hükümetleri döneminin ticari alandaki temel problemlerinden biri kaçakçılık ve kaçakçılıkla mücadele olmuştur. Kaçakçılık sorununun DİB hutbesine yansması 1 Şubat 1976 tarihinde ‘*Dinimiz Kaçakçılığın Her Çeşidini Yasaklamıştır*’ başlığı ile yayımlanmış olan hutbede görülmektedir.

(...) Gerçekten Müslüman kişilere yakışan işlerden birisi de, rızkını helal yollardan elde etmesini bilmektir. Helal olmayan kazançta hayır yoktur. Bunun aksini iddia edenler aldanıyorlar. Çünkü dünyada işlediğimiz her işin Allah’a hesabını vereceğiz (...) Eğer kazancımız helal değilse, din kardeşimizi, vatandaşlarımızı çeşitli yollarla aldatmışsak, dinimizin ve kanunlarımızın yasakladığı işleri yaparak gelir sağlamışsak vay halimize (...) kaçakçılığın çeşitleri vardır. Esrar, eroin, afyon kaçakçılığı gibi.

Memleket huzurunu bozan, birçok vatandaşın ölümüne ve aile ocaklarının sönmesine neden olan, iç güvenliği sarsan yıkıcı olaylara zemin hazırlayan silah ve mermi kaçakçılığı gibi. Memleket bütçesini etkileyen vergi kaçakçılığı da aynı şekildedir (...) Gerek yurt içindedeki kaçakçılığı, gerekse yurtdışı kaçakçılığını önlemek için halkımıza da çok büyük görevler düşmektedir. Şöyle ki, hiçbir kimse kaçak eşya kullanmamalı, kaçakçı ve karaborsacıdan hiçbir şey almamalıdır. Ayrıca karaborsacıya, kaçakçıya kaçırılması düşünülen hiçbir satmamak, kaçakçılarla savaşımlara elden geldiğince yardımcı olmak her müslümanın vazifesidir (...) (DİB, 01.02.1976).

Kaçakçılıkla mücadeleyi hutbeler vasıtası ile bütün topluma mal etmeye çalışan devlet, konuyu insanları ikna edici temellere dayandırarak kabul görürlüğünü artırmaya çalışmıştır. Vergi kaçırma dahil olmak üzere kaçakçılık çeşitlerinden ayrıntılı bir şekilde bahsedilen hutbe ile kaçakçılığa karşı toplumsal birliktelik oluşturulmaya çalışılmıştır. DİB yukarıda bahsi geçen hutbeden yaklaşık sekiz ay sonra benzer bir muhtevaya sahip yeni bir hutbe yayımlamıştır.

(...) İman ağacı, amel meyvesini vermiyorsa bu iman kuru bir dava olmaktan ileri gidemez. Davranışları bilgisini yalanlayan bilgin, hiçbir ilgiye layık değildir. Amelsiz ilim belki delilik ve ilimsiz amel de bir hiçliktir. Sözü özüne uygun olmayan, sözü ile davranışları arasında bütünlük olmayan bir müslüman tasavvur edilemez (...) Şaka için dahi olsa yalan söylemek, şahsiyetli bir insanın yapamayacağı bir iştir. Şüphesiz yalan söyleyen insan, daha iyi yalanlar söyleyebilmek için kendini zorlayacak ve şahsiyetini zedeleyecektir. Doğruluk, aynı zamanda çok verimli bir irade antrenmanı ve hayatta her türlü cesaretin de temelidir (DİB.15.10.1976).

I.Milliyetçi Cephe Koalisyon Protokolü (1975)'nde; mutlu bir çalışma hayatının ancak işçi ve iş verenin birbirlerine karşı olarak değil yan yana olarak sağlanabileceği vurgulanmıştır. Bu iki önemli aktörün aralarındaki samimi ilişki, sevgi, saygı ve kardeşlik bağlarının güçlenmesi çerçevesinde gerekli bütün tedbirlerin alınması gerektiği belirtilmiştir. Bu kapsamda işçi ücretlerinin tesbitinde hak ve adalete azami özenin gösterilmesi ücretin geçinme endeksine ve içinde

bulunulan zamanın ekonomik koşulları gözetilerek belirlenmesinin makul olacağı ortak kanaatine varılmıştır.

Çalışma hayatı içerisinde hem işçilerin hemde işverinin dikkat etmesi gereken kurallara dair DİB 15 Şubat 1977 tarihinde ‘‘İslam’da Çalışma Anlayışı’’ başlığını taşıyan bir hutbe hazırlayarak halkı bilgilendirmeyi amaçlamıştır. Döneme damga vuran işçi olayları müvazenesinden bakarak değerlendirildiğinde siyasi otorite dini bir ritüel olan hutbenin ikna edici, yönlendirici hatta belli ölçülerde sorgulama ihtiyacı dahi duymadan kabul görür özelliğinden faydalanarak halkı belli bir minvalde düşünmeye ve bu çerçevede tavır takınmaya sevk etmeye çalışmıştır.

(...) Peygamber Efendimiz ‘‘sizin en hayırlınız ne dünyası için ahiretini ve ne de ahireti için dünyasını terk edendir. Aksine her ikisine aynı derecede önem verendir’’ buyurarak çalışmanın önem ve ölçüsünün ne olduğunu bizlere en veciz şekilde açıklamışlardır. Şunu iyi bilmeliyiz ki tek yönlü saadet olamaz. Maddi bakımdan her türlü imkana sahip bir insanın manen mesut olup saadete ulaşamayacağı gibi vücudun her çeşit maddi ihtiyaçlarını hiçe sayarak sadece manevi yönüne önem veren insanlarda gerçek anlamda saadete ulaşamazlar. Bunun pek çok örneklerine günlük hayatımızda rastlamak mümkündür. Bazıları İslam dinini bir hayat dini olmaktan ziyade, insanların uhrevi hayatını tanzim eden hükümler manzumesi olarak görmüşlerdir. Bu görüş ve düşünce tarzı bütünü ile yanlıştır. İslam dini yeryüzünün hakimi olarak yaratılan insanın hem dünyasını hem ahiretini tanzim eden ve gerçek saadetin yolunu gösteren bir dindir (...) İslam dini hangi sahada olursa olsun tembelliği, meskeneti, uyuşukluğu ve yerinde saymayı kesin şekilde reddeder. Bilakis dinamizmi, daha iyiye daha güzele doğru ilerlemeyi emreder. ‘‘iki günü eşit olan kimse zarardadır.’’ Mealindeki peygamberimizin (SAV) mübarek hadisi ile Hz. Ömer’in ‘‘rızkını elde etme hususunda gevşeklik gösterme, tembel tembel oturupta Allah’tan rızık isteme, bilirsiniz ki gökten ne altın yağar ne de gümüş’’ anlamındaki sözleri İslam dininin çalışmaya verdiği önemi ve bu çalışmanın hangi prensip ve ölçüler çerçevesinde olacağını ortaya koymaktadır (...)İslam dininin çalışma konusundaki bu gerçekleri müvacehesinde; şuurlu, memleketini ve milletini seven müslümanlar olarak

ömrümüzün ve boş zamanlarımızın değerini bilip, durmadan çalışmalıyız...(DİB,15.02.1977).

Türkiye'nin Milliyetçi Cephe hükümetleri döneminde ekonomik alanda yaşadığı temel problemler arasında; üretim sorunu, mal ve hizmetlerin aşırı pahalılığı ve işçi olaylarının olduğu dikkate alındığında yukarıda bahsi geçen hutbenin dönemin şartları doğrultusunda hazırlanmış bir hutbe imajını vermektedir. Hutbede üzerinde ısrarla durulan konu rızık ve çalışmadır. İslam dinin bu konudaki hassasiyetini İslam tarihinin en önemli kişilerinden biri olan Hz. Ömer'den örnek vererek anlatımı güçlendirmek ve cemaatteki tesiri artırılmak istenmiştir.

DİB'in yayımlamış olduğu hutbelerde zaman zaman iktisadi problemler konu olarak seçilmeye devam etmiştir. Bu duruma 15 Mart 1981 tarihinde '*Vergi vermek çok önemli Bir Vatandaşlık Görevidir*' başlığını taşıyan hutbe önemli bir örnektir.

(...) Yeryüzünde şerefli ve itibarlı bir devlet olarak varlığımızı sürdürebilmemiz, kalkınmış ülkeler safına ulaşmamız, hatta ilerisine geçmemizle mümkündür. Bunun için devletimizin ilimde, sanatta, teknolojiye, sanayide hasılı maddi manevi her yönden güçlü olması gerekir. Devletimizin güçlü olması ise bütün vatandaşlarımızın devletimize candan bağlı, kanunlara saygılı vazife mükellefiyetlerini zamanında gerektiği şekilde yerine getirmeleri ile mümkündür. Devletimize karşı en önemli mükellefiyetlerimizden biri de vergi borcumuzu zamanında ve tam olarak ödemektir (...) Şimdi elimizi vicdanımıza koyup insaf ile düşünelim; vergi almadan bir devletin yaşaması ve hepimizin bütün toplumun yararına olan hizmetleri yapması mümkün olur mu? (...) (DİB,15.03.1981).

Diyanet bu hutbe ile ülkenin en önemli iktisadi problemlerinden biri olan vergilerin toplanmasını ve mükelleflerin vergilerini düzenli ve tam vermelerini dile getirerek adeta siyasi iktidara ekonomik alanda destekçi olmuştur.

3.3. Milliyetçi Cephe Hükümeti Dönemi Hutbelerinde Siyasi Söylem

DİB; inanç, ibadet, muamelat gibi çeşitli dini konularda eğitim için, hutbe, vaaz, dergi, kitap gibi çeşitli dolaylı araçlara sahiptir. Bu araçlar içerisinde özellikle Cuma namazı gereği olarak okunan hutbeler Cumhuriyet tarihi boyunca siyaset-din bağlantısının kurulmasında oldukça önemli bir konuma sahip olmuştur (Kara, 2008).

Siyasi iktidarlar hemen hemen bütün dönemlerde DİB'i adeta devletin bir propaganda organı olarak kullanmışlardır.

Birinci Milliyetçi Cephe hükümetinin güven oyu almasının ardından Türk siyasetinde yeni bir seçim süreci Cumhuriyet Senatosu ara seçimleri ile başlamıştır. Bu seçim döneminde ülkedeki anarşi ve sokak olaylarındaki artış partiler arası siyasi polemikğin ötesine geçmiş; parti liderlerinin seçim meydanlarında diğer partililerce protesto edildiği hatta zaman zaman liderlere fiziki saldırıların yaşandığı bir süreç olmuştur (Ilıman, 2014). Seçim gezileri çerçevesinde Amasya'da miting düzenleyen Bülent Ecevit'e MHP'li bir grupun *‘‘Başbuğ Türkeş’’* diye sloganlar atması ile çıkan kargaşada Bülent Ecevit grubu yanına çağırarak, gruptakiler gitmeyince kendisi onların yanına gidip konuşmak istemiş ancak bunun üzerine de grup dağılarak alandan uzaklaşmış bu defa da CHP'liler *‘‘Katil Türkeş, kahrolsun faşizm’’* sloganları atmıştır. Bu olay ile iktidar – muhalefet düellosu daha da sert bir hal almıştır (Hürriyet,14.06.1975; Ilıman,2014). Meydanlarda ve sokaklarda anarşinin hat safhaya ulaştığı bu dönemde dönemin Başbakan Yardımcısı Necmettin Erbakan; *‘‘Bu millete ahlak, imam ve müezzin ile gelir’’* sözünü dile getirerek devletin dini hizmetler aracılığı ile de toplumu şekillendirebilecek argümanlara sahip olduğunu ileri sürmüştür (Milliyet,15.06.1975). Bülent Ecevit bu süreçte en çok saldırıya uğrayan liderlerden olmuştur. Gerede'de Bülent Ecevit'e saldırılmış çıkan olaylar neticesinde 20'nin üzerinde vatandaş yaralanmıştır. Ege Bölgesi ve ardından Erzurum, Bayburt gibi Anadolu'da çeşitli şehirlere giden CHP lideri buralarda da protesto ve saldırı girişimleri ile karşılaşmıştır (Akıncı, 2010). I. Milliyetçi Cephe döneminin başlaması ile CHP'nin oluşturduğu muhalefet iyice sertleşmiş, siyasi söylemler artık yerini kaba ve zorlayıcı olaylara bırakmıştır (Uçar, 2014). Ülkenin birçok şehrinde siyasi ve idolojik çekişmelerden kaynaklı kavgalar yaşanmıştır.

Türkiye, Seneto seçim sürecinde partilerin ve siyasetçilerin vaatlerinden çok birbirine fütursuzca saldıran liderler ve hemen hemen bütün liderlere yapılan fiziki veya sözlü saldırılar ile meşgul olmuştur. Netice itibarı ile rakibine tahammül gösteremeyen lider profili seçmenin üzerinde büyük etki uyandırmış partiler arası tahammülsüzlüğün artması ile sosyal kutuplaşmalar ortaya çıkmıştır (Ilıman, 2014). Ülkenin hemen her köşesinde ortaya çıkan sosyal çözülme ve karşılıklı

tahammülsüzlüğün yansımasını 15 Nisan 1975 tarihinde ‘*Birlik ve Beraberlik*’ başlığı ile yayımlanmış olan Cuma hutbesinde görmek mümkündür.

(...) Dinimizin buyruğu böyle. İslam dini vahdet dinidir. Bir Allah’a iman edenlerin birlik ve beraberlik içerisinde yaşamaları gerekir. İslamiyet kalplerin ve safların bir olmasını ister. Toplum için birliğin önemi ne kadar büyüktür. İctimai ihtiyaçları en güzel şekilde cevaplandıran İslam dini, birliğe her hususta gerekli önemi vermiştir (...) Allah’ın yardımı cemaat üzerinedir. Bu hususta birçok hadis varit olmuştur. Hayır toplumdadır. Milleti bölenlerin sonu hüsrandır (...) Bir uçurum ki, hem de ateşten Allah esergesin ona düşen milletin hali nice olur. Bunu düşünmek bile kalbinde zerre kadar millet sevgisi olan insanı ürpertir. Oğul babaya küskün, baba oğula kızgın, kardeş kardeşe dargın olan bir milletin vay haline! Bu duruma düşmüş bir millet kuvvetli bir topluluk meydana getirip hayat kavgasıyla dolu bu dünyada varlık gösteremez (DİB,15.04.1975).

Hutbenin içeriğinde; *vahdet, millet, millet sevgisi, birlik, beraberlik* gibi kavramlara vurgu yapılarak adeta hutbe aracılığı ile toplumun içinde bulunduğu ideolojik temelli kargaşanın son bulmasına katkı sağlanmaya çalışılmıştır. Sosyal kargaşanın artarak devam ettiği bu dönemde benzer hutbeler yayımlanmaya devam etmiştir. Aynı minvalde bir diğer hutbe ise 1 Haziran 1975 tarihinde yayımlanan ‘*Öfke*’ başlıklı Cuma hutbesidir.

Günlük gazeteleri, çeşitli havadisleri takip ettiğimizde görüyoruz ve işitiyoruz ki, toplum olarak huyumuzda ve davranışlarımızda bazı değişiklikler var. Bu değişiklikler köyden kente kadar her seviyedeki insanlar arasında görülmektedir. En bariz tarafı da hoşgörüyü unutarak bunun yerine sinirliliği, hırçınlığı, öfkeyi adeta benliğimize yerleştirmiş olmamızdır (...) Evde baba, okulda öğretmen, dairede amir, fabrikada müdür hep tedirgin (...) Bu çerçevede içerisinde kanun, nizam, örf ve adetleri hiçe sayarak hep benim arzum yerine gelsin, benim fikirlerim tutulsun, ben söyleyim, ben böyleyim denirse, unutulmamalı ki, o toplumda huzur, sükun teessüz edilemez. O toplumda anarşizm hakim olur. Neticede toplum yıkılmaya mahkumdur (DİB,01.06.1975).

DİB yayımladığı bu hutbe ile toplumun içerisinde bulunduğu öfke halini betimlerken ‘*anarşizm*’ terimini hutbeye taşıyıp insanları sükunete ve öfkelerini

kontrole davet ediyor. DİB, siyasi hayattaki kargaşanın devam etmesinden dolayı benzer bir hutbeyi 1 Ağustos 1975 tarihinde ‘*İslam’da Birlik ve Beraberlik*’ başlıklı ile yayımlamıştır.

Ey iman edenler! Topluca barışa girin, şeytanın saptırıcı adımlarına uymayın şeytan sizin apaçık bir düşmanınızdır (Bakara Suresi, 208) (....) Resulü ekrem dini yayarken, kardeşlik ve birlik fikrinin tohumlarını atmış, insanlara tek Allah inancını aşılayıp ibadet esaslarını öğrettikten sonra kardeş olduklarını ve birbirlerine sevgi duymaları gereğini ehemmiyetle tavsiye etmiştir. Gerçekten de İslamiyet barış ve kardeşlik dinidir. Çünkü inanan her mümin kendisi için hoş görmediği, kendisine yöneltilmesini istemediği hareketleri başkalarına yapmaz (....) Milleti bölenler ve bölmeye çalışanlar şu hadisleri iyi düşünmelidir; bölücülük yapan bizden değildir, bize silah çekenler, içimizde kargaşalık çıkarıp bizi karıştıranlar bizden değildir. Şu halde inançlı bir toplumda isyandan, kavgadan, serkeşlikten, insanların birbirine eza etmesinden, eğrilik ve hileden, haklara saldırmadan bahsedilemez (....) Sevgi saygı, kardeşlik, sulh, iyilik ve güzelliğe büyük ölçüde ehemmiyet veren dinimiz bunları olgun imana erişmenin de esaslarından olarak kabul etmiştir (DİB, 01.08.1975).

Hutbenin hazırlanış amacının; siyasi çekişmelerden kaynaklı ortaya çıkan ictimai çözülmenin önlenmesine katkı sağlamak olduğu dikkat çekmektedir. Özellikle ‘*kardeşlik*’ vurgusu ile toplumun bütün farklı gruplarının dini birlik çerçevesinde kavgaya son vermesi gerektiği mesajını içermektedir. Devletin içinde bulunduğu; sosyal ve siyasi tahammülsüzlüğün boyutları dikkate alındığında hutbede yer alan ‘*sevgi, saygı, sulh, iyilik, güzellik*’ gibi kavramların özenle seçildiği görülmektedir. Milliyetçi Cephe hükümetlerinin temel problemlerinden biri sokak olayları ve buna bağlı olarak ortaya çıkan sosyal kargaşa ortamı olmuştur. Bahsi geçen hutbenin yayımlanmış olduğu Diyanet Gazetesi’nde dönemin Diyanet İşleri Başkanı Lütfi Doğan’ın kaleme aldığı ‘*Birlik Nimeti*’ başlığını taşıyan başyazı da yine aynı muhtevaya sahiptir.

DİB bu dönemde hazırladığı farklı farklı hutbelerde vatandaşları birlik ve beraberliğe yönlendirici konular üzerinde durmuştur. Bu minvalde hazırlanan hutbelere örnek mahiyette bir diğeri yukarıda bahsi geçen hutbeden iki ay sonra

01.10.1975 tarihinde “*Peygamberimizin Yüce Ahlakı*” başlığı ile yayımlanmış olan hutbedir.

(....) Peygamberimiz; ben ancak güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim buyurmakla, ahlak güzelliğinin kendisiyle en yüksek seviyeye çıkartılmış olduğunu belirtmiştir (....) Onun eşsiz hayatı ve üstün ahlakı bütün insanlar için en büyük örnektir. Bu konuda Allah Ahzap suresinde; Allah’ı ve ahiret gününü gerçekten arzulayanlar ve Allah’ı çok zikredenler için, size Allah’ın Resulünde uymanız gereken çok güzel örnekler vardır diye buyurmuştur. Bu sebeptendir ki müslümanlar için, peygamberimizi her hususta örnek almak, onun sünnetine uymak ve ahlakı ile ahlankmak, dünya ve ahiret saadetini kazanmak için esastır (....) Hz. Aişe validemiz de sevgili peygamberimizi şöyle anlatır: Rasûlullah hiç kimsenin kalbini kırmaz, kimseyi incitmezdi. Kötülük edenlere kötülükle karşılık vermezdi. Onları bağışlayıp affeder, hoş görüyle muamele ederdi. Kendisine kötülük edenlere dahi merhamet eder, nefsi için kimseden intikam almazdı... (DİB, 01.10.1975)

Hutbede Hz. Muhammed (SAV)’in sahip olduğu ahlaki değerler örnek gösterilerek insanlara birbirlerine karşı daha anlayışlı ve daha tahammülkar olmaları öğütlenmiştir. Ayrıca Kur’an-ı Kerim’den ve hadislerden alıntı yapılarak verilmek istenilen mesajın daha ikna edici olması amaçlanmıştır. DİB’in aynı konuyu ele aldığı bir başka hutbe örneği ise; 15 Mart 1977 tarihinde yayımlanmış olan Cuma hutbesidir. Hutbede başlık olarak “*İslamda Kardeşlik ve Yardımlaşma*” tercih edilmiştir.

Yüce dinimiz İslam, cemiyetleri meydana getiren temeller hakkında sağlam kurallar, ilahi hükümler, millet binasının sağlam yapısını, sağlam temelini teşkil eder. İslam dini sevgi, merhamet ve kardeşlik dinidir. Birbirine kin ve nefret gözü ile bakan fertlerin meydana getirmiş olduğu cemiyetlerde; karşılıklı güven olmaz. Dolayısıyla da o toplumda birlik ve dirlikten söz edilemez (....) İman kardeşliği, bir can kardeşliğidir. Bu kardeşlik aynı anne ve babadan doğma kan kardeşliğinden daha sağlamdır. Bu bakımdan insana iman kardeşi, kan kardeşinden daha yakındır. İman kardeşliğinde maddi menfaatler olamaz. Kur’an-ı Kerim’in telkin ve tavsiyesinde izahına çalıştığımız tevhid akidesi hakimdir. Kan kardeşliğinde, miras

anlaşmazlıkları, türlü menfaat çatışmalarından doğma uyuşmazlıklar olabilir...(DİB,15.03.1977)

Hutbenin ana vurgusu din kardeşliği olarak benimsenmiş ve din kardeşliği kan kardeşiliğinden de üstün görülerek dinin bütünleştirici ve genel kabul görür işlevinden yararlanılmak istenmiştir. Hutbede seçilen konu ile toplumsal olaylar bağlantısını 10 Mart 1976 tarihinde yayımlanmış olan *‘‘Hacettepe’de 2 bin öğrenci taş ve sopalarla dövüştü’’* başlığını taşıyan Milliyet gazetesi manşet haberi çerçevesinde değerlendirdiğimizde; hutbeler ve siyasi söylem bağlantısı ortaya çıkmaktadır. Yurt haberleri başlığı altında derlenmiş olan gazetede şu konulara yer verilmiştir:

Gaziantep İsmet Paşa Lisesi öğrencilerinden solcu olduklarını iddia edilen bir grup, bugün de protestolara devam edince polisle aralarında çatışma çıkmıştır. Bir gün önce okul yönetimi ve bakanlık aleyhine sloganlar atan grup okul kapılarını kalaslarla kapatarak güvenlik kuvvetlerinin girmesini engellemiştir (...) İki ağır beş güvenlik görevlisi yaralanmıştır. 50 öğrencinin gözaltına alındığı lise valilik tarafından süresiz olarak kapatılmıştır... (Milliyet, 10.03.1976)

Erzurum Kazım Karabekir Eğitim Enstitüsü’nde önceki gece karışık görüşlü öğrenciler arasında kavga çıkmıştır. İddiaya göre dün sabah derse girmeye çalışan solcu öğrencilere kapıları tutan komandolar engel olmuşlardır. İki grup arasında bu yüzden çatışma çıkmıştır. Sabahki olaydan sonra 100 kadar öğrenci vilayete yürümüşlerdir. *‘‘kahrolsun faşistler okumak istiyoruz’’* diye tempo tutan öğrencileri polisler dağıtmıştır (...) Konya’da Devlet Mimarlık ve Mühendislik Akademisinde çıkan olaylarda iki öğrenci yaralanmıştır. Sopa ve zincirlerle birbirine giren öğrencileri toplum polisi ayırmıştır (Milliyet, 10.03.1976).

Hutbeler muhtevası itibarı ile siyasi otoritenin onay verdiği ortalama bir İslam görüntüsü ortaya koyan metinler durumundadır. Siyasi otoritenin güncel bir konu veya toplumun geniş bir kesimini ilgilendiren bir mesele ile ilgili görüşleri dini yönlerden de ayet, hadis, kıssa vasıtasıyla desteklenerek Müslümanlara ulaştırılmaktadır. Bunun yanında hutbeler toplumu kontrol aracı olarak da kullanılmaktadır (Özpolat, 2013). Resmi otorite hutbeler ile hem kontrol mekanizması kurmuş hem de sahip olduğu siyasi söylemler çerçevesinde halkı

yönlendirmeyi amaçlamıştır. DİB 15 Eylül 1976 tarihli hutbesinde; *Anarşinin nizamsızlığın her çeşidi zulüm yayacaktır. Müslüman, biribiriyle hoş geçinen ve hoş geçinilen kimsedir* vurgusuyla aynı söylemi dile getirmektedir.

1977 yılının ilk günlerinden itibaren üniversitelerde meydana gelen anarşizm ve protesto eylemlerinde önemli derecede artış yaşanmaya başlamıştır. Hükümet, üniversite ve sokak olaylarının yeniden yükselişe geçmeye başladığı bu dönemde sıkı yönetim ilanı talebini dile getirmeye başlamıştır. Bu konuyu Başbakan Süleyman Demirel de zaman zaman dillendirmiş ancak Milli Güvenlik Kurulu'ndan bu kararın çıkmasını sağlayamamıştır. Ana muhalefet konumunda olan CHP, hükümetin bu önerisini makul ve yerinde bulmamış, bu durumu “12 Mart özlemi” olarak niteleyerek eleştirilerde bulunmuştur. Esasen Süleyman Demirel de sıkı yönetime karşı olsa da sol grupların baskı ve kontrol altında tutulmasının temininin kolaylaşacağı beklentisi ile bu fikre sıcak bakmıştır. Yaşanılan bu süreçle birlikte sıkı yönetim yeniden ülke gündemine girerek kamuoyunda tartışılır hale gelmiştir (Özding, 2013). Siyasi otoritenin sokak olaylarını durduramaması farklı seçeneklerin gündeme gelmesine neden olmuştur. Siyasi söylem ve iddialardaki sertlik partilerin tabanlarını oluşturan toplumda da önemli kutuplaşmaları ve cepheleşmeleri beraberinde getirmiştir.

DİB toplumda meydana gelen kargaşayı temele alarak kardeşlik ve yardımlaşma vurgusunun ön plana çıktığı hutbeyi kaleme almıştır. Üniversite ve sokak olaylarının artarak devam ettiği 1 Mayıs 1977 tarihinde Diyanet Gazetesinde DİB başkanı Süleyman Ateş tarafından kaleme alınan başyazı şöyle idi:

Son yıllarda ülkemizde özellikle gençler arasında bir gerginlik havası dozunu artırarak devam etmektedir. Üniversitelerimizdeki kavgalarda birçok gencimiz hayatını kaybetmiştir. Böyle devam ettiği takdirde ileride neler olabileceğini Allah bilir. %98'i müslüman olan bir ülkenin vatandaşlarının, gençlerinin birbirinin canına kıyacak derecede birbirine düşman olması çok acıdır (...) İnsanların ölüm cezasını ancak devletin mahkemesi verebilir ve bunu ancak devlet uygulayabilir. Fertler birbirlerini öldürme yetkisine sahip değildir. Eğer fertler birbirlerinden intikam almaya kalkarsa düzen diye bir şey kalmaz (...) Seçimlere kısa zaman kaldı. Allah'a şükür ülkemiz hürriyet ile halk iradesi ile yönetilen sayılı ülkeler

arasındadır. Ülkemizin huzur ve sükununu parti kavgaları ile bozmayalım. Vatandaşlar hangi partiden olursa olsunlar aynı vatanın çocukları ve birbirlerinin kardeşi olduklarını unutmamalıdır. Siyasi düşüncelerimizi kavgaya dönüştürmeyelim. Siyasi düşünceler bizi birbirimizden ayırıp düşman etmemelidir. Herkes sandıkta oyunu kullanmak suretiyle fikrini belirtir. Particiliği dairemize, iş yerlerimize götürmeyelim, parti yüzünden aramızdaki kardeşliği bozmayalım (Ateş, 1977).

Genel seçimler öncesi ülke içi siyasi karmaşanın hat safhaya çıktığı bir dönemde hazırlanan başyazının tamamında insanlar sükunete davet edilmiştir. Ancak ülke içi şiddet olayları 1 Mayıs Taksim Olayları ile hat safhaya ulaşmıştır.

Milliyetçi Cephe'yi oluşturan siyasi partilerin ileri sürdüğü temel kavram; milliyetçi gücü teşkil eden bütün bileşenleri bir araya getirip sol ve komünizm tehlikesine karşı milli bir birliktelik oluşturularak milletin ve devletin karşı koyma gücünü artırmak olmuştur (Ilıman, 2014). Bu çerçevede milli ve manevi öneme sahip günleri içeren haftalarda hazırlanan hutbelerde; halkta tarihi olaylar üzerinden bilinç oluşturulmasına önem verilmiştir. 15 Mart 1976 Cuma günü hutbelerde okunmak üzere hazırlanmış olan “Çanakkale Zaferi” başlıklı hutbe bu durumu açıklar mahiyettedir.

(...) Çanakkale Savaşı, tarihin kaydettiği en büyük savaşlardan biridir. çehreleri, renkleri, dilleri ve ırkları değişik çeşitli milletlerden oluşan, insan selini andıran ordular milletimizin üstüne yürümüş, Mehmetçğin üzerine bomba şimşekleri yağdırmıştır (...) Bütün bu yakıcı, yıkıcı, yok edici silahlar karşısında ordulaşan milletimizin bir tek dayanağı vardı o da iman. Kahraman ordumuz bu öldürücü silahların tehdidine karşı iman dolu göğsünü siper etmiş, bir gül bahçesine gülerek girercesine vatan uğruna ölüp şehit olmayı şeref bilmiştir (...) Çanakkale zaferi, atalarımızın bu cennet vatani hürriyet ve barış içinde bize emanet edebilmek için uzun tarihimiz boyunca verdikleri savaşlardan sadece birisidir. Malazgirt zaferi, İstanbul'un fethi, Avrupa içlerinde at oynatan dedelerimizin zaferleri, nihayet İstiklal Savaşı, 30 Ağustos zaferi bu zaferler zincirinin son halkasıdır. Milletimiz, Asya – Avrupa kıtaları arasında bir köprü gibi uzanan Anadolu'yu bize armağan edebilmek için Allah yolunda, din ve

vatan uğrunda, mallarıyla, canlarıyla cihad etmişler, canlarını ve mallarını cennet karşılığında Allah'a vermişlerdir (DİB, 15.03.1976).

DİB'in, hutbenin yayımlandığı tarihe ait Diyanet Gazetisinde tercih ettiği başyazı muhtevası da hutbe ile aynı doğrultudadır. Dönemin DİB başkanı Lütfi Doğan (1976) tarafından kaleme alınan başyazıda; Türk halkının milli birlik ve bağımsızlığının temelini Allah'ın onlara yüklediği bir emir olarak algılandığı vurgulanmıştır. Çanakkale Savaşı ile Kıbrıs Barış Harekatı birbiriyle bağdaştırılarak tarihi sürekliliğe vurgu yapılmıştır.

İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren cami ve mescitlerde günün idari, askeri, siyasi ve ictimai meselelerinin bizzat Hz. Muhammed (SAV) tarafından konuşulduğundan söz eden Mustafa Kemal, Balıkesir hutbesinde camilerde değerlendirilip karara bağlanacak konularla ilgili oldukça geniş bir perspektif ortaya koymuştur. Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta; camilere çeşitli siyasi veya askeri konuları taşımak değil, asıl gaye halkın içselleştirmesi gereken devlet ideolojisini dini bir muhtevaya büründürerek sunmaktan ibarettir (Toprak, 2018). Devlet gerekli gördüğü durumlarda dinin propaganda gücünü kullanmıştır. Bu bazen savaş döneminde halkın motivasyonunu artırmak adına, bazen de milli bilinç, milli şuur gibi kavramların zinde tutulması adına yapılmıştır. DİB tarafından hazırlanmış yukarıda bir bölümü verilen hutbe de bu kapsamda değerlendirilebilecek bir muhtevaya sahiptir. Bu hutbenin ardından 15 Mayıs 1976 tarihinde yayımlanan DİB hutbesi yine bu minvalde kaleme alınmıştır. Hutbenin ana teması '*İstanbul'un Fethi*' olarak belirlenmiştir.

(....) Bu şerefi Türk milleti kazandı ve bu millet ,İstanbul'u kubbeler beldesi yaptı. Tarihler bu fethin cereyan tarzını, kumandanların dirayetini, askerin kahramanlığını anlatırlar. Önce şu cihet bilinmelidir ki bu fetih, imanın delaleti, ilmin cehle ,birliğin nifaka galebesidir. İman kudreti ve teknik gücü birleşince Allah'ın nusreti yar oldu. Karadan gemi yürüten, büyük çapta toplar döktüren Fatih'in askeri dehası önünde şehrin surları çöktü (....) Vaktiyle Haçlı orduları İstanbul'a girdikleri zaman, dökmedik kan, söndürmedik ocak bırakmamışlardı. Hristiyanlık hamisi diye ortaya çıkan adamlar şehri yağma etmişlerdi. Oysa Fatih Mehmet, Hristiyanlara

ummadıkları imtiyazlar veriyordu. Herkesin canı, malı, ırzı emniyet altındaydı (DİB, 15.05.1976).

Hutbede genel çerçeve olarak; Türklük, millet, iman ve ilimden bahsedilmiştir. Ayrıca Hıristiyanlık ile İslami inanişâ mensup kişilerin uygulamaları karşılaştırılarak Müslümanların daha üstün insani vasıflara şamil olduğu vurgulanmıştır. DİB'in, Türk tarihinde kırılma noktası olarak kabul edilebilecek tarihi gün ve haftalarda hazırladığı hutbelerin muhtevası bu doğrultuda olduğu görülmektedir. Bu kapsamda 15 Ağustos 1977 tarihinde yayımlanmış olan *‘‘Müslüman Türk'ün Anadolu'yu Fethi’’* başlıklı hutbe de aynı amaç çerçevesinde hazırlanmıştır.

İçinde bulunduğumuz Ağustos ayı, müslüman ecdadımızın tarihimizi zaferlerle süslediği bir aydır. Bunlardan birincisi dokuz yüz sene önce Cuma gününe tesadüf eden Malazgirt Zaferi, ikincisi de 30 Ağustos zaferidir (....) Orta Asya'da kurulan Müslüman Türk Selçuklu Devleti, imanı birliği ve beraberliği sayesinde çok kısa bir zamanda gelişmişti. Bu müslüman devletin etrafında kendisine karşı koyacak yegane devlet Anadolu'da hüküm süren Bizans idi (....) Evet o anda bir mucize gösterecek peygamber yoktu. Fakat o mucizeleri gösteren Fahr-i Kainata ve ona nazil olan Kur'an'a sağlam ve kuvvetli bir iman mevcuttu. Mağrur Bizans'a unutamayacakları dersi işte bu iman verecekti...(DİB, 15.08.1977)

Hutbede en çok dikkat çeken noktalardan biri; *‘‘Müslüman’’* sıfatının dikkat çekici şekilde sıkça kullanılmasıdır. *‘‘Müslüman Türk, Müslüman Türk Selçuklu Devleti’’* gibi. Büyük Selçuklu Devleti veya Selçuklu Devleti isminin yerine DİB burada bambaşka bir tanımlama yaparak Türk – İslam sentezi çizgisinde bir algı oluşturma yolunu seçmiştir. Milliyetçi Cephe Hükümeti ortaklarından MSP'nin siyasi söylem ve ideolojik yaklaşımıyla benzer bir dilin tercih edilmesi hutbede dikkat çekmektedir. Hutbenin milliyetçi bir görüşe sahip olan Prof. Dr. Osman Turan'ın Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti adlı eserinden yararlanılarak hazırlanmış olması da ayrıca önem arz eden bir noktayı teşkil etmektedir. DİB hemen her dönemde mutad bir şekilde; Çanakkale, Malazgirt, 30 Ağustos Zafer Bayramı, İstanbul'un fethi gibi konuları hutbeye taşımıştır. Bütün siyasi iktidarlar için ortak değerlerden olan bu tarihi günler DİB'in en çok tecih ettiği konular durumundadır. Nitekim 15 Mayıs 1978 tarihli *‘‘Fetih ve Cihad Şuuru’’* başlıklı hutbe III. Ecevit

hükümeti döneminde irad edilmiştir. Hutbenin muhtevası incelendiğinde şu vurgular öne çıkmaktadır.

(....) Denebilir ki cihad ve seferler niçin yapılmıştır? Cevabı şudur: Müslümanlar, küfrün yerine iman, cehaletin yerine ilmi, vahşetin yerine medeniyeti, zulmün yerine adaleti getirmek için mücadele ve cihad yapmışlardır. Bu da hiç şüphesiz, insanların huzur, saadet, sukun ve selametleri için gerekli olan bir davranıştır. İşte bu fetihlerden biri de içinde bulunduğumuz mayıs ayında meydana gelen İstanbul'un fethidir. Bu fetihle beşeriyet tarihinde bir çağ kapanıp yeni bir devir açılmıştır. Bu fetihle insanlar dünyaya daha aydınlık bir açıdan bakmaya başlamış, köhneleşmiş ve geçerliği kalmamış olan görüşleri terk edilmiştir (DİB, 15.05.1978).

DİB'in İslami referanslarla anlatımını yaptığı *Çanakkale Destanı, İstanbul'un Fethi, Malazgirt Zaferi* konulu hutbelerde şehitlik ve gazilik makamları yüceltilmiştir. Diyanet'in aynı doğrultularda hazırladığı bir diğer hutbe ise Kerhen Milliyetçi Cephe döneminde yayımlanan "*Dinimizde Cihad*" başlıklı 2 Aralık 1979 tarihli hutbedir.

(....) Dinimize göre hayat, hak ve faziletlere riayet üzere devam ettikçe kıymetlidir. Faziletli hayat, iman, adalet ve sulh ile yaşanır. Küfür sahiplerinin, küfrünü yayması, hakları çiğnemesi şeref ve haysiyetimizi imha etmesi karşısında sukut etmemiz, çaresiz kalmamız Allah ve onun resulü ne isyandır (....) Hakiki mümin bilir ki Allah yolunda cihadda bulunan dünya ve ahiretin en değerli mertebesi şehitlik ünvanını kazanacaktır. Nitekim Allah Kur'an'da şöyle buyurmaktadır: Sakın Allah yolunda ölenlere ölümler demeyiniz, onlar asıl diridirler, lakin siz o hakiki hayatı anlayamazsınız. Cemiyetimiz fertlerinin adi ve şahsi menfaatler uğruna büyük taşkınlıklara ve aşağılıklara düştüğü, çeşitli fitne ve fesadlarda bulundukları hepimizin malumudur. Zalim olabilen bu kişilere karşı masumların namuslarını, mallarını, canlarını korumak, fedekar müslümanların omuzlarına yüklenen dini bir borçtur. Harp meydanları, hak sever ve imanlı ecdadımızın bize miras olarak bıraktıkları arsalar. Ölümü istikbalin sönmeyecek şamdanı tanıyan mümin için cihad, bir saadet ve haz duyma ibadetidir (DİB, 01.12.1979).

Diyanet, cihadın önemini anlattığı Cuma hutbesinde cihada farklı bir tanımlama getirerek cemiyet içerisinde çeşitli taşkınlık, fitne ve fesadlara karışmış kişilere karşı koymayı da cihad olarak ele almıştır. Türkiye'nin içinde bulunduğu siyasi kargaşanın arttığı bu dönemde Diyanet'in cihadı minimize ederek adeta sokak olaylarına kadar indirgemiş olması dikkate değerdir. Burada siyasi iktidar Diyanet'i aracı olarak kullanarak hutbe ile cemaatin bilinçaltına kendi ideolojik bakışının muteber ve makbul olduğu imajını vermeye çalışmaktadır. Bunu yaparken de “*şehitlik*” değerini ikna edici bir unsur olarak kullanmıştır.

1971 askeri müdahalesi sonrası Diyanet teşkilatındaki siyasi etkiye parti tahakkümü de eklenmiştir. Bu etki özellikle 1973 seçimlerinin ardından koalisyon ortağı olan MSP'nin Diyanet'ten sorumlu devlet bakanlığını kendi partisine mensup kişilere verilmesindeki ısrarı sonrası oluşmuştur. Bu kapsamda yapılan icraatlardan biri “*en laik Diyanet İşleri Başkanı*” sıfatıyla bilinen Dr. Lütfü Doğan'ın görevine son verilip yerine Doç. Dr. Süleyman Ateş'in getirilmesi olmuştur. Ayrıca bu süreçte 1971 yılından bu yana başkan yardımcılığı görevini yürüten Tayyar Altıkulaç da görevinden alınarak Din Eğitimi Genel Müdürü olarak atanmıştır. Altıkulaç, 1977 yılında Başbakan Bülent Ecevit tarafından Diyanet İşleri Başkanı olarak atanarak eski kurumuna geri dönmüştür. Altıkulaç bu süreçte Diyanet'i dini görünümünden uzaklaştırma çabasına girerek bütünüyle bürokratik ve siyasi sistemin bir parçası haline getirmiştir (Kara, 2008). Bu süreç neticesinde Diyanet adeta devletin bürokratik unsuru haline gelmiştir.

Diyanet İşleri Başkanı Süleyman Ateş din ve devlet ilişkileri konusunda yaptığı açıklamada; DİB'in özerk bir yapıda olması gerektiğini, Başbakanlık teşkilatı içerisinde yer almalarının doğru olmadığını nasıl ki üniversiteler, TRT gibi teşkilatları özerk bir yapılanması varsa Diyanet'in de aynı minvalde hakları olmalıdır. Ne Diyanet devlet işlerine müdahil olsun ne de devlet Diyanet'in işleyişine müdahil olsun. DİB, vakıflar vasıtasıyla din görevlilerinin maaşını da verir, eğitim öğretim kurumlarını da kurar (Ateş, 1976) açıklamasında bulunmuştur.

Milliyetçi Cephe'nin İslami çevrelerce etkin partisi MSP, Kemalist değişimin karşısında yapısal bir değişimi içine almayan farklı bir yenileşme tanımı ileri sürmüştür. MSP'nin bu yeni tanımlamasında Batı merkezli yenilikler ve değişim

çağdaşlaşmanın ön koşulu olmaktan çıkarılmıştır. Bu yeni çağdaşlaşma tanımı ile Kemalist anlayışın dışında ikinci bir merkez meydana gelmiştir. Böylece artık Türkiye’de seçkin – halk ayrımının dışında seçkin – seçkin ayrımı denilebilecek yeni bir ayrışma oluşmuştur. Bu ayrımın oluşmasında MSP’nin sahip olduğu sosyal ve iktisadi çevrenin Kemalist zümrenin dışında tutulan kişilerden oluşmasının etkisi büyüktür. Milli Görüş’ün bir siyasi parti olarak politik hayatın içerisine dahil olması ile dini güç artık meşru hale gelmiştir. Burada önem arz eden nokta; dini gücün, MSP vasıtası ile laik devlet düzeni içerisinde siyaset sıkletini ispat etmiş olmasıdır (Toprak, 1986). Bu güçlenişle birlikte İslami hareket siyaset içerisinde önemli bir konum elde etmiştir.

Milliyetçi Cephe hükümetlerinde hükümet ortağı olarak yer alan MSP’nin parti programı incelendiğinde;

- Partinin ana hedef olarak ülkenin manevi ve maddi kalkınmasını gerçekleştirmek.
- Milletin temel milli meseleler etrafında toplanması.
- Demokrasi çerçevesinde ülke içerisinde barış ve güvenliğin sağlanması, devlet ve millet kenetlenmesinin gerçekleşmesi.
- Temel ahlak ve fazilet ilkelerine dayalı toplum düzenini kabul etmiş
- maneviyatı ve ahlaki değerleri özümsemeyi prensip kabul eden görüşün temel alınması (MSP Parti Programı ve Tüzük, 1977) gibi düsturları partinin ana gayesi olarak beyan etmiştir.

MSP’nin, parti programında yer verdiği manevi değerler ve manevi kalkınma partinin siyasi hayatı boyunca siyaseten de benimsediği ana söylemlerden olmuştur. MSP, Milliyetçi Cephe hükümetlerinin teşekkülünde Diyanet’in sorumluluğunun kendi partisine mensup bakanlıklarda olmasında ısrarcı olmuştur. Manevi kalkınma söylemine dönemin hutbelerinde de yer verilmesi MSP’nin siyasi duruşunun hutbelerde farklı bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu minvalde düşünüldüğünde DİB’in 1 Şubat 1977 tarihinde yayımladığı ‘*Milli ve Manevi Değerlerimizi Koruyalım*’ başlıklı hutbesi dikkate değerdir.

Bir cemiyeti ayakta tutan, onun varlığını devam ettiren iki unsur vardır. Bunlardan birincisi maddiyat, ikincisi de maneviyattır. Bir binanın taş ve

tuğlasını bir cemiyetin maddiyatına benzetirsek, bu parçaları birbirine bağlayan harç da cemiyetin maneviyatına benzer. Binaenaleyh harç kullanmadan kuru kuruya örülen duvar ve bu duvarların meydana getirdiği bina kadar sağlam olmazsa, sırf maddiyata dayanan maneviyatsız bir cemiyet de tıpkı harçsız örülmüş duvarlar gibi çürüktür, yıkılmaya mahkumdur. Bizim manevi değerlerimizin kaynağı olan dinimiz iki ana temele dayanır. Bunlardan biri Allah'ın kitabı Kur'an diğeri de Peygamberimizin sünnetidir. Sonra bunlara uyan selefi salihin içtihadları, güzel ahlak ve amelleri uygun düşen örf ve adetleridir (...) Dine uymayan kötü örf ve adetler ecdattan da kalsa derhal terkedilmelidir. Hele bu kötü adetler gayrı müslimlerden gelmişse mutlaka en kısa zamanda bırakılmalıdır. Maalesef zamanımızda Hristiyan Avrupa'nın kötü örf ve adetleri gün geçtikçe milletimizin fertleri arasında geniş çapta yayılmaktadır... Bir milleti yıkmak, içinden çökertmek isteyen düşmanlar, o milletin önce dinini, dilini, tarihini, kültürünü, örf ve adetlerini millet fertlerinin ruhundan söküp atmaya sonra da bunların yerine kendi dinlerini, geleneklerini ve göreklerini, kendi kültürlerini yerleştirmeye çalışırlar (DİB, 01.02.1977).

MSP'nin kalkınma anlayışına göre maddi kalkınmanın gerçekleşmesi için manevi kalkınmanın gerçekleştirilmiş olması gerekmektedir. Bunun için de kişilerin İslami ilimleri öğrenebileceği; Kur'an kursu, İslam enstitüleri, imam hatip okulları gibi birtakım kurum ve kuruluşların ülke genelinde çoğalmış olmaları gerekmektedir. Bu olanak sağlandığı takdirde kişiler İslam şuuruyla şuurlandıkları için haramdan uzak duracak, kul hakkına girmeyecek ayrıca sadaka ve zekatlarını vererek adil bir ekonomik sistem oluşturulacaktır. İslami ekonomik düzenin gerçekleşebilmesi ancak "*ahlaklı Müslüman*" ile mümkün olabileceği için bireylerin ilkokuldan itibaren dini bir eğitim alarak şekillendirilmesi gerekmektedir (Ersin ve Yıldırım, 2016). MSP'nin parti olarak gerçekleşmesini arzu ettiği hedefler ile DİB'in hazırlamış olduğu cuma hutbesinde kullanılan söylem önemli ölçüde benzerlik göstermektedir. Hem hutbe metninde hem de MSP'nin parti programında dünyevi kalkınmaya ön koşul olarak manevi kalkınmanın gerçekleşmiş olması ön şartı gösterilerek İslami çerçevede şekillenmenin maddi kalkınma için şart olduğu öne sürülmüştür.

II. Milliyetçi Cephe Hükümeti ortakları AP, MSP ve MHP, hazırladıkları koalisyon protokolünde komünizm tehlikesine geniş bir yer ayırmışlardır. Hazırlanan protolde komünizm tehlikesi ve alınması gereken tedbirlerle ilgili şu ifadelere yer verilmiştir:

Komünizm, faşizm ve diğer materyalizme dayalı zihniyetlerle, insanca yaşama hak, hürriyet ve haysiyetiyle bağdaşmayan, bütün maddi ve manevi değerleri yok eden her türlü zulüm ve tahakküm idarelerine ve dikta heveslilerine karşıyız. Milli, manevi ve tarihi değerlere sahip ve bunlara sadakatla bağlı olmayı en üstün değer sayıyor, bunlarla övünüyoruz. Ülke ve Millet bütünlüğünü, iç barışı, kardeşlik ve huzuru korumaya, kesin şekilde kararlıyız. Türk Devleti, hürriyetçi demokratik nizam, anarşiye, can ve mal güvenliğini tehdit eden olaylara, okuma ve çalışma hürriyetini ihlal eden hadiselerle karşı korumasız ve savunmasız değildir. Ülkemizde cereyan eden şiddet hareketlerinin ve anarşik olayların arkasında, rejimi yıkma kavgası vardır. Devletimiz, uluslararası komünizmin çeşitli yönlerden gelen saldırısı ile karşı karşıyadır. Anayasanın sağladığı geniş hürriyetleri, kötüye kullanarak devleti ve rejimi yıkmak, ülke ve millet bütünlüğünü parçalamak maksadıyla teşkilatlanmış bazı ideolojik mihraklar, dış kaynaklarla irtibatlı olarak hür demokratik cumhuriyet rejimi yerine, bir komünist dikta rejimi kurma arzusu içindedirler. Bütün bu faaliyetlerin yanısıra, genel asayişle ilgili olarak kanun dışı olaylar, memleket huzurunu ihlal etmektedir. Demokratik hukuk devletinde her türlü kanun dışı eylemlerle mücadelenin başlıca dayanağı olarak hukuku görüyoruz. Bu maksatla ihtiyaca cevap verecek kanunlar süratle çıkarılacak ve uygulamaya konulacaktır. Devlet otoritesinin korunmasında görev ve sorumluluk yüklenmiş bütün Anayasa organlarının, milli kuruluşlarımızın devleti ve rejimi koruma hedefinde birleşerek anlayış ve davranış beraberliği yapmaları zaruridir (Neziroğlu ve Yılmaz, 2015).

Milliyetçi Cephe Hükümetleri sahip oldukları siyasi ve ideolojik konumdan dolayı komünizm tehlikesine dikkat çekmişler ve bu minvalde politik söylemler üretmişlerdir. Halk nazarında da zaman zaman karşılık bulan komünist söylemlere karşı resmi otorite, hutbelerin propoganda ve yönlendirici işlevini devreye sokarak cami minberiden komünizme adeta savaş ilan etmiştir. Bu mahiyette hazırlanan

hutbelerden biri de ‘*İyiliklerde, Kötülüklerde Karşılıksız Kalmaz*’ başlığını taşıyan 1 Ekim 1977 tarihli Cuma hutbesidir.

(....) Çağımızdaki yıkıcı ve inkarcı görüşlerden birisi de semavi dinler düşmanı fasit ve müfsit komünizm prensibidir. Bu görüş öldükten sonra tekrar dirilme dünyada yapılan amele göre ahirette mükafat veya mücazat ve mukabele olunacağı hususlarını inkar etmekle yetinmeyip o, zatı ezeli ve ebedi hayat ile diri, zati ile ve kemali ile kaim olan Allah’ın varlığını inkara kalkışmakta; dinlerin ve peygamberin birer hurafeden ibaret olduğunu iddea etmektedir. Komünistlerin yapmış oldukları kötülükler ve çirkinlikler pekçoktur. Ne yazık ki bir çok zavallı kimseler bunların yanlış ve sahte vaatlerine kanmış dini inançları, cemiyetleri ve cemiyet ahlakı bozulmuş böylece birlik ve beraberlikleri de tarumar olmuştur (....) İslam ülkelerinin bir kısmı komünistlerin tuzağına düşmüştür. Komünistler hidayet ışığını söndürmek için bütün güçlerini harcamaktadırlar (....) Komünistlerin hezeyanı ve sahte gösterişli durumları, gerçek imana sahip olan kimseye tesir etmeyecektir (DİB,01.10.1977).

DİB hazırladığı hutbe ile komünizme karşı konumunu ortaya koymuş insanları da bu tehlikeye karşı uyarmıştır. DİB bahsi geçen hutbede esasında iyilik ve kötülük kavramını merkeze almıştır. Ancak hutbenin son bölümü konu bütünlüğü aranmaksızın ‘*komünizm*’ tehlikesine ayrılmıştır. Komünizmi ve bu sistemi destekleyenleri müslümanlık dışında kalmış olarak tanımlayarak ideolojik bir sistemi büyük oranda din bağlamına sokarak insanları maddi bir olgudan uzak tutabilmek için manevi değerleri kullanmıştır. DİB, bu hutbede adeta insanları Müslüman olmak ve komünist olmak seçenekleri arasında bir tercih yapmaya zorlamıştır. DİB’in hutbede bu kadar sert bir dil kullanmasında hükümeti oluşturan partilerin sahip olduğu siyasi düşüncenin de etkisi olduğu gözükmemektedir. Özellikle MHP’nin gençlik yapılanması olan Ülkü Ocakları’nın komünistlerle yaşadığı şiddete varan olaylar bu durumu kanıtlar mahiyettedir.

Diyanet bahsi geçen hutbede komünist sistemi etraflıca ele almış ve İslami referanslarla menfi bir siyasi sistem olduğunu ispat etmeye çalışmıştır. DİB bu hutbeden dokuz ay sonra Diyanet gazetesinde bu defa faşizm tehlikesinden bahsederek şeytanın faşist olduğunu bu yüzden Allah’a asi olduğu beyan etmiş ve ilk

faşistin şeytan olduğunu açıklamıştır. Bu durum dönemin dergilerinden Şura (1978)'da oldukça sert bir şekilde eleştirilmiştir. Dergide; Başbakan Bülent Ecevit'in Diyanet'in bağımsız bir kurum olduğunu belirttikten kısa bir süre sonra nasıl olup da dine ait bir konunun din dışı bir çerçeveye yerleştirilerek anlatıldığı dile getirilmiştir. Milliyetçi Cephe dönemi hutbesinde komünizm baş düşman ve ana tehlike olarak görülmüş bu çerçevede siyasi söylemler ortaya konulmuştur. Siyasi söylemler ve siyasi iktidarın etkisiyle komünizm karşıtlığı içeren Cuma hutbeleri hazırlanarak okunmuştur. II. Milliyetçi Cephe Hükümeti sonrası iktidarı devralan III. Bülent Ecevit hükümeti ise siyasi söylemlerinin merkezine faşizmi yerleştirmiş bu minvalda hareket eden DİB de kuruma ait gazete aracılığıyla faşizm tehlikesinden bahsetmiştir.

Hutbeleri tanzim eden kurum durumunda olan DİB'in siyasi otorite himayesinde faaliyetlerine devam ediyor olması hutbelerde resmi otoritenin görüşlerine mügayır bir muhtevanın olmasını ihtimal dışı kılmaktadır. Siyasi iktidar hutbelerin sahip olduğu söylem üretme gücü ile toplum nezdinde geniş bir kabul alanı oluşturmaktadır. Burada önemli olan husus; iktidarın bütün iş ve politik duruşunu din aracılığı ile meşrulaştığı savı değil, dini söylemlerde muktedir otoriteye muhalif bir içeriğin olmamasıdır. Bu durumun ana teması şudur; devletin muktedir gücünü elinde bulunduran ideoloji değiştikçe hutbelerin muhtevasının da değişmesinin kaçınılmaz olduğu gerçeğidir (Hülür, 2014). Bu durum kontrollü hitabet olarak tanımlanabilir.

Diyanet teşkilatı teşekkül ettiği günden bu yana devletin kendisine biçtiği role ve sınırlılıklara uyarak devletin din işlerini yerine getiren bir kurumdan öteye gidememiştir. Devletin felsefi ve siyasi düsturlarına ve zaman zamanda tehakkümlerine boyun eğerek dini çıkarımlarda bulunan, vatandaşın dini algılayışını ve dini anlamlandırma biçimini başkalaşıma uğratmayı hedefleyen bir kurum görüntüsünde olmuştur (Kara, 2008). Diyanet'in faaliyetleri her zaman devletin kontrolünde ve yönlendirmesi çerçevesinde yapılmaya çalışılmıştır.

3.4. Milliyetçi Cephe Hükümeti Dönemi Hutbelerinde İctimai Hayat

Koalisyon protokolünün milli eğitim başlığı altında; toplumun tamamının Türk milletinin milli, manevi ve ahlaki değerlerini benimseyip koruyan; vatanına ve

bayrağına bağlı ve her zaman onu yüceltmeye çalışan fertlerden oluşması hedefi yer almıştır (Neziroğlu ve Yılmaz, 2015). Ancak toplumdaki siyasi kutuplaşma 1970'in başından itibaren okullara sızan üniversitelerde öğrenci olayları cerayan etmeye başlamıştır. Çıkan olayların bir kısmı ölüm ve yaralanmalar ile sonuçlanmıştır. Öyleki fakültelerde zaman zaman eğitim-öğretime ara verilmek zorunda kalınmıştır. Bu dönemde solcu öğrenci gruplarının bir kısmının toplumda devrimin eğitim ile gerçekleşeceği düşüncesini terk ederek silahlı mücadeleye yönelmesi yaşanan olayların sonuçlarının daha ağır olmasına neden olmuştur. 1971 askeri muhtırası ile her ne kadar sokaklar kontrol altına alınıp suçlular hapse atılmış olsa da CHP - MSP koalisyonu ile çıkarılan af ile sokaklar tekrar eski durumuna rücu etmiştir. Devletin yanında adeta yardımcı güç konumunda olan ve sol örgütlerle mücadelede aktif rol almayı hedef edinen sağ grupların faaliyetleri de sokak olaylarının şiddetlenmesinde etkili olmuştur. İki gruba mensup öğrenci ve siviller farklı farklı eylemlerde birbirleriyle karşı karşıya gelmişlerdir. Bu eylemlerin bir çoğu kanlı bitmiş yüzlerce öğrencinin ölümü ile sonuçlanmıştır. Şiddet olayları hükümetlerin bütün çabalarına rağmen durdurulamamıştır (Kuş, 2018). Devlet bir yandan öğrenci olaylarını durdurmak için çeşitli idari tedbirler alırken diğer yandan da genç nesilde ortaya çıkan; saldırganlık, tahammülsüzlük, ahlaki değerlerdeki yok oluş gibi çeşitli sorunlara çözüm yolları arayışına girmiştir. Bu minvalde DİB teşkilatı 15Kasım 1975'te '*Ahlak Buhranı*' başlığını taşıyan bir hutbe hazırlamıştır. Hutbe ile toplumun bütün kesimlerine ulaşılarak ahlaki konularda farkındalık oluşturulmak istenmiştir.

(....) Mesela ahlaki buhranı neticesinde milletler çöker, yıkılır ve tarih sahnesindeki yerini kaybeder. Roma'nın yıkılışı Lut kavminin çöküşü, ahlaki değerlerin dumura uğraması ile izah edilmekte ve ahlaksızlığın insanoğlunu gerçek şahsiyetinden kabuk kabuk soyduğunu göstermektedir (....) Ahlaksızlık günde kalmış kar misali toplumun eriyişi demektir. Ahlaksızlığı bilerek veya bilmeyerek hayat haline getirenler acı sonlarına adım adım yaklaştıklarını bilmelidirler (....) Bugün dünya insanının sıkıntı içerisinde kıvranışı buhranın zehirli dışlarına boynunu kaptırmasından ve kurtulamayışındadır... (DİB, 15.11. 1975).

DİB bahsi geçen hutbe ile toplumu ahlaki çöküş ile milletin ve devletin çöküşünün birbiri ile bağlantılı olduğu noktasında uyarmıştır. Bunu anlatırken de tarihten örnekler vererek anlatımı kuvvetlendirmiştir. DİB ahlakı kapsayıcı bir çerçevede düşünerek ictimai hayatta meydana gelen sorunlar ile bağdaştırmak istemiştir.

DİB ahlak ve ahlaki değerlerin korunması konusunu zaman zaman hutbe mevzusu yapmaya devam etmiştir. Ükenin içinde bulunduğu çok boyutlu düzensizlik ahlaki değerlerin de dejenere olmasına neden olmuş bu durum da resmi otorite tarafından önemli bir problem olarak görülmüştür. Zira koalisyon ortağı olan MSP, bulduğu her fırsatta manevi kalkınma ve ahlaki değerlerin öneminden dem vurmıştır. Koalisyon protokolünün eğitim başlığında: *Milli bir kültür siyaseti takip edilmek suretiyle, milletimizi meydana getiren değerler etrafında milli bütünlük kuvvetlendirilecektir. Güçlü bir milli kültür hareketinin, milletimizi zararlı dış tesirlerden koruyacağına inanıyoruz* (Neziroğlu ve Yılmaz, 2015). İbaresine yer verilerek milli, manevi ve ahlaki değerleri koruma ve gelecek kuşaklara aktarma gayesi dile getirilmiştir. Diyanet teşkilatı ahlaki değerlerdeki kötüye gidişe dikkat çekmek ve devlet politikaları çerçevesinde hareket etme etme minvalinde 15 Aralık 1976 tarihinde “*Ahlaki Değerlerimizi Koruyalım*” başlığını taşıyan bir hutbe hazırlamıştır.

On dört asır evvel cihanın en büyük madde ve mana inkılabını gerçekleştiren dinimiz, tek Allah inancı getirerek insanları sahte ilahların boyunduruğundan kurtarmış, onları sadece tek olan Allah’a kul kılmıştır. Kullara kulluktan kurtulmuş; akli, fikri ve iradesiyle hürriyetini kazandırmıştır. O her sahada hürdür. Ancak aklını, fikrini ve iradesini kötülüğe kullanmak manasına hür değildir. İnsanlığın hayrına, cemiyetin selametine matuf çalışmalar yapmakla hürdür (...) Öyleyse ahlak sahibi müslüman cemiyetin ızdırabını vicdanında yaşamalıdır. Memleketimizin herhangi bir yerinde, bir tek müslümanın haksız yere bir damla kanı aksa içi sızlamalıdır. meyhane köşesinde dem çeken ayyaşın mesuliyet payı çıkarmalıdır. Zira her müsüman, iyiliği emretmek kötülüğü men etmekle mükelleftir. Bu manada her müsüman bir mürşittir, önderdir, liderdir (...) Dul ve yetimlere yardım edelim. Açları doyuralım. Çıpakları giydirelim,

düşenleri kaldıralım. Basit menfaatlerin istismar edilmesine meydan vermeyelim. Allah'ın kullarına şefkatle muamele edelim. Ahlakımızı güzelleştirelim...(DİB, 15.12.1976).

Hutbenin her ne kadar ana vurgusu ahlak kavramı olsa da içerisinde yer alan söyleyişler ile içinde bulunulan siyasi dönemi yansıtır durumdadır. Özellikle; *'Açları doyuralım. Çıplakları giydirelim, düşenleri kaldıralım'* söz dizisi Milliyetçi Cephe hükümetlerinin siyasi söylem tarzını andırır mahiyettedir. Devlet hutbe ile fertleri içtimai problemlerle ilgili görev almaya teşvik ediyor ve bunu yaparken de İslam dinin temel prensiplerinden olan iyiliği emredip, kötülüklerden uzaklaştırmak düsturunu dayanak olarak seçiyor. Böylece dinin yaptırım ve ikna etme gücünden yararlanma yoluna gidiyor. Dönemin önemli siyasi partilerinden olan MSP'nin söylemleri ile daha fazla benzeşim gösteren bu hutbe cemiyetteki iktisadi, vicdani, sosyal ve ahlaki buhranı anlatarak halkı bilgilendirme ve şekillendirme yoluna gitmiştir. Sosyal yozlaşma ve başka milletlere benzeyip aslından uzaklaşma söylemi Milliyetçi Cephe hükümetlerinin ana söylemlerinden biri olmuştur. Zira özellikle MHP ve MSP'nin ideolojik bakış açıları bu söylemin ana etkenlerinden olmuştur. Kendi köklerinden uzaklaşıp özellikle Batı medeniyetine ait ananelere yönelme tehlikesi bu dönemin kültür algısı için önemli bir sorun olarak görülmüştür. Siyasi partilerin söylemleri DİB tarafından da dikkate alınmış bu kapsamda zaman zaman hutbeler hazırlanmıştır. 15 Aralık 1977 tarihinde yayımlanan *"Yılbaşı Gecesi"* başlıklı Cuma hutbesi bu durumu özetler niteliktedir.

(...) Biz milli ve manevi değerlerine çok bağlı onların korunması için yapamayacağı hiçbir fedakarlık bulunmayan bir millettik. İslam aleminde Allah adını üç kıtada yaymak için can veren mücahitler bizim dedelerimizdi. Ama ne hazindir ki, altı yüz yıldan beri çeşitli hilelerle mağlup edilemeyen bu millet şimdi benliğinden uzaklaştırılarak yok edilmek isteniyor. Hangi ad altında olursa olsun mücadele iman küfür çatışmasından başka bir şey değildir (...) Yılbaşı gecesinin kötü tesirlerinden kendini, aileni ve çocuklarını koruman en büyük görevin olmalıdır. Bilhassa çocuklarımıza Noel Baba'nın bir efsane olduğunu, o gecede yenilen hindinin bir özelliğinin bulunmadığını, çam ağacını çeşitli hediyelerle süslemenin bizim dini ve milli örfümüzle bir ilişkisinin bulunmadığını çok iyi anlatmalıyız. Şanlı bir tarihe sahip bir milletin

torunları olarak bu türlü taklitlerin, yabancılara benzemenin bizi ancak köle ruhlu, cüce idrakli kılacağını çocuklarımıza ve gençlerimize inandırarak telkin etmeliyiz (....) Ne hazindir ki, yıllar geçtikçe Yahudi ve Hristiyanlık adetlerini benimseme temayülü memleketimizde adım adım ilerlemektedir. Peygamberimizin doğumu, miracı ve diğer mübarek günler geceler gelir geçer de haberimiz bile olmaz! (...) Kendimize benliğimize dönelim. Bu kör taklit hastalığından bir an evvel kurtulalım. Kendi elimizle yavrularımızı sapıklığa itmeyelim (DİB, 15.12.1977).

Hutbede yılbaşı kutlamasının İslam inancı ile hiçbir bağlantısının olmadığı, bunun gibi kültürel değerlerimizle uyuşmayan kutlamaların milleti benliğinden uzaklaştırdığı vurgulanmıştır. Hutbede dikkat çeken bir diğer kavram ise ‘*mücahit*’ kelimesidir. MSP’nin söylemlerinde sıkça kullandığı bu kavramın hutbede de yer alması siyasi iktidarın hutbelerdeki etkisinin farklı bir rezahürü olarak karşımıza çıkmıştır. Hutbede dikkat çeken önemli söylemlerden biri de yılbaşı kutlamasının milleti ‘*köle ruhlu, cüce idrakli*’ yaptığı vurgusudur. Bu hutbede yılbaşı kutlamaları adeta temel düşmanlardan biri olarak beyan edilmiş, dini ve dünyevi söylemlerle desteklenerek insanların uzak durnası öğütlenmiştir. DİB bu dönemde yılbaşı ve yılbaşı temalı kutlamalara karşı cephe almış bu tür faaliyetlere katılanları Hristiyanlara benzeterek ötekileştirmiştir. Nitekim 15 Aralık 1976 tarihli Diyanet Gazetesinde ‘*Yılbaşının Düşündürdükleri*’ başlığı ile yer verilen yazıda şu ifadeler yer verilmiştir:

Milletlerin hayatlarını idame ettirebilmeleri bir milletin sahip olduğu dine fertlerin bağlı kalması, örf adetleri aynen yaşamaları ve devam ettirmeleri ile kaimdir. Biz peygamberimizi bırakır, kitabımızı terk edersek ve ecdadımızın iyi ahlakını tatbik edemezsek hatırı sayılır bir millet olmaktan çıkarız. Asırlarca idaremi ve hakimiyetimiz altında yaşayan Avrupalılara, Hristiyanlara uyup onların bir nevi kölesi olmak bizim için en büyük felaket ve zillettir (Ayvalı, 1976).

1979 tarihinde yapılan ara seçimler sonrası III. Bülent Ecevit hükümetinin sona ermesinin ardından Türkiye bu defa farklı bir Milliyetçi Cephe Hükümeti teşekkülü ile tanışmıştır. AP’nin tek başına hükümet kuracak çoğunluğu elde edememesi üzerine hükümet teşekkülüne fiilen katılmamakla beraber destek veren MSP ve MHP, Süleyman Demirel’in tekrar Başbakan olmasını sağlamışlardır

(Kazdal, 2020). Mecliste yapılan güvenoylamasında “kabul” oyu veren MSP lideri Necmeddin Erbakan oylama sonrası “*ama tabii kerhen*” (Neziroğlu ve Yılmaz, 2015) ifadesini kullanmıştır. Bu ifadeden hareketle kurulan hükümete *kerhen Milliyetçi Cephe* veya *örtülü Milliyetçi Cephe* adı verilmiştir. Bu hükümette her ne kadar İslamcı çizgide yer alan MSP hükümette fiili olarak yer almasa da I. ve II. Milliyetçi Cephe hükümetlerinin söylem ve uygulamaları devam etmiştir.

Yukarıda bahsi geçen yılbaşı hutbesi II. Milliyetçi Cephe Hükümeti döneminde hazırlanmıştır. Ancak AP’nin dışardan destekli kurduğu kerhen Milliyetçi Cephe hükümetinin sona ermesinden yaklaşık üç ay sonra hazırlanan hutbede de yılbaşı ve yılbaşı kutlamalarına bakışta önemli bir değişiklik olmamıştır. Mukayese edilebilmesi açısından DİB’in Aralık 1980’de yayımladığı “*Yılbaşı*” başlıklı hutbesinin muhtevasını incelemek yerinde olacaktır;

(...) Henüz yılbaşı gelmeden bizde de hazırlıklar başlamıştır. Yılbaşı kutlamak için çeşitli programlar yapılmaktadır. Fakat unutulmamalıdır ki hiçbir Hristiyan Kurban yada Ramazan bayramını kutladığı görülmemiştir. Hangi yabancı ülke televizyonunda kandil günlerimizden bahsedilmiş, mübarek gün ve gecelerimiz anlatılmıştır (...) Her milletin kendine has bir dünya görüşü, kainat anlayışı mevcuttur. Karşılaştığı problemleri materyalist bir mantıkla çözmeye uğraşan egoist Hristiyan kültürüyle, cihana saadetler sunmuş bulunan İslam kültür ve medeniyetinin hiçbir ortak yanı yoktur. Onların kültürel hayatlarını taklit, cinayetlerin en büyüğüdür. Bizim yılbaşı denilen özel bir günümüz mevcut değildir. Bugün için düzenleyeceğimiz programımız yoktur. Bu günü sıradan bir gün olarak kabul etmek, hatta Hristiyan aleminin dini bir bayram kutladığını düşünerek daha büyük bir şuurla idrak etmek zorundayız (DİB, 15.12. 1980).

Yukarıda bahsi geçen hutbenin yer aldığı Diyanet Gazetesinde yayımlanan diğer hutbe ise “*Hicret ve Hicri Yılbaşı*” başlığını taşımaktadır. Hutbede; *hicret bir yerden başka bir yere göç etmektir. Peygamber Efendimiz Miladi 622 tarihinde Mekke’den Medine’ye göç etmiş, bu olay bütün İslam aleminde tarih başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Geçtiğimiz 9 Kasım 1980 Pazar günü bu önemli olayın 1401’inci yılının idrakiyle 15’inci asra başlamış olduk*, ifadeleri ile Hicret hakkında

bilgi verilmiştir. Burada dikkat çeken nokta hicri yılbaşının yıl dönümü olan kasım ayı içerisinde iki defa yayımlanan Diyanet Gazetesinde yer alan dört hutbeden herhangi birinde Hicret'e vurgu yapılmamış olmasıdır. DİB miladi yılbaşında hicri yılbaşı vurgusu yaparak insanların dikkat ve ilgisini bu yöne sevk etmeye çalışmıştır.

Her ne kadar hutbenin hazırlandığı dönemde askeri yönetim olsa da Diyanet teşkilatında Milliyeçi Cephe döneminde de etkili olan Türk İslam Sentezi'nin etkisinin devam ettiği görülmektedir. Zira 1978'de Diyanet İşleri Başkanı olarak seçilen Tayyar Altıkulaç görevine devam etmektedir. Hutbede kullanılan söylem ve yılbaşı kutlamalarına ait tutum ile 15.12.1977 tarihinde yayımlanan yılbaşı konulu hutbe önemli oranda örtüşmektedir. Her iki hutbede de yılbaşının tamamı ile Hristiyanlık gelenekleri çerçevesinde kutlanan dini bir ritüel olduğu ve Müslümanların bundan uzak durmaları gerektiği çerçevesinde telkinde bulunulmuştur. Bahse konu olan hutbeler her ne kadar farklı iktidarlar döneminde hazırlanmış olsalar da Milliyetçi Cephe Hükümetleri döneminde etkin ideolojik görüş olan Türk-İslam Sentezi anlayışı 12 Eylül 1980 Darbesinin ardından etkinliğini sürdürmüştür. Farklı iktidarın ortak bir ideolojiye sahip olması hutbelere söylem birlikteliği olarak yansımıştır. Her ne kadar süreç içerisinde birtakım değişikliklere uğramış olsa da Türk İslam Sentezi günümüze kadar etkinliğini sürdürmüştür.

DİB'in hazırladığı hutbelerin ve fetvaların dönemin siyasi ve sosyolojik yapısına göre değiştiğini "*Yılbaşı Gecesi*" ile ilgili farklı zamanlara ait açıklamalarında görmek mümkündür. Bu kapsamda yukarıda bahsi geçen hutbeden yaklaşık 26 yıl sonra dönemin Diyanet İşleri Başkanı Ali Bardakoğlu'nun yaptığı açıklamalar dikkat çekmektedir.

Diyanet İşleri Başkanı Ali Bardakoğlu, yılbaşı ile Noel'in farklı şeyler olduğunu bu çerçevede Noel bir dini bayram iken yılbaşının böyle bir özelliğinin olmadığını evrensel olarak kabul görmüş anneler günü gibi bütün insanlıkça kabul gören bir gün olduğunu belirtti. Ancak bu gecelerde dini ve örfi adetlerimize yakışmayan birtakım ritüellerle kutlamak doğru olmadığını dile getirdi. Yapılan kutlamalarda halkı rahatsız edebilecek davranışlardan ve dinimizin hoş karşılamadığı şeylerden uzak durulması gerektiğini belirterek bütün ülkenin yılbaşını kutladı (Hürriyet, 30.12.2003). Aynı konuda değişen siyasi ve sosyolojik duruma göre farklı

yorumlar yapan DİB'in bu tavrı takınmasında etkili olan en önemli faktörlerden birisi siyasi iktidarla aynı söylemi dile getirme ihtiyacını hissetmesidir. Dini kurallar her ne kadar değişmese de bu kuralların yorumlanması Diyanet teşkilatınca zaman içerisinde değişikliğe uğrayabilmektedir.

Cuma hutbelerinde ‘‘*Hicri Yılbaşı*’’ yıl dönümlerine ayrı bir ehemmiyet verilmiş ve İslam tarihi için bir kırılma noktası olarak anlatılmıştır. Hicretten kastın bir zorunluluk olduğu Müslümanların çeşitli zulüm, baskı ve tecritler neticesinde göç etmek zorunda kaldıkları vurgulanmıştır. Aynı zamanda hicret ile birlikte ortaya önemi ön plana çıkarılarak Müslümanlar arası paylaşma ve dayanışmanın önemli örneği olduğu vurgulanmıştır (Hülür, 2014). Bu kapsamda kerhen Milliyetçi Cephe hükümeti iktidarı dönemi içerisinde yer alan 15 Aralık 1979 tarihli ‘‘*Hicri Bin Dört Yüze Doğru*’’ başlıklı DİB hutbesinin içeriği dikkate değerdir.

(...) Hicretin 15 yüzyılının ülkemizde ve bütün İslam aleminde büyük törenlerle kutlanması için yapılan hazırlıklar ne kadar memnuniyet vericidir. Yapılacak en önemli işlerden biri de başta yüce Kur'an olmak üzere başlıca İslam klasiklerinin ve günümüzde bu muhteşem davaya kafasını ve kalemını adanmış şahsiyetlerin eserlerinin toplumun bütün kesimlerine dağıtılıp yaygınlaştırarak daha müessir bir hale getirilmesi olmalıdır. Eğitim sistemimizde büyük bir boşluk olarak göze çarpan dini eğitimin, Kur'an kurslarının yoğunlaştırılması, manevi İlimler Yüksek Okulunun açılması gerekmektedir (...) Ufukta parlamaya başlayan 15. yüz yıl güneşinin hem İslam hem bütün insanlık alemine hayırlı uğurlu olmasını ulu yaratandan niyaz etmekteyiz. Ve niyaz etmekteyiz ki, bu kutsi savaşta bizlerin de payı olsun. Allah İslam'a layık olduğu şanı, şerefi, şuurunu en kısa zamanda yeniden nasip eylesin (...) 15. Hicri 21. Miladi yüzyılın İslam Çağı olması dileğiyle (DİB, 15.12.1979).

Hicret konusunu ele alan bir diğer hutbe ise 1 Aralık 1979 tarihinde yayımlanan ‘‘*Hicret*’’ başlıklı Cuma hutbesidir. Bu hutbede cemaate hicretin öneminin anlatıldığı bölümde şu bilgilere yer verilmiştir:

Hicret imanın küfre, adaletin zulme, ilim ve irfanın cehalete karşı üstün gelmesinin başlangıç tarihidir. Hicret Hz. muhammed'in hak dini yaymada başarıya ulaşmasını sağlayan önemli olaydır. Hicret Muhacir ile Ensar'ın

İslam'ın birliği ve Hz. muhammed'in önderliği ile kaynaşarak dünya durdukça örnek olacak din kardeşliğini yaşadıkları zamanlardır. Hicret Bedir Savaşı ile başlayan ve bugüne kadar devam edenzaferlerin ve fetihlerin başarılmasını sağlayan cihad ruhunun imanlı gönüllere aşılandığı bir zamandır. Hicret, önce Arabistan'ı sonra bütün dünyayı aydınlatan Kur'an ve İslam ilminin öğretilmesiyle başlanıldığı bir tarihtir (DİB, 01.12. 1979).

Hicretin anlatıldığı Cuma hutbeleri ile yılbaşının anlatıldığı hutbeler mukayese edildiğinde; Hicret konusunun İslami bağı da kullanılarak oldukça müsbet bir bakış açısıyla ele alındığı görülmektedir. Bu algının oluşmasında Hz. Peygamberin hicretine yüklenilen manevi anlamın etkisi oldukça fazladır. Ancak miladi yılbaşı anlatımlarının hemen hemen tamamı menfi olarak ele alınmış yılbaşı bağlamı yapılan bütün işlerin İslam dinine aykırı olduğu vurgulanmıştır. Yılbaşı ve Hicret İslamiyet ve Hristiyanlık dinlerine ait farklı değerler olarak ele alınmış, hutbelerden cemaate aktarılan bilgilerle kavramlar adeta dini ayrılık çizgisi olarak kabul edilmiştir.

DİB ahlaki değerleri konu alan hutbe çalışmalarına devam etmiş 1 Ocak 1977 tarihli hutbede bu defa "*dürüstlük*" kavramını başlık olarak seçerek insanları bilgilendirme yoluna gitmiştir. Devletlerin eğitimdeki temel gayelerinden biri kendi ideolojik yapısı ve idealleri çerçevesinde şekillenmiş dürüst ve güvenilir vatandaşlar yetiştirmek olmuştur.

(...) Sözde ve özde doğru olmanın ve doğruluğu savunmanın ictimai hayat üzerinde mühim etkisi vardır. İnsanın, yaşadığı sürece sayılamayacak kadar çok olan ihtiyaçları doğruluğu sayesinde temin edilebilir. İnsanlar arasında ictimai bağların ve insani münasebetlerin kuvvetlenmesi için en büyük amil doğruluktur. Bir topluluğun fertleri arasındaki münasebetler, dürüstlük ve samimiyet esaslarına dayanmalıdır. Birbirini aldatan ve atlatan, birbirine hile ve haksızlık yapan ferdlerden meydana gelen toplumda huzur ve aheng olmaz. Böyle bir toplumda fikir ve ilim adamları yetişemeyeceği gibi önemli ve büyük işlerde başarılamaz. Başkalarını aldatmak ve hile yapmakta kullanılan zekanın ileri hamleler yapması düşünülemez (...) Ticaretinde dürüst olan, kimseye hile ve haksızlık yapmayan ticaret erbabının kıyamet gününde peygamberlerle beraber olacakları

peygamberimiz tarafından müjdelenmiştir. Bir insan için bundan daha büyük bahtiyarlık düşünülemez...(DİB ,01.01.1977).

I.Milliyetçi Cephe Hükümeti koalisyon protokolünün eğitim başlığı altında dile getirilen temel hedefler içerisinde milli bütünlük, milli kültür hareketi, milli ve manevi değerlerin güçlendirilmesi gibi kavramların yer alması ülkenin içerisinde bulunduğu durum hakkında bilgi verir mahiyettedir. İnsanlar arasındaki güvenin azalması, sosyal hayatta ve ticari hayatta “*dürüstlük*” kavramının dejenere olarak değersizleşmesi ile toplumsal kargaşa daha da artmıştır. Bu soruna çözüm yolları arayan devlet Diyanet teşkilatının eğitici işlevinden yararlanarak hutbeler aracılığı ile problemli konuyu halkın daha yakından görmesini sağlamak istemiştir.

I. Milliyetçi Cephe Hükümeti, devletin içerde ve dışarda bir çok önemli sorun ile mücadele ettiği bir dönemde kurulmuştur. Ülkenin bir çok yerinde kargaşa, çatışma, öğrenci olayları, iktisadi problemler baş göstermiş (Akıncı, 2010) toplum adeta kaosa sürüklenmiştir. Toplumun farklı farklı siyasi ve ideolojik düşünceler neticesinde birbirinetahammül edemeyen karşıt kutuplara ayrılmış olması karşısında DİB 1 Haziran 1976 tarihinde yayımladığı hutbede “*İslam’da Kardeşlik ve Beraberlik*” konusunu ele alarak devletin adeta sözcülüğünü üstlenerek insanlara Cuma namazı vasıtası ile uyarılarda bulunmuştur.

Dinimiz müslümanlar arasında kardeşliğin, birlik ve beraberliğin sağlanması üzerinde önemle durur. Her müminin bu husus için gayret göstermesini ister. Çünkü Allah Kur’an-ı Kerim’inde gerçekten “‘bütün müminler kardeşler, öyleyse kardeşlerinizin arasını ıslah ediniz” buyurmaktadır (...). Görülüyor ki dinimiz birliğin sağlanması ve müslümanlar arasında ayrılık bulunmamasını öngörmektedir. Keza Kur’an-ı Kerim’de “‘birbirinize buğz etmeyiniz, birbirinizi gıybet etmeyiniz, birbirinizi aldatmayınız” mealindeki emirler cemiyette kardeşliğin ve beraberliğin esasını getirmektedir. Dinimizin cemiyette birliğe ne kadar önem verdiği açıkça müşahede edilmektedir. Rasullullah cemaat yani birlikte rahmet, ayrılıkta azap vardır, kim ki tefrika çıkarırsa bizden değildir buyurarak bozgunculuğun, ikilik çıkarıcılığın müslümanlıkla bağdaşmayacağını işaret etmişlerdir... (DİB, 01.06.1976).

İstanbul ve Konya’da yaşanan öğrenci kavgası neticesinde sekiz öğrenci yaralanmıştır. Üsküdar ilçesinde bir üniversite öğrencisi vurulmuştur. Kocaeli şehrinde Ülkücü gençleri korumak amacıyla polise silahla karşı koyan vali şoförü tutuklanmıştır. Ayrıca Konya’da çalışmakta olan bir öğretmen Ülkü Bir’e mensup olan öğretmenlerce mezarlığa götürülerek darp edilmiştir (Milliyet, 13.05.1976). Gazete haberi ve hutbe bir bütün olarak değerlendirildiğinde hutbelerin güncel siyasi, sosyal ve ekonomik olaylarla paralellik gösterdiği açıkça görülmektedir. Devlet hutbenin insanlar üzerindeki etkisini hemen her geniş çaplı olayda kullanma yoluna başvurmuştur. Bahsi geçen hutbe ile aynı doğrultuda hazırlanan bir diğer hutbe ise III. Milliyetçi Cephe hükümetinin kurulma aşamasında 1 Kasım 1979 tarihinde yayımlanmış olan ‘*İslamda Birlik ve Kardeşlik*’ başlığını taşıyan hutbedir.

İslam dini, ayrılığı değil, beraberliği, birleştirici ve bağlayıcıdır. İlmün fenin bu kadar ilerleyip geliştiği, insanların idrak ufkunun göz alasıya genişlediği aya gidildiği, uzayın fethedildiği bu içinde bulunduğumuz çağ İslam dininin olanca feyzi ile anlaşılacağı çağdır. İslam dini insanı dünyada ve ahirette saadete ulaştırmak, insanı faziletli bir hayata erdirmek, insana hürriyeti, adaleti, eşitliği sağlamak için gelmiştir. İslam dini, sevgiyi saygıyı birlik ve beraberlik içinde kardeşçe yaşamayı emreden, düşmanlığı, çekişmeyi, bölünüp parçalanmayı yasaklayan yüce mevlamızın tek ve en son yaşama nizamıdır (...) Dinimiz tevhid dinidir. Bu itibarla birlik ve dirlik dinidir. Millet olarak vatan sathında birliğe, dirliğe ve birlikten doğan bir diriliğe daima muhtacız. Yakın ve uzak tarihimizin bu konuya ışık tutacak hadiseleri vardır. Ayrılıp didişince kaybetmişiz yek vücut olunca kazanmışız (...) Millet olarak yükselmek, gelişip ilerlemek, dış güçlere muhtaç olmamak, ayakta durmak, gelişmek, düşüncede, inançta, gayede birlik ve beraberliği sağlamakla mümkündür (...) Sağcı demiş ayrılmış, solcu demiş ayrılmış, ilerici demiş ayrılmış, gerici demiş ayrılmış, Doğulu demiş ayrılmış, Batılı demiş ayrılmış memleketin geleceğine güvenle bakmak saflık olur... (DİB, 01.11.1979).

Hutbeyi içinde bulunulan toplumsal ve siyasi olayları da dikkate alarak değerlendirmek yerinde olacaktır. Yozgat’ta PTT müdürünün şoförünün cesedi işkence edilmiş bir vaziyette bulundu. Bu olayın dışında Urfa, İzmir ve İstanbul’da dört ceset daha güvenlik güçleri tarafından bulundu. Bir önceki gün evinde öldürülen

TÖBANK İstanbul bölgesi müdür yardımcısı Noyan'ın sağ görüşe mensup olduğu soruşturmayı yürüten emniyet mensuplarınca belirtildi. Noyan'ın yakın akrabaları Bank-Sen tarafından tehdit edildiği belirtildi (Milliyet, 05.11.1979).

Türkiye'de Milliyetçi Cephe hükümetleri dönemi ve bu hükümetlerin içerisinde yer alan ara dönemlerde kurulan Bülent Ecevit hükümetleri dönemlerinde de sokak olayları, siyasi ayrışmalar, cinayetler devletin temel sorunu olmuştur. Toplumdaki kutuplaşma uç noktalara kadar ulaşmış kişiler ve gruplar basit görüş ayrılıkları ve günlük siyasi çekişmeler nedeniyle silahlı kavgalar eder duruma gelmiştir. Devlet bir taraftan emniyet ve askeri gücü vasıtasıyla olayları kontrol altına almaya çalışırken diğer taraftan da dini değerler ve tarihi geçmişi kullanarak hutbeler aracılığıyla toplumu kontrol altında tutmaya çalışmıştır.

Toplumsallık ve milli beraberlik dini söylemlerde referans olarak sıkça kullanılan noktalardan biridir. Kişilerin ancak mensubu oldukları sosyal çevrenin kültürel değerlerini benimseyerek varlıklarını sürdürebilecekleri temel görüş olarak kabul edilerek, bireyin toplumun temel aldığı maddi ve manevi değerleri benimsemesi ve buna uygun davranışlar geliştirmeleri beklenmektedir. Dini vurgu ve söylemler kişilerin kendilerini toplumun bir parçası olarak kabul etmelerini ve bu doğrultuda tavır takınmalarını sağlamaya çalışır. Ancak ortak bir söylem ve birliktelik oluşturma çabası olarak gözüken bu durum bazen eşitsizlik ve haksızlıkların kardeşlik vurgusu ve yardımlaşma düsturu ile üzerinin örtülmesine veya toplumda farkındalık oluşmasını sekteye uğratabilir (Hülür, 2014). Toplumda var olan olumsuzluklar bu gibi güzel adlandırmalar nedeniyle fark edilemeyebilmektedir.

Teşekkül eden bütün Milliyetçi Cephe hükümetlerinin iç politika alanındaki ana meselesi ülke geneline yayılmış olan anarşiye varan olayları kontrol altına alıp sosyal hayatı normalleştirmek olmuştur. Ancak bu pek de mümkün olmamıştır. Devlet maddi gücünü ortaya koyarken, bir yandan da hutbeler ile halkı bilinçlendirme ve bilgilendirmeye çalışmıştır. Önceki Milliyetçi Cephe hükümetlerinde olduğu gibi Kerhen Milliyetçi Cephe döneminde de hutbeye bu durum yansımıştır. 1 Şubat 1980 tarihinde “*Anarşinin Sebepleri ve Yok Edilme Çareleri*” başlığıyla yayımlanan Cuma hutbesi bu kapsamdadır.

İnsanlar ferd ferd değil, cemiyet halinde yaşayacak fitrattayaratılmış olduklarından toplu halde yaşamaya muhtaç ve mecburdurlar. Bir cemiyetin ahenkli olarak, huzur ve sükun içinde yaşayabilmesi de fertlerin aynı inanca sahip olmaları, aynı hayat düsturlarını kabul etmeleri, elbirliği, gönül birliği ve iş birliği yapmalarıyla mümkündür. Aynı düşünceleri paylaşmayan, değişik inançlar taşıyan ve birbirlerinin hukukuna riayet etmeyen fertlerden meydana gelen cemiyetlerde huzur ve sukun bulunmaz, böyle cemiyetlerde anarşi meydana gelir. Anarşi ortamlarında insanların canları, malları ve ırzları emniyette olmaz ve her an tehlike ile karşı karşıya bulunur (....) Anarşi insan toplumlarında meydana gelir. Yani anarşiyi yapan unsur insandır. Anarşistler için katil, gasp, hırsızlık, ırza geçme gibi hadiseler normal sayılır. Halbuki Allah’a ve ahiret gününe gerektiği şekilde inanan bir kimse ne Allah’ın haklarına, ne de kulların hakkına tecavüz edebilir (....) Durum böyle olduğuna göre anarşinin yok edilebilmesi için onun beslenip büyüdüğü küfür ortamının yok edilmesi, insanların kalplerine imanını yerleştirilmesi gereklidir. Şurası muhakkak ki her zaman ve her yerde Allah’ın insanları murakabe ve müşahede ettiği, bu dünyada onların yaptıklarının karşılığını öbür dünyada mutlaka vereceği inancı, suçları ve kötülükleri önleyen, insanları iyiliğe sevkeden en önemli amildir. İmandan mahrum olan kimselerin suç işlemesine polis, jandarma, bekçi, zabıta, kanun ve mahkemelerin mevcudiyeti engel olamamaktadır (DİB, 01.02.1980).

DİB’in anarşi ve sebep olduğu olumsuzluklar üzerine hazırladığı hutbe dönemin sosyal ve siyasal olayları göz önünde bulundurulduğunda mahiyeti daha iyi anlaşılmaktadır. Bu çerçevede Milliyet (31.01.1980) gazetesinin “*Ecevit ve Demirel Anarşiyi Lanetledi*” başlığını taşıyan haberi toplumsal sorunlar ve hutbeler arasındaki bağlantıyı ortaya koymaktadır. Gazetede haberinde; Abdi İpekçi’nin ölümünün birinci yıl dönümü münasebeti ile düzenlenen seminerde konuşma yapan Süleyman Demirel, ülkemizde bugün halledilmesi gereken ana mesele anarşi ve sokak olaylarının durdurulması, anayasa ve yasaların gücüyle toplumsal huzur ve güven ortamının bir an önce sağlanması için uzanca bir süredir geniş kapsamlı mutabakat çalışmaları yapılmakta idi lakin anarşi ile fikir hürriyetini isteyerek veya istemeyerek karıştıranlar bu mutabakatın olmasını engellediler. Hal böyle iken ölen ve yiten yüzlerce canın sonunda artık memleketimizde anarşinin temel mesele

olduğu anlaşılmış olsun, ifadelerini kullandı. Aynı programda kürsüye çıkan Bülent Ecevit, sadece bağınaz kişiler kendi düşündüklerinin doğru olduğu kanısındadırlar. Bu kişiler sahip oldukları saplantılı düşüncelerden dolayı farklı düşünenleri öldürebilirler. Bundan dolayı bağınaz kişi canı de olabilir, zalim de olabilir, diyerek konuşmasını tamamlamıştır.

I.Milliyetçi Cephe Hükümet programında yer alan temel konulardan biri toplum sağlığı ve genel sağlık sigortasının yaygınlaştırılması hedefi olmuştur. Bu kapsamda sağlık hizmetlerinin sosyalleştirilmesi, sağlık hizmetlerine yaygınlık kazandırılarak ülke genelinde dengeli bir hizmet sunmak, sağlık hizmetleri kapsamında koruyucu hizmetlere önem vererek toplum sağlığını iyileştirmek (Neziroğlu ve Yılmaz, 2015) gibi hedefler belirlenerek meclis onayına sunulmuştur. DİB tarafından 01 Ocak 1976 tarihinde hazırlanan “*Sağlık ve Düşmanı Verem*” başlığını taşıyan Cuma hutbesi ile toplumun geneline yaygın eğitim hizmeti vasıtası ile sağlık bilinci verilmek amaçlanmıştır.

(...) İnsanlardan çoğunun aldandığı iki nimet vardır: Vücut sıhhati ve boş vakit diyen peygamberimiz, adeta çağımız insanının içini okumakta ve sağlığın önemine işaret etmekteydi (...) Sağlık üzerine ne kadar dil döksek, hikaye üstüne hikaye anlatsak yine de onun kıymetini hakkı ile bilemez ve onu hastalıklı bir insan kadar idrak edemeyiz. Kısaca sağlığın ne olduğunu hastadan sormak lazım. Fakat şüphesiz ki sağlığın kıymetini, onu kaybetmiş bir insan anlayış ve hasretiyle idrak edebilme, o anlayışla ona sahip olabilme her akıllı insandan beklenen tabii bir davranıştır. Bunun için de her medeni insanın sağlık kuruluşlarına çeşitli yollarla yardımcı olmasını en azından bir insanlık görevi kabul etmek gerekir (...) Hastalıktan korunmak için çocuklara doğuştan BCG verem aşısı yaptırmak, açık ve temiz havalı yerlerden istifade etmek, temizliğe azami derecede önem vermek, içki, kumar ve safahattan kaçınmak, vücudun ihtiyacı olan uyku ve istirahati ihmal etmemek, her olur olmaza üzülmek vücudun tahammül gücünü azaltmamak. Kısacası, bu sayılan hususlardaki islami düsturlara riayet etmek. İçli dışlı sağlıklı olabilmenin en kestirme ve sıhhi yolu budur (DİB, 01.01.1976).

DİB’in yukarıda bahsi geçen hutbenin yayımlanmış olduğu gazetenin başyazarı da aynı doğrultudadır.

Hayat, keremi sonsuz olan rabbimizin bize ihsan ettiği en değerli nimettir. Sağlık ve afiyet içinde olduğu zaman, ancak insan o hayat nimetinin içinde huzur duyar ve mutlu olur. Çoğu zaman değerini bu milletin yokluğu ve hastalığı halinde anlar. İnsan hayatı, yüce mevlanın verdiği bu büyük lütüf her canlı için belirlidir. Hayat onun ezeli ve ebedi bilgisiyle sınırlıdır. İnsanın ömrü, dünya hayatından kendisine ayrılan kısacık bir bölümdür. İnsan hayatını yaşayışını en iyi şekilde biçimlendirmek zorundadır. Yoksa yazık eder kendisine, hayatını boşuna harcamış olur (Doğan, 1976).

Hükümet programında yer alan hedefler ve “*Sağlıkta Sosyalizasyon*” hedefi kapsamında hazırlanmış olan hutbede sadece hekim tedavisinin değil aynı zamanda kişilerin de şahsi bakım ve sağlığına önem göstermesi gereği belirtilmiştir. Dini hizmet veren bir kurum ve dini bir ritüel olan Cuma hutbesine mündemiç bir şekilde sağlığın öneminin anlatılması ve bunun toplumun tabanına kadar yaymak için camilerin seçilmiş olması hükümet programında yer alan sağlık sosyalizasyonu ile birebir örtüşmektedir.

Sağlıkta sosyalizasyon çalışmalarının başlangıcı ülkemizde I. Milliyetçi Cephe Hükümeti öncesindedir. 1963 yılında Muş’ta uygulanmaya başlayan proje Milliyetçi Cephe hükümetlerinin de temel hedefi olmuştur. Lakin ülke geneline yayılması 1983’te ancak gerçekleşebilmiştir. Bu projenin temel kriteri geniş bölgedeki tek başlıklı hizmeti terk ederek dar bölgede çok amaçlı, çok yönlü hizmet sağlamaktır. Bu sistemin temelini sağlık ocakları ve dolayısı ile sağlık ocakları hekimleri oluşturmaktadır. Bu kapsamda sağlık ocağı hekimlerinin özel muayenehane açması yasaklanmıştır. Fakat bu yasak uygulama esnasında sürekli hale getirelememiş bu durum da projede aksaklıkların oluşmasına neden olmuştur. Sistemin iyileştirilmesi çerçevesinde İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda Genel Sağlık Sigortası yasasının çıkartılması yer almış lakin kanun halini almamıştır. 1978 yılında kamu hastanelerinde çalışmakta olan doktorların da özel muayenehane açması kanun ile yasaklanmıştır. Ancak daha sonra serbestiyet getirilmiştir. Sağlık alanında yaşanan bu yasaklamalar ve serbestiyetler neticesinde standart oluşturulamamış bu durumda hizmetlerin aksamasına neden olmuştur (Kasapoğlu, 2016). Diğer alanlarda olduğu gibi sağlık alanında da yapılması planan veya yapılmakta olan birçok çalışma ya tamamlanamamış yada hiç başlanamamıştır. Bu

durumun yaşanmasında temel etken devletin içinde bulunduğu ekonomik zorluklar, siyasi çalkantılar ve kurulan hükümetlerin kısa ömürlü oluşunun ortaya çıkardığı istikrarsız politikalaradır.

Sağlık konusunda DİB yukarıda bahsi geçen hutbeden yaklaşık dört ay sonra 01 Nisan 1976 tarihinde “*Kadın ve Sağlık Eğitimi*” başlıklı yeni bir hutbe hazırlamış ancak bu hutbede “kadın” konusunu da ekleyerek konuyu daha özel bir hale getirmiştir. Sağlığın yanında kadın, aile ve analık kavramının önemini vurgulayan metinde şu vurgular öne çıkmıştır;

Sıhhat insanların gereği kadar kıymetini takdir edemediği ancak hastalandıktan sonra kıymetini anlayabildiği büyük bir nimettir. Dünya ahiret saadeti onunla kazanılır. Dünyanın saadetine katkıda bulunacak servet onunla elde edilir. Allah’ın hoşnutluğunu kazandıracak kulluk vazifeleri onunla yapılır (...) Sevgili Peygamberimiz; “Allah katında kuvvetli mümin, zayıf müminden daha hayırlı ve daha sevimlidir” buyurmuştur (...) İslam dininin asırlarca önce üzerinde titizlikle durduğu bu konunun önemini idrak eden dünya insanlığı Dünya Sağlık Örgütünü kurmuş ve insan sağlığı ile daha yakından ilgilenmeye başlamıştır (...) Türkiye Halk Sağlığı Eğitimi Millî Komitesi de bu yıl “Kadın ve Sağlık Eğitimi” konusunu işlemeyi kararlaştırmıştır (...) Eğitimde kadının rolü çok büyüktür. Kadını eğitmek toplumu eğitmek demektir. Toplumun en küçük birimi ve temel taşı ailedir. Aile eğitimin ocağı, sıhhat ve saadetin kaynağıdır (...) Görüldüğü gibi asırlarca önce kadına, kadın sağlığına ve sağlık eğitimine büyük önem veren dinimiz sıhhatli kalabilmek için hastalık gelmeden önce tedbirini almayı emreder (DİB ,01.04.1976).

Hutbede kadın, analık, sağlık, eğitim gibi farklı farklı başlıklara yer verilmesi nedeniyle genel anlamda konu bütünlüğü sağlanamamıştır. Bu durum dönemin eğitim-öğretim durumunu da göz önünde bulundurarak değerlendirildiğinde hutbenin cami cemati tarafından anlaşılmasını zorlaştırmıştır. Dönemin genel problemlerine yer verilerek toplumun bu problemlere karşı duyarlı olması amaçlanmıştır. Özellikle sağlık konusu ile hutbeye başlanılarak insanların sağlıklı hayatın devamının sağlanması için tedbir alınması gereği noktasında farkındalık düzeyleri artırılmak istenmiştir. DİB sağlık temalı hutbeler hazırlamaya devam etmiş 1 Nisan 1977

tarhinde ‘‘Sağlığımız’’ başlıklı yeni bir hutbe yayımlamıştır. Hutbede şu vurgular dikkat çekmektedir:

(....) Vücutça sağlık ve afiyette olmayan fertlerin meydana getirdiği toplumlarda çalışma gücü az olacağından, medeniyet ve teknik alanındaki katkılar ve iç huzur da az ve noksan olacaktır. Önümüzdeki hafta sağlığın korunması için aşı haftası kampanyasının açıldığı günlerdir. Biz aşının tıp yönünden tahlilini yapacak değiliz. Zira aşının sağlık yönünden faydaları tıbben tesbit edilmiş, faydaları birçoklarımızca müşahede edilmiştir. Müslüman halkımızın bu imkandan faydalanarak çocuklarını mutlaka aşılatmalarını, aksi takdirde ileride zuhur edecek bir hastalıkla ilgili sorumluluk altına gireceklerini belirtmek isteriz. Devletçe açılmış bulunan bu çeşit aşılar a mutlaka ilgi göstermeliyiz. Ayrıca çocuklarımızı en ufak bir şüphede doktorlara göstererek yapacakları tasiyelere behemahal uymalıyız. Böylece genç neslimizin vucut sağlığı içinde sağlam ve zinde olarak yetişmesine vesile olmalıyız (DİB, 01.04.1977).

Hutbenin içeriği tahlil edildiğinde siyasi iktidarın yönlendirmesiyle hazırlanmış olduğu intibasını uyandırmaktadır. Zira yakın zamanda yapılacak olan çocuk aşılama çalışmasına katılımın sağlanması a yönelik yapılan maddi ve manevi vurgular bu ihtimali güçlendirmektedir.

II. Milliyetçi Cephe hükümetinin de gerçekleştirmek istediği hedefler arasında sağlık standartlarının yükseltilmesi olmuştur. Başbakan Süleyman Demirel meclise hitaben okuduğu hükümet programında sağlık konusunda şu maddelere yer vermiştir (Neziroğlu ve Yılmaz,2015):

- *Sağlık hizmetlerinde temel hedefimiz vatandaşlarımızın sağlık seviyesini yükseltmek ve bu hizmetlerin bütün ülkeye dengeli şekilde yayılmasını sağlamak ve herkesi sağlık sigortasına kavuşturmaktır.*
- *Hastanelerimizin ve hasta yataklarının sayısı, hasta yatak oranı düşük olan illere öncelik verilerek artırılacaktır.*
- *Sosyalizasyon hizmetleri yeniden değerlendirilecek ve müessir hale getirilmesi için gereken tedbirler alınacaktır.*
- *Sağlık hizmetlerinde koruyucu hizmetlere ağırlık verilecek, tedavi edici hizmetler geliştirilecektir.*

- *Bulaşıcı hastalıklarla mücadeleye devam edeceğiz.*

I.Milliyetçi Cephe hükümetinin de temel meselelerinden olan sosyalizasyon hizmetleri konusu yeni kurulan hükümetin hükümet programına alınarak meselenenin ehemmiyeti ortaya konulmuştur. Zira dönemin şartları çerçevesinde değerlendirildiğinde sağlık hizmetlerinin ülkenin birçok noktasına ulaştırılmasında önemli problemlerin yaşandığı gözükmemektedir. Ayrıca özellikle kırsal kesimlerde yaşanan salgın hastalıklar toplum sağlığı açısından önemli sorunlar arasında yer almaktadır. Devlet bu noktada halka ulaşip bilgi vermek önleyici ve iyileştirici tedbirler alabilmek amacıyla bir yaygın eğitim vasıtası olan hutbeleri her zaman aracı olarak kullanmayı tercih etmiştir. Bu çerçevede 15 Ekim 1977 tarihinde ‘*Kolera ve Sağlığımız*’ başlığını taşıyan Cuma hutbesi hazırlanmıştır .

(...) Kainatı insana hizmet için yaratan Allah bizce zararlı olan varlıkların zararlarından kurtulmanın yollarını gösterdiği gibi, dermanlarını da halk etmiş, bu dermanlardan şifalanmamız için ayrıca akıl nimetini ihsan etmiştir (...). Bizlerce zararlı sayılan varlıklar içinde gözle görülmeyenler de çoktur. Bunlardan birisi koleradır. Bu bulaşıcı mikroplu ve gözlerle görülemeyek ellerle tutulamayacak derecede küçük olmakla beraber, en tehlikeli hastalıkların birisi ve birincisidir. Balkan Harbi esnasında yurdumuza dışardan sirayet eden bu hastalık yüzünden pek çok can kayıpları verildiği Sağlık Bakanlığı tarafından bildirildiği gibi bir çok aile ocaklarının da kapandığını yaşlılarımız hikaye etmektedir (...) Memleketimizin dört yanda kolera yüzünden yavrusunu kaybeden anneler görünüyor, diğer taraftan yavrularının kemale ermesi için hayatın zorlukları ile çarpışan bababaların çeşitli gönül azaplarını teskin eden yavruların ebedi alemin yolcusu olarak sık sık içimizden çıktığı görülüyordu (...) Öyleyse sevgili kardeşlerim gaflet uykusundan uyanalım, öyle bir hastalık gelmeden gerekli tedbirleri alalım, içimizi dışımızı temizleyelim ve sağlığımızı koruyalım (DİB,15.10,1977).

Camiler bu hutbe ile adeta bir sağlık eğitimi merkezi hüviyetine bürünerek insanları olası tehlikeli hastalıklara karşı uyarmıştır. Devlet aygıtı maksatının hasıl olabilmesi için görünüşte birbirinden oldukça uzak iki kurumu; Sağlık Bakanlığı ve DİB’i ortak bir amaç çerçevesinde aynı minvalde hareket ettirme yolunu seçmiştir. Maddi bir hastalık olan ‘*kolera*’ manevi yönden de farklı bir şekile büründürülerek

insanlarda maddi ve manevi farkındalık oluşturulmak istenmiştir. Yukarıda bahsi geçen hutbeden iki ay sonra bu defa “*Sıtma Hastalığı ve Korunma Yolları*” başlığı ile bir hutbe daha yayımlanmıştır. Hutbede şu bilgilere yer verilmiştir:

(...) İnsan sağlığını tehdit eden her şeyle mücadele etmelidir. İnsan sağlığını tehdit eden pekçok çeşit hastalık vardır. Bunlardan biri de sıtma. Bu hastalık bugün memleketimizin bazı bölgelerinde yayılma istidatı göstermektedir. Önüne geçilmediğitakdirde yurdumuzun her tarafına yayılabilir. Bu itibarla sıtma olsun olmasın her bölgede sıtma hastalığına ve onun yayımına sebep olan her şey ortadan kaldırılmalıdır. Bilindiği gibi sıtma hastalığını yapan sivri sinektir. Sıtma bulaşıcı fakat tedavisi mümkün olan bir hastalıktır. Sıtmalı bir insanın kanını emen sivri sinekler bunu başka insanlara bulaştırır (15.01.1978).

DİB teşkilatı bu hutbe ile önleyici ve iyileştirici bir fonksiyon yüklenmiştir. Zira dönemin önemli salgın hastalıklarından biri olan sıtma ile mücadelede DİB, siyasi otoritenin halka hızlı ve etkili ulaşmasında aracı rolü üstlenmiş bu sayede insanların salgın hastalığa karşı farkındalığının artırılmasında önemli bir görevi yerine getirmiştir. Bu hutbe her ne kadar II. Milliyetçi Cephe hükümetinin dağılmasından on gün sonra irad edilmiş olsa da DİB’in hutbelerindeki mükerrerlik doğrultusunda değerlendirilebilmektedir. Yine sağlığın ana muhteva olduğu bir başka hutbe III. Ecevit hükümetinin ilk ayları olan 15 Mart 1978 tarihinde “*Kanser*” başlığı ile kaleme alınmıştır. Hutbenin muhtevası şöyledir:

(...) Sağlığımızı bozan sebepler arasında hiç şüphe yok ki pekçok hastalık adını sayabiliriz ama bir hastalık vardır ki son zamanlarda her ülkede olduğu gibi bizim ülkemizde de insan sağlığına musallat olmaya başlamıştır. Buna kanser hastalığı verilmektedir. Bu hastalıktan kurtulmanın tedbirlerini şöyle sıralayabiliriz: kontrolde pis olduğu anlaşılan suları içmemek, içlerinde boya gibi yabancı maddeler bulunan hazır yiyecek ve içecekleri yememek ve içmemek, el ayak ve çevre temizliğine dikkat etmek (...) Diğer çareler ise bu hastalığa yakalanmış olanların ihmal göstermeksizin hemen doktora başvurmalarıdır. Bu hastalığın bizi ikaz eden işaretleri şöyle sıralanabilir: memede veya vücudun başka bir yerinde gözüken sertlik veya şişlik, uzun süren tedavi ile kapanmayan yaralar, siğil

ve benlerin birden büyümesi renk ve şekil değiştirmesi, vücudun herhangi bir yerinden gelen akıntılar ve normal dışı kanamalar... (DİB,15.03.1978)

Hutbede daha önce sağlık konusunda yayımlanmış hutbelerde olduğu gibi verilen bilgilerde öncelikle farkındalık oluşturulmak istenmiştir. Kanserin yeni yaygınlaşma başladığı vurgusu yapılan hutbe ile hastalığa karşı insanların bilinçlenmesi ve kendilerini korumaları amaç edinilmiştir. Bu hutbe sağlık kurumları ile DİB arasında sağlanmış olan birlikteliğe önemli örneklerden birini oluşturmaktadır.

Milliyetçi Cephe hükümetleri içerisinde yer alan partilerin eğitim – öğretim konusundaki temel gayeleri belli konularda ortaklık göstermektedir. MSP’nin parti programında eğitim hedefi; *“fertlerin manevi varlıklarını geliştirme, vazifesinin layıkıyla ifası suretiyle yeni nesillerin her şeyden önce edep, ahlak ve fazilet numunesi olarak yetiştirilmesi”* (<https://www.tbmm.gov.tr>) şeklinde belirtilmiştir. AP ise parti programında eğitim hedefini; vatandaşların özgür birer vatandaş olarak varlığı zorunlu olan karakterli, seviyeli, kültürlü ve ahlaklı kişilerin yetiştirilmesi şeklinde belirtmiştir. MHP’ nin milli eğitimden beklentisi; beden, ruh, karakter, fikir, ahlak güçlerinin birlikte geliştirilmesi temel kriter kabul edilmiştir. CGP de diğer partilerde olduğu gibi eğitim hedefini milli ve manevi değerlerimizi layık oldukları şekilde korumak ve yüceltmek şeklinde belirlemiştir (Aslan, 2018). Milliyetçi Cephe’yi oluşturan partilerin hepsinde manevi değerlere vurgunun olduğu dikkat çekmektedir.

I.Milliyetçi Cephe hükümeti proramında ve koalisyon programında yer alan milli eğitim temelli hedefler partilerin programları ile paralellik göstermektedir. Bu kapsamda hazırlanan hükümet programında ahlaki ve manevi değerler vurgusu ön plana çıkmaktadır. Bununla birlikte demokratik ve laik değerleri benimsemiş vatani ve milleti için çalışan fertlerin yetiştirilmesi ana amaçlar arasındadır. Eğitim öğretimde hedefler belirlenirken bu amaçların gerçekleşmesi için ön koşul olan fırsat ve imkan eşitliği, burs, kredi gibi öğrencilerin eğitim öğretime faydalı olacak işlerin hayata geçirilmesine öncelik verileceği hedefi hükümet programı çerçevesine alınmıştır (Neziroğluve Yılmaz, 2015).

DİB teşkilatı tarafından 15 Nisan 1976 tarihinde camilerde okutturulan “*Çocuk Terbiyesi ve Çocuk Hakları*” başlıklı hutbe dönemin iktidarının eğitim - öğretim ile ilgili hedefleri minvalinde hazırlanmış intibainı uyandırmaktadır. Zira hutbede yer alan;

Her milletin hedefi, geleceği iyi nesiller yetiştirmek, her anne ve babanın arzusu da, yararlı çocuklara sahip olmaktır. Bu sebeple cemiyet ve aile, yetişecek neslin üzerine ehemmiyetle eğilmek ihtiyacını duyar ve onu en güzel şekilde eğitmeyi gaye edinir (....) Kur'an-ı Kerim, müslümanlara; nefsinizi ve çoluk çocuğunuzu ateşten koruyunuz buyurmaktadır. Burada onları istenen şekilde terbiye edilmeleri ve İslam'a yakışır birer evlat olmaları tavsiye edilmelidir (....) Ana babaların nasıl çocukları üzerinde hakları varsa çocuklarının da aynı şekilde ebeveynleri üzerinde hakları vardır. Bu hakların en ehemmiyetlisi de onları iyi terbiye etmektir... (DİB ,15.04.1976) .

Hutbe metnindeki “*İslam'a yakışır evlat*” ibaresi hutbenin vermek istediği mesajı özetler mahiyettedir. Özellikle MSP'nin sahip olduğu “*maneviyatçı*” siyaset söylemi Cuma hutbesi ile toplum nezdinde muteber bir görünüme büründürülmüştür. Bu noktada önem arz eden diğer bir nokta ise DİB teşkilatından sorumlu bakanlığın MSP mensubu olmasıdır. MSP, CHP ile kurduğu koalisyonundan itibaren Diyanet teşkilatından sorumlu bakanlığın kendi uhdesinde olmasında ısrarcı olmuştur. Parti programında ve söylemlerinde sık sık dile getirilen “*manevi kalkınma*” düsturu bu amacın esasını teşkil etmektedir.

Milliyetçi Cehphe hükümetlerinin programında yer alan milli ve manevi değerler vurgusunun ön plana çıkmasında dönemin şartlarının etkili olduğu gözükmemektedir. Zira hükümet komünizmle mücadelede İslam'ı adeta bir kalkan olarak kullanmayı planlamıştır. Komünizmin temel önleyicisi olarak dini ve milli değerlerin ön plana çıkarılması planlı bir hamlenin ürünüdür. Nitekim milliyetçi hükümetler döneminde imam hatip okulları ve ilahiyat fakültesi sayısındaki hızlı artış mukaddesatçı esaslar üzerine inşa edilen eğitim sisteminin açık göstergesi durumundadır (Aslan, 2018). Devlet komünizmin halk tarafından benimsenmesinin önüne geçmek ve komünist anlayışın ülkede güç kazanmasını önlemek amacıyla

aldığı tedbirler çerçevesinde hutbeyi etkin bir iletişim ve ikna etme vasıtası olarak kullanmıştır.

SONUÇ

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarından itibaren temel tartışma konularından biri olan DİB, günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir. Kurulduğu günden itibaren görevi, yetki alanı, işlevi konusunda çeşitli görüş ayrılıkları olsa da devlet DİB teşkilatını tarihi süreç içerisinde zamana ve içinde bulunulan şartlara göre şekillendirmiş adeta DİB'i çok fonksiyonlu bir devlet kurumuna dönüştürmüştür. Diyanet teşkilatında bu şekillenme ve değişmelerin yaşanmasında muktedir konumda olan siyasi partiler etkin olmuşlardır. Zira DİB'in Başbakanlık'a bağlı bir kurum olarak faaliyetlerini yürütüyor olması bu durumu daha da kolaylaştırmıştır. DİB, bir yandan dini hizmetleri yürütürken bir yandan da siyasi iktidarın sahip olduğu ideolojik çizgiye yakın veya uygun söylemler üretmek durumunda kalmıştır.

Meşrutiyet ile birlikte Osmanlı Devleti'nde başlayan dinin hayatın bütün noktalarına şamil konumunu kaybederek daha geri plana çekilmesi süreci Türkiye Cumhuriyeti'nde laik devlet düzeninin kurulması ile birlikte son aşamasına gelerek dini alanın yeniden tanımlanması ile nihayete ermiştir. Bu yeni tanımlamada devlet dinin siyasi alandaki etkinliğini minimize etme yoluna gitmiştir. Burada devletin temel amacı kontrol edilebilir ve işlevsel hale getirilebilir bir dini düzen tasarlamak olmuştur. Devlet bunu yaparken de Diyanet teşkilatını kurarak dinin kontrol altında tutulmasını sağlamıştır. Bunu sağlamak için de Diyanet, toplumda oluşabilecek çeşitli muhalif görüşleri kendi potasında eriterek devletin istediği tipte dini bakış açısına sahip ve devletin istediği ölçüde dindar bir ictimai düzenin oluşmasına öncülük etmeye çalışmıştır. Bu süreçte Diyanet teşkilatının halk ile iletişim kurma ve halkı yönlendirmede kullandığı en etkin araç her zaman hutbeler olmuştur.

Hutbe okuma geleneği İslamiyet öncesi döneme kadar uzanan oldukça eski bir geçmişe sahiptir. İslamiyetle birlikte belli bir format ve dini bir ritüel halini alan hutbe, özellikle Cuma namazlarında dini bir farziyet olarak kabul edilmesiyle birlikte etki çemberini oldukça fazla genişletmiştir. Burada önem ittihaz eden noktalardan biri de hutbelerin tarihi süreç içerisinde siyasi, iktisadi ve ictimai olaylardan etkilenecek farklı fonksiyonlar icra eder duruma gelmesidir. Bu kapsamda Cuma hutbeleri her ne kadar İslamiyet'in ilk yıllarından itibaren bir yaygın eğitim uygulaması ve halkla ilişki kurma vasıtası olarak var olsa da çevresel etkenlerden

dolayı tarihi dönemler içerisinde farklı söylemleri dile getirmiştir. Diyanet hutbeleri her ne kadar dini bir ritüelin yerine getirilmesi amacıyla hazırlıyor olsa da; hutbeler muhtevaları itibarı ile içerisinde bulunan devrin gerekliliklerinden soyutlanmış değildir. Hutbelerin muhtevalarının belirlenmesinde ve bu minvalde söylem üretilmesinde siyasi iktidarların sahip olduğu ideolojik bakışın etkisini görmek mümkündür. Her ne kadar bütün hutbeler siyasi iktidarın günlük politikaları çerçevesinde şekillenmemiş olsa da, muktedir gücün hilafına olabilecek hutbeler de hazırlanmamıştır.

Hutbe okuma ritüeli her ne kadar yüzyıllar boyunca devam etmiş olsa da hutbelerin muhtevalarına ve diline yönelik farklı yaklaşımlar Türk toplumunda ancak Meşrutiyet dönemini aydınları tarafından dillendirilmeye başlanmıştır. Bu dönemle birlikte hutbelerin sadece sembolik bir öneminin olmadığı belli bir amacının da olduğu düşüncesi ortaya konularak hutbelerin işlevinin dil değişikliği ile birlikte farklılaşabileceği öne sürülmüştür. Hutbelerin dilindeki ve amacındaki dönüşümle birlikte, hutbeler halka daha fazla etki edebilecek bir konuma gelmiştir. Özellikle hutbelerin dilinin devlet eliyle tamamen Türkçeleştirilmesi ile birlikte içeriğinin de sekülerleşmesi sağlanmıştır. Zira iktidar hutbedeki dil ve muhtava değişikliğiyle halka ulaşmada ve halkı yönlendirmede önemli bir gücü kendi uhdesine katmıştır.

Erken Cumhuriyet dönemi ile beraber hutbelerdeki Türkçeleşme yeniliği tam anlamıyla gerçekleşmiş böylece hutbelerdeki çoklu amaçlar (siyasi, ictimai, iktisadi) devreye girmeye başlamıştır. Bu yenilikle birlikte hutbeler tamamen siyasi iktidarın uhdesine girmiştir. Hutbelerdeki dil, muhteva ve söylem değişikliğine merkezileşmenin de eklenmesi ile hutbelerdeki din – siyaset mündemiçliği son halini almıştır. Böylece devletin makbul ve muteber kıldığı hutbe dönemi başlamıştır. Bu çerçevede Diyanet teşkilatınının 1927 tarihinde *Türkçe Hutbe* adlı eseri hazırlayarak taşradaki din görevlilerine dağıtması önemli bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. Daha sonra bu eser 1936 yılında *Yeni Hutbelerim* adı ile revize edilmiş kullanılan alfabe de Latinceye çevrilmiştir. Bu hutbe kitapları ile birlikte hutbelerin merkezileşmesinde önemli bir adım atılmıştır. Hutbelerin merkezileşmesi ile birlikte devletin siyasi kimliği minberde daha açık ve net bir şekilde ortaya çıkmıştır. Devlet bu sayede halk ile kurduğu iletişime manevi bir kanal da ekleyerek, aktarmak ve

içselleştirmek istediği ideolojik düşüncüyü en kısa ve en etkili yoldan iletme olanağı bulmuştur. Böylece Diyanet, devletin içinde bulunduğu ictimai, siyasi ve iktisadi pek çok meseleyi cami gündemine taşıyarak hutbe mevzusu yapma yoluna gitmiştir. Muktedir güç hutbe hazırlama ve irad etme görevini bizzat kendisi şekillendirerek ve hutbenin bütün bileşenlerini tek merkezde toplayarak kendisi dışında ikinci bir tarafın minberin gücünü kullanmasının önüne geçmiştir.

Hutbelerin ihtiva ettiği anlam ve amacın farz kılındığı dönemden itibaren devam eden farklılaşma serüveni Cumhuriyet dönemi ile son halini almıştır. Yeni siyasi rejim ve yeni rejimle birlikte ortaya çıkan yeni devlet, ideolojisini toplumun tamamına ulaştırmak ve tamamının anlayabileceği bir dil ve söylem bulma arayışına girmiştir. Bu noktada cami görevlileri bir nevi devletin muhbiri rolünü üstlenerek hutbeler aracılığıyla siyasi otoritenin dini veya seküler anlamda benimsemiş olduğu ideolojik düşünceleri halka ulaştırmışlardır. Devlet hutbeleri sadece ideolojik dizayn aracı olarak kullanmamış aynı zamanda eğitim ve bilgilendirme faaliyetlerinde de hutbelerden yararlanmıştır. Bu minvalde değerlendirildiğinde özellikle cumhuriyetin ilk yıllarında haberleşme olanaklarının kısıtlı olduğu bir dönemde devletin halka ulaşmada önemli bir araç olarak hutbelerden yararlanma yoluna gitmiş olması oldukça makul ve yerinde bir uygulama olmuştur.

Çalışmanın ana konusunu teşkil eden Milliyetçi Cephe Hükümetleri dönemi Cuma hutbelerinin muhteviyatı tahlil ve tenkit edildiğinde daha önceki yıllarda uygulanmakta olan hutbe uygulamalarının benzer şekilde devam ettiği tesbit edilmiştir. Bu kapsamda 1975 yılından itibaren siyasi iktidarın çözmek zorunda kaldığı grev, lokavt, işsizlik, ekonomik buhran gibi konularda halkı tezkin etmek ve kontrol altında tutabilmek amacıyla DİB'e hutbeler hazırlattığı görülmektedir. Devletin tam bir dar boğaz içerisinde olduğu bu dönemde DİB hutbe ile devreye girmiş minberden *kanaatsizlik* başlıklı hutbe okunmuştur. Maddi anlamda oldukça zor bir durumda olan halka kanaatkar olma öğüdünü telkin edilerek maddi bir ihtiyaç manevi bir değer ile ötelenmeye çalışılmıştır.

Diyanet'in bu dönemde hazırladığı hutbelerde; *bencillik, yardımlaşma birlik-beraberlik, paylaşma, kardeşlik* gibi temaları sıklıkla minberden verdiği öğütlerde tercih ettiği gözükmemektedir. Siyasi kargaşa, sokak olayları, öğrenci protestoları gibi

devletin kontrol altına almakta güçlük çektiği olayların yaşandığı bu dönemde hutbelerin güncel şartlara göre şekillendiği minberde öne çıkan konulardan anlaşılmaktadır. Milliyetçi Cephe Hükümetleri iktidarları süresince devlet; ictimai, siyasi ve iktisadi alanlarda içinde bulunduğu olumsuzluklardan kurtulamamıştır. Bu olumsuz şartlar toplum hayatını derinden etkilemiştir. Bu dönemde kurulan hükümetlerin programlarının ana teması bu nedenle; *yoksulluk, işsizlik, sokak olayları* gibi temel meseleler olmuştur. Bu minvalde irad edilen hutbelerde de başlık olarak; *yoksulu ve yetimi koruma, yardımlaşma, İslam'da birlik ve beraberlik, İslam'da kardeşlik ve yardımlaşma* gibi toplum içi dayanışma ve toplumsal sağduyuyu yeniden tesis etmeye yönelik söylemler özellikle tercih edilmiştir. Milliyetçi Cephe'nin bu dönemdeki bir diğer ana meselesi ekonomik kötü gidişle birlikte ortaya çıkan; *tekelleşme, stokçuluk, faiz fiat uygulaması* gibi ticaret hayatını zora sokan olaylardır. Halkın temel ihtiyaç maddelerinin piyasada bulunamaması veya faiz bir fiyat ile satışa sunulması halkın alım gücünü iyice zayıflatmıştır. İktisadi hayatta ortaya çıkan bu durumu dikkate alan Diyanet hutbe konusu olarak “*ticaret ahlakı*” sorununu ele almış cami ve minverin bir nevi manevi yaptırım gücünü kullanarak ticari hayattaki kanun dışı uygulamaların önüne geçmede siyasi iktidara destek olmaya çalışmıştır.

Milliyetçi Cephe Hükümetleri içerisinde İslamcı siyasi kimliği ile ön plana çıkan MSP, Diyanet ile ilgili konularda ön planda olmuş, kurulan hükümetlerde DİB teşkilatından sorumlu bakanlığın kendi uhdesinde olmasında ısrarcı olmuştur. Zira Milli Görüş'ün MNP ve MSP ile siyaset içerisinde aktif bir konuma gelmesi ile Türk siyasetinde yeni bir durum ortaya çıkmış; dini güç artık laik sistem içerisinde etkin bir konum elde etmiştir. MSP lideri Necmettin Erbakan “*Bu millete ahlak, imam ve müezzin ile gelir*” sözünü dile getirerek siyaset – toplum - din mündemiçliğine vurgu yapmıştır. Bu çerçevede dönemin hutbelerinin muhtevalarını değerlendirdiğimizde siyasi vurgusu ile ön plana çıkan birçok hutbenin irad edildiği gözükmektedir. Özellikle kurulan hükümetlerin programlarında da yer verilen *komünizmle mücadele* konusu hutbelerde de işlenerek halkı komünizm karşısında bilinçlendirmek ve kominizme sempati ile yaklaşılmasının önüne geçilmek istenmiştir. Komünizme karşı İslam'ı adeta koruyucu bir kalkan olarak kullanmak isteyen Milliyetçi Cephe, DİB'in hutbeler aracılığı ile halk nezdinde sahip olduğu propaganda gücünü

kullanma yoluna gitmiştir. Bu dönemde komünizmin ele alındığı hutbelerde insanlar adeta komünizm ve Müslümanlık arasında seçim yapma durumunda bırakılarak komünizme sempati duyanların Müslüman olamayacağı vurgulanmıştır. Devlet bu şekilde DİB vasıtası ile siyasi ve ideolojik bir konuyu dini bir çerçeveye büründürüp insanları ikna etme yolunu seçmiştir.

Milliyetçi Cephe Hükümetleri tarafından hazırlanan hükümet programlarında özellikle MSP'nin istekleri doğrultusunda milli ve manevi kalkınma vurgusu ön plana çıkmış bu kapsamda yapılacak uygulamalarla ilgili çeşitli taahhütlerde bulunulmuştur. Dönemin hutbeleri tetkik edildiğinde hükümet programında yer verilen söylem paralelinde hazırlanmış metinler dikkat çekmektedir. DİB bu dönemde hazırlamış olduğu hutbelerde *ahlak buhranı*, *ahlaki değerlerimizi koruyalım* gibi konuları ele almış ahlaki ve manevi değerlerdeki çöküşün devleti zayıf düşüreceğine yönelik söylemlerde bulunmuştur. DİB, İctimai hayattaki maddi ve manevi çöküşün devletin de çöküşü olacağını hutbe metinleri ile dile getirerek siyasi iktidarın söylemine ortak olmuştur.

Diyanet'in hazırlamış olduğu hutbelerin her ne kadar önemli bir kısmında siyasi iktidarın ideolojik söylemlerinin etkisi olduğu gözüksede bütün hutbeleri aynı minvalde değerlendirmek gerçekçi olmayacaktır. Zira Diyanet teşkilatının sadece dini kaygılarla hazırlayıp minberden okuttuğu hutbelerde azımsanmayacak kadar çoktur. Bu hutbelerde Diyanet; *dini gün ve geceler*, *namaz*, *oruç*, *sadaka*, *zekat*, *hac*, *kurban* gibi tamamı ile İslam dininin ibadetlerini konu olarak seçmiştir. Diyanet teşkilatı bu hutbeler ile asli görevi olan dini eğitim ve dini bilgilendirme görevini yaygın eğitim faaliyeti olarak yerine getirmeye çalışmıştır.

Türkiye'de kurulduğu günden bu yana hutbelerin hazırlanması, düzenlenmesi, yayınlanması, irad edilmesi gibi görevleri uhdesinde bulunduran DİB'in devlet erkinin himayesinde ve kontrolünde olması siyasi iktidarın politik duruşunun hilafına hutbe irad etmesinin önüne geçmiştir. Ayrıca siyasi iktidar hutbelerin önemli ölçüde sorgulanmadan kabul edilme gücünden yararlanma yoluna giderek halk nezdinde muteber bir görüntü oluşturmaya çalışmıştır. Her ne kadar siyasi iktidar hutbelerden yararlanmış olsa da iktidarın yaptığı bütün iş ve işlemleri din ve hutbe vasıtası ile meşrulaştırdığı yönünde bir değerlendirme gerçekçi bir değerlendirme olmayacaktır.

Ancak hutbelerde ortaya konulan söylemlerde muktedir güce muhalif bir içerik tercih edilmemiştir. Diyanet, devletin kendine biçtiği roller doğrultusunda hareket etmiş devletin din işlerini yürüten ve halkın devletin din algısına göre yönlendirilmesini sağlayan bir kurum görüntüsü vermiştir

KAYNAKÇA

- Abay, G. (2010). *Demokrat Parti Döneminde Türk Basınında Din (1950-1960)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Ahmad, F. (2014). *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Akgül, O. Ö. (2015). Türkiye’de Kültür Politikaları ve Türkiye Tiyatrosu Üzerine Kısa Bir Deneme. *Medeniyet Sanat, İMÜ Sanat ve Tasarım Fakültesi Dergisi*(2), 9-19.
- Akın, M. H. (2012). Laiklik Sözleşmesi Temelinde Güdümlü Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 49-62.
- Akıncı, T. (2010). *Birinci Milliyetçi Cephe Hükümeti ve İzmir Basını*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir.
- Akkaya, B. (2012). İnönü Dönemi Kültür Politikalarında Hümanizm. *History Studies International Journal of History*(4), 2-13.
- Akkır, R. (2014). Türkiye'nin Demokrasiye Geçiş Süreci ve Laiklik Anlayışının Değişmesinde Dönüm Noktası; CHP'nin Yedinci Olağan Kurultayı. *Turkish Studies*(9), 53-65.
- Akkor, M. (2012). Dinî Bir Müessesenin Sonu: Hilafet’in İlgası. *History Studies*, 16-28.
- Akseki, A. H. (1966). *Yeni Hutbelerim*. İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Aksu, A. (2001). Asr-ı Saadet Hulefa-i Raşidin ve Emeviler Döneminde Fikir Hürriyeti Üzerine Bazı Mülâhazalar. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*(2), 203-230.
- Alaca, E. (2015). *Türkiye’de Siyasi İktidar Değişiklikleri ve Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı Algısı (1970-1980)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

- Alaca, E. (2020). *Orta Asya'dan Günümüze Türk Tarihi ve Kültürü*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Alan, F. (2018). *Abbasi Devleti Döneminde İslam Siyaset Teorisi: Geleneksel Toplum, Müslümanlar ve Halife (VIII.-XIII. Yüzyıl)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Alp, B. (2019). *Demokrat Parti'nin Muhalefet, İktidar ve Çöküş Yılları (1946-1960)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aksaray.
- Althusser, L. (2000). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*. İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Arcayürek, C. (1984). *Yeni Demokrasi Yeni Arayışlar 1960-1965*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Arslan, H. (2015). *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Din Algısı: 1972 ve 2011 Yılları Cuma Hutbeleri Örneği*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa.
- Arslan, S. (2018). *Milliyetçi Cephe Hükümetlerinin Eğitim Politikaları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir.
- Ataş, Ç. (2003). *Türkiye'de Din- Siyaset ve Laiklik (1946-1960)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Ateş, S. (01.05.1977). Dostluğa Çağrı. *Diyanet Gazetesi*. s,14.
- Ateş, S. (1976). Diyanet Muhtar Olmalıdır. *Vesika Dergisi*(20), s,16.
- Ateş, Ş. (2019). *Erken Cumhuriyet Dönemi Milli Eğitim Sisteminin Oluşmasında İdealizm ve Romantizmin Etkileri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Samsun.

- Ayvalı, R. (1976, Aralı 15). Yılbaşının Düşündürdükleri. *Diyanet Gazetesi*, s. 7.
- Aydemir, Ş. S. (2008). *Tek Adam*. Ankara: Remzi Kitapevi.
- Aytepe, O. (2002). Yeni Belgelerin Işığında Halifeliliğin Kaldırılması ve Hanedan Üyelerinin Yurtdışına Çıkarılmaları. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*(29), 15-29.
- Azimli, M. (2007). Hulefa-i Raşidin Dönemi Halife Seçimleri. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*(1), 35-60.
- Baktır, M. (1998). Hutbe. 18. Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi.
- Balcı, İ. (2004). Diplomat ve Devlet Adamı Yönüyle Hz. Ömer. *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*(16), 185-204.
- Balcı, M. (2018). Demokrat Parti'yi İktidara Taşıyan Seçim Sistemi. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(17), 691-701.
- Balcı, M. Karadeniz, Y. (2018). 1945 Çiftçi Topraklandırma Kanununu Tartışmalarının Siyasetteki Muhallif Oluşuma Etkisi ve Demokrat Partinin Kuruluşu. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(57), 271-279.
- Banguoğlu, T. (1984). *Kendimize Geleceğiz*. İstanbul: Bayrak Yayıncılık.
- Başçı, A. (2016). Câhiliye, Sadru'l-İslâm ve Emevi Dönemi Hitabeti. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*(4), 199-240.
- Bank, B. (2015). Gramsci'nin Devlet ve Hegemonya Kavramlarının Kurumsal Olarak Çözümlemesi. *Sosyal Bilimler Dergisi* (2), 2-41.
- Bayraktar, Ö. (2015). Lider, Teşkilat, Doktrin'in İflası: Ülkücü Harekette 1980 Sonrası Dönüşüm, Bölünme ve İç Çatışma. *Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*(17), 35-40.
- Berber, A. (2017). Yönetimde Kavramsal Çerçeve Belirleme ve Nitel Araştırma Yöntemleri. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi* (özel sayı), 71-73.

- Birlik, G. K. (2018). Mahmut Celâl (Bayar) Bey'in "Galip Hoca" Kimliğiyle Milli Mücadeledeki Faaliyetleri. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* (18), 157-185.
- Bozkır, G. (2007). Türk Siyasal Hayatında Cumhuriyetçi Güven Partisi. *Çağdaş Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*(6), 275-308.
- Bozkurt, B. (2011). Türkiye'de Milli Şef Dönemi Eğitim Politikaları Üzerine Bir Değerlendirme. *BELGİ*(2), 183-204.
- Bulut, M. (2019). Başkanlığın Hutbe Kitapları: "yeni hutbelerim" ve diğerleri. *Diyanet İlmi Dergi*(4).
- Büyüköztürk, Ş. Çakmak, E. Akgün, Ö. E, Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2016). Bilimsel Araştırma Yöntemleri. Ankara: Pegem Akademi.
- Coşkun, Y. (2017). 1. Milliyetçi Cephe Hükümeti Döneminin İlk Üç Ayında Türk Siyasal Hayatı ve Meclisteki İktidar Muhalefet İlişkisi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(20), 271-299.
- Çağlar, A. Uluçakar, M. (2017). Günümüz Türkçülüğünün İslamla İmtihanı; Türk İslam Sentezi ve Aydınlar Ocağı. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*(26), 119-139.
- Çakmak, F. (2017). Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde CHP Krutay Görüşmeleri ve Parti Müfettişleri Raporlarına Göre Parti Teşkilatının Karşılaştığı Sorunlar. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*(17), 319-348.
- Çetin, N. (2014). Lozan Barış Görüşmeleri Arifesinde İstanbul-Ankara Münasebetleri ve İstanbul Hükümetinin İstifası. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 87-113.
- Çevik, A. Dinçer F. (2018). Cumhuriyet Halk Partisinin Değişen Din Siyaseti; 1947 Kurultayı. *Turkish Studies*, 25-36.

Çıplak, İ. T. (2017). *Demokrat Parti Döneminde Aleviler ve Bektaşiler'in Siyasi ve Sosyo-Kültürel Faaliyetleri (1950-1960)* .Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.

Dikici, A. (2006). İbadet Dilinin Türkçeleştirilmesi Bağlamında Türkçe Ezan Meselesi ve Buna Gösterilen Tepkiler. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*(10), 77 - 104.

Dikici, A. (2008). Millî Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*.

Diyanet Gazetesi (15.04.1975).

Diyanet Gazetesi (01.06.1975).

Diyanet Gazetesi (15.07.1975).

Diyanet Gazetesi (15.08.1975).

Diyanet Gazetesi (01.10.1975).

Diyanet Gazetesi (01.11.1975).

Diyanet Gazetesi (15.11.1975).

Diyanet Gazetesi (01.01.1976).

Diyanet Gazetesi (01.02.1976).

Diyanet Gazetesi (15.02.1976).

Diyanet Gazetesi (15.03.1976).

Diyanet Gazetesi (01.04.1976).

Diyanet Gazetesi (15.04.1976).

Diyanet Gazetesi (15.05.1976).

Diyanet Gazetesi (01.06.1976).

Diyanet Gazetesi (15.06.1976).

Diyanet Gazetesi (15.10.1976).

Diyanet Gazetesi (15.11.1976).

Diyanet Gazetesi (15.12.1976).

Diyanet Gazetesi (01.01.1977).

Diyanet Gazetesi (01.02.1977).

Diyanet Gazetesi (15.02.1977).

Diyanet Gazetesi (15.03.1977).

Diyanet Gazetesi (01.04.1977).

Diyanet Gazetesi (15.08.1977).

Diyanet Gazetesi (01.10.1977).

Diyanet Gazetesi (15.12.1977).

Diyanet Gazetesi (15.01.1978).

Diyanet Gazetesi (15.03.1978).

Diyanet Gazetesi (15.05.1978).

Diyanet Gazetesi (01.11.1979).

Diyanet Gazetesi (01.12.1979).

Diyanet Gazetesi (15.12.1979).

Diyanet Gazetesi (15.01.1980).

Diyanet Gazetesi (01.02.1980).

Diyanet Gazetesi (15.03.1981).

Doğan, L. (01.01.1976). Hayat ve Değeri. *Diyanet Gazetesi*, s.14-15.

- Doğan, R. (1998, Eylül - Aralık). Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler. *Dini Araştırmalar*(2), 1-48.
- Durgun, Ş. (2014). *Ulus İnşası ve Milliyetçilik*. Ankara: Binyıl Yayınevi.
- Durmaz, O. G. (2017). 1908 Sonrası Dinde Reformun Bir Adımı Olarak Türkçe Hutbe Tartışmaları. *Kebikeç*(43), 225-239.
- Ekinci, N. (2016). *Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Ekincikli, M. (2012). Türk Demokrasi Kültürünün Gelişim Sürecinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kuruluşu. *Akademik Bakış*(11), 151-164.
- Erci, A. (2014). *Kurtuluş Savaşı'nda İslam'ın Motivasyonel gücü*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı. Isparta
- Erdoğan, C. (2017). Tek Parti İktidarı Döneminde (1923-1950) CHP'nin İdeolojik Değişim ve Dönüşüm Sürecinin Çözümlemesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*(51), 2070-280.
- Ersin, İ. Yıldırım, C. (2016). Necmettin Erbakan'ın Manevi Kalkınma Söyleminin İslam Ekonomisi İçerisindeki Yeri ve Sosyal Sermaye ile Asimetrik Bilgi Konularıyla İlişkisi. *Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi*(1), 142-163.
- Ertem, B. (2018, Nisan). 12 Mart 1971 Askerî Müdahalesi Sonrası Ara Rejim ve Türkiye Siyasetine Etkileri (1971-1974). *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi* (14), 657-677.
- Gözaydın, İ. (2009). *Diyanet Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi*. İstanbul: İletişim.

- Güneş, T. (2012). *Demokrat Parti Dönemi Atatürk İmajı (1950-1960)*.Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü,İstanbul.
- Gramsci, A. (2011). *Hapishane Defteri* (Cilt 1). (E Ekici, Çev.) İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Haldun, İ. (2013). *Mukaddime* (Cilt 2). (T. Dursun, Çev.) İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Hatipoğlu, A. Ş. (2009). *Tek Parti Dönemi Din Politikaları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- <https://www.tbmm.gov.tr>. 21 Ekim 2019’da alınmıştır.
- http://isamveri.org/pdfosm/D01760/1287_18/1287_18_SUAVIA5.pdf. 22 Nisan 2020’de alınmıştır.
- <https://sozluk.gov.tr>. 22 Temmuz 2019’da alınmıştır.
- <http://www.medeniyetvakfi.org/vakif/ana-sayfa/guencel-haberler/mehmet-akif-ersoy-un-balikesir-zaganos-pasa-camii-ndeki-vaazi>. 10 Mart 2021’de alınmıştır.
- Hülür, A. B. (2014). *İnançlara Yönelik Söylemin İdeolojik İnşası: Cuma* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara
- Hürriyet Gazetesi (30.12.2003).
- Ilıman, A. (2014). *Birinci ve İkinci Milliyetçi Cephe Hükümeti*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- İnce, Ş. (2018). *Saltanatın Kaldırılması ve Türk Basınına Yansımaları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- İrem, N. (2004). Jakobenizm - Cumhuriyetçilik Açmazında Kemalist Radikalizm. *Journal of Faculty of Business*(5), 2-25.

- Kara, İ. (2000). Din ile Devlet AraSında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı . *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*(18), 29-55.
- Kara, İ. (2008). *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Kara, S. Uyanık, N. (2016). *Birinci Cumhuriyet Dönemi Din-Siyaset ve Toplum İlişkileri Üzerine (1923-1960)*. Konya: Palet Yayınları.
- Karadeniz, Y. (2018). Çok Partili Siyasal Hayatın Dönüm Noktası:1950 Seçimleri. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(16), 637-648.
- Karakurt, G. (2016). Siyasi Partilerin Doğuş Teorileri, Parti Tipolojileri ve Kurumsallaşmaları Bağlamında Milliyetçi Hareket Partisi Üzerine Bir Değerlendirme. *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*(1), 41-51.
- Karatepe, Ş. (2018). *Tek Parti Dönemi*. Ankara: A Kitap.
- Karpat, K. H. (2017). *Türk Demokrasi Tarihi*. İstanbul: Timaş.
- Kasapoğlu, A. (2016). Türkiye'de Sağlık Hizmetlerinin Dönüşümü. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*(19), 131-174.
- Kaya, M. O. (2004). *Türk Siyasi Hayatında Adalet Partisi (1961-1971)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya
- Kazdal, N. (2020). *Türkiye'de 1970 Sonrası Kurulan Koalisyon Hükümetlerinde Demokrasi Anlayışı*.Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Maltepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Kılıç, A. (2012). *Cumhuriyetçi Erdem' Kavramı Ekseninde Türkiye'de Tek Parti Dönemi Uygulamaları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kırpınar, L. (2018). Demokrat Parti ve Din - Siyaset İlişkisi (1946-1960). *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*(36), 349-359.

- Kızıldaş, E. (2011). Cumhuriyetin İlk Yıllarında Aydınlar: Kurucu İdeolojinin Seçkinleri. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*(14), 114-132.
- Koçak, C. (2015). *Tek Parti Döneminde Muhalif Sesler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koçak, C. (2017). *Türkiye'de Milli Şef Dönemi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kocaçimen, S. (2008). *Demokrat Parti Döneminde TBMM'nde Laiklik Tartışmaları*. İstanbul: Yeniden Ana. Ve Rum. Yayınları.
- Kuru, H. (1996). *Türk Siyasal Yaşamında Adalet Partisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlke ve Inkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir.
- Kuru, H. (1998). 27 Mayıs 1960 İhtilal Dönemi; İktidar-Muhalefet İlişkileri. *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*(8), 143-161.
- Kuş, Y. (2018). *Milliyetçilik ve Türkiye'de Milliyetçi Cephe Hükümetlerinin Kurulma ve Dağılma Süreçleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Külekçi, C. (2013). İlk Dönem İslam Siyasi Tarihinde Hutbe Uygulaması. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* (8), 307-322.
- Mardin, Ş. (1998). *Türkiye'de Din ve Laiklik*. (F. Unan, Çev.) İstanbul: İletişim.
- Milliyet Gazetesi (15.06.1975).
- Milliyet Gazetesi (13.05.1976).
- Milliyet Gazetesi (05.11.1979).
- Milliyet Gazetesi (31.01.1980).
- Milli Selamet Partisi Program ve Tüzük*. (1977). Ankara: Elif Matbaacılık.
- Mutlu, A. N. (2009). *Raşit Halifeler Döneminde Siyasal Gelişmeler ve Toplumsal Etkileri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

- Müezzinoğlu, E. (2018). Türk Siyasal Hayatının Vakitsiz Doğan Çocuğu: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası. *Journal of Universal History Studies*, 44-80.
- Neziroğlu, İ. Yılmaz, T. (2015). Kolisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri. [https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/2052/Koalisyon Hukumetleri_C2.pdf?sequence=2&isAllowed=y](https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/2052/Koalisyon_Hukumetleri_C2.pdf?sequence=2&isAllowed=y) adresinden 5 Mart 2020'de alınmıştır.
- Öcal, M. (2015). *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Turan, Ö. (1999). Milli Mücadelenin Lehinde Kamuoyu Oluşumunda Din Adamları. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* (45), 821-834.
- Önal, T. (2017). 27 Mayıs İhtilali'nin Geride Bıraktıkları ve İnönü Hükümetleri Döneminin Önemli İç Siyasi Gelişmeleri (1961-1965). *Maarif Mektepleri Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*(1), 10-25.
- Özçelik, A. (2011). 1960'tan Günümüze Türk Siyasal Hayatı. İnan, S. Haytaoğlu,E. içinde, *Yakın Dönem Türk Politik Tarihi* (s. 145-187). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Özdemir, H. A. (2005). Son Peygamberin Son Mesajı Olarak Veda Hutbesi. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*(1), 94-112.
- Özdiñç, F. (2013). *Hegomonya Krizi ve Türk Sağı; Birinci Milliyetçi Cephe Hükümeti Örneği*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Özenç, B. (2019). Türkiye'nin Demokratikleşme Sürecinde Bir Dönüm Noktası Olarak 1946 Seçimleri. *Türk-Alman Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*(1), 71-93.

- Özkan, U. B. (2018). Tek Parti Dönemi Parti Programlarının Temelinde Eğitimin Uzak Hedefleri. *Balıkesir University The Journal of Social Sciences Institute*(39), 183-206.
- Özpolat, A. (tarih yok). Hutbelerde Söylem Değişimi- Diyanet Hutbeleri Örneği. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*(29), 662-680.
- Pamuk, A. (2017). *Kimlik ve Tarih*. İstanbul: Yeni İnsan Yayıncılık.
- Paşaoğlu, M.T. (2019). *Din, Devlet, Millet: Diyanet İşleri'nin 95 Yıllık Hikayesi*. İstanbul: Libra Yayıncılık
- Saltık, E. (2016). *Toplumsal Belleğin Yitimi Bağlamında Türkiye'de Harf İnkılabı*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Sarı, B. (2019). *1960 - 1971 Adalet Partisi Askeri Yönetim Arasındaki İlişki*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.
- Sarı, M. A. (2015). Türkiye'de Pozitivizm ve İlk Yansımaları. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*(10), 635-656.
- Sarıbay, A. Y. (2018). Milli Nizam Partisi'nin Kuruluşu ve Programının İçeriği, Y. Aktay (Editör) *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, İslamcılık*. İstanbul. İletişim Yayınları, ss. (576-590).
- Sarıkoçuncu, A. (1997). Şeyhülislam Mustafa Sabri'nin Kurtuluş Mücadelesi ve Atatürk İnkılâpları Karşıtı Tutum ve Davranışları. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* (39), 788-812.
- Sivri, P. M. (2017). Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimine Yeniden Dönüş Süreci (1946-1949). *Anasay Dergisi*(1), 37-56.
- Şahin, M. C. (2012). Demokrat Parti Türkiye'sinde Din, Siyaset ve Eğitim İlişkileri. *Toplum Bilimleri Dergisi*(6), 31-54.

- Subaşı, M. Okumuş, K. (2017). Bir Araştırma Yöntemi Olarak Durum Çalışması. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (21), 419-426.
- Şimşir, E. (2017). *Laiklik Teorileri Açısından 1938-1950 Dönemi Türkiye'sinde Laiklik Anlayışı*. Bursa: Ekin Kitapevi Yayınları
- Şimşir, M. (2011). *İlk Dönem İslam Tarihinde Haberleşme (Raşid Halifeler Dönemi Sonuna Kadar)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Şura Dergisi (1978), s.39.s.15.
- Taberi, M. B. (2007). *Tarih- Taberi. 4.* (M. F. Güntunca, Çev.) İstanbul: Sağlam Yayınları.
- Tarhanlı, İ. B. (1993). Laik Türkiye Devleti'nde Diyanet İşleri Başkanlığı. *Bilgi ve Hikmet* (1), 98-111.
- Tarım, O. (2013). *27 Mayıs'tan 12 Mart'a Adalet Partisi ve Türkiye*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Toker, M. (1970). *Tek Partiden Çok Partiye Geçiş*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Toprak, B. (1986). Türkiye'de Dinin Denetim İşlevi. Kalaycıoğlu, E. içinde, *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Toprak, H. K. (2018). *Mihrap, Minber, Devlet*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (2015). *Türkiye'de Siyasal Partiler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tuncay, M. (2015). *Türkiye Cumhuriyeti' nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*. Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tunç, B. Şahin, E. (2015). Demokrat Parti'nin Kuruluş Süreci ve DP – CHP Siyasî Mücadelesi (1945-1947). *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*(2), 31-69.
- Türkmenoğlu, D. (2007). Tek Parti Dönemi Ulus İnşa Politikalarının Eğitim Boyutu. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*(5), 159-172.

- Uçar, F. (2014). *Türk Siyasetinde Cepheleşme Olgusuna Bir Örnek; Millitetçi Cephe Hükümeti*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Uyanık, N. (2015). Demokrat Parti Dönemi Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere Kurulu Kararları Üzerine Bir Değerlendirme. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*(37), 85-114.
- Uzun, H. (2012). İktidarını Sürdürmek İsteyen Bir Partinin Kimlik Arayışı: CHP'nin 1947 Olağan Kurultayı. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*(7), 101-139.
- Ünver, F. (2012). *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabit Ceridelerinde (1920-1924) Saltanat ve Hilafet Aleyhinde Düşünce Görüşler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırşehir.
- Üstel, F. (2017). *Makbul Vatandaşın Peşinde*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Vergin, N. (1994). “Din ve Devlet İlişkileri: Düşüncenin Bitmeyen Senfonisi”. *Türkiye Günlüğü*(29) 5-24,.
- Yiğit, İ. (1995). Emeviler. *DİA* (Cilt 11). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yıldırım, T. (2017). Türkiye’de Tarih Öğretiminde Pozitivist Etki: Tarih Ders Kitapları Üzerine Bir Değerlendirme(1930-1938). *International Online Journal of Educational Sciences*(10). 1-17.
- Yıldız, H. D. (1995). *Abbasiler*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yıldız, İ. (2012). *Tek Parti Döneminde Siyasal İnşa Aracı Olarak Korku*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- Yılmaz, E. (2010). 1946 Seçimlerinde Öne Çıkan Bazı Hususlar. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*(1), 177-189.
- Zengin, Z. S. (2008). Osmanlılar Döneminde Yaygın Din Eğitimi Faaliyeti Olarak Hutbeler. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(1), 379-398.

Zorbay, T. (2016). *Demokrat Parti Döneminde Din ve Devlet İlişkileri*,
Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi
Enstitüsü, Ankara.

ÖZGEÇMİŞ